

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ҚУРИЛИШ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ АРХИТЕКТУРА–ҚУРИЛИШ ИНСТИТУТИ

ТОҲИР МАМАТМУСАЕВ

**ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИЙ
ШАҲАРЛАРИНИНГ ТИПОЛОГИК
РИВОЖЛАНИШИ**

Монография

ТОШКЕНТ-2019

УЎК: 72.03 (711)

**Маматмусаев Т. Ўзбекистон тарихий шаҳарларининг
типологик ривожланиши. Монография. Тошкент: ТАҚИ,
2019, - 216 бет.**

Ушбу монография Ўзбекистон тарихий шаҳарларининг қадимдан то XX асрнинг бошларига қадар бўлган шаклланиш ва ривожланиш босқичларининг архитектура ва шаҳарсозлик қонуниятларига бағишланган. Унда илк шаҳарларнинг пайдо бўлиш ва тараққиёт этиш жараёнлари кўриб чиқилади. Китобдан барча архитектура ва шаҳарсозлик соҳасига қизиқувчилар фойдаланишлари мумкин.

This monograph is devoted to the architectural and urban planning laws of formation and development levels of the historical cities of Uzbekistan from ancient to the beginning of XX century. Appearing and development processes of the first cities are researched in it. Readers who are interested in architecture and urban planning, can use from this book.

Илмий муҳаррир: М.Қ. Аҳмедов – Меъморчилик фанлари доктори,
профессор.

Такризчилар:

Г.С. Дурдиева – Архитектура бўйича фан доктори (DSc), катта илмий ходим, ЎзР ФА Хоразм Маъмун академияси;

Ш.С. Рейимбаев – Архитектура фанлари номзоди, доцент, Тошкент архитектура-қурилиш институти.

Монография Тошкент архитектура-қурилиш институти кенгашининг 2019 йил 08 февралдаги 6-сонли мажлисида наиш этишига тавсия қилинган.

© ТАҚИ, 2019

МУНДАРИЖА:

Сўз боши	5
I БОБ. Қадимги давр шаҳарларининг генезиси ва эволюцияси	10
1.1 §. Энг қадимги ва антик давр шаҳарларининг тарихшуносликда тадқиқ этилганлиги	10
1.2 §. Қадимги шаҳарлар ва уларнинг шаклланиши	23
1.3 §. Протошаҳарларнинг ривожланиши ва илк шаҳарларнинг келиб чиқиши	37
1.4 §. Антик давр шаҳарлари ва уларнинг режавий ечимлари	43
1-боб бўйича хулосалар	56
II БОБ. Ўрта асрлар шаҳарсозлигининг тараққиёт босқичлари ва уларнинг урбанизацион хусусиятлари	59
2.1 §. Илк ўрта асрларда феодал шаҳарлар структураси	59
2.2 §. IX-XII асрларда шаҳарлар тараққиёти	73
2.3 §. Амир Темур ва темурийлар даври шаҳарсозлиги	88
2.4 §. Шаҳарлар атрофидаги боғлар ва уларда кўшк-саройлар архитектурасининг тараққиёти	110
2-боб бўйича хулосалар	127
III БОБ. XVI асрдан XX асрнинг бошларигача шаҳарсозликнинг ривожланиш аломатлари	130
3.1 §. Ўрта Осиё хонликлари даври шаҳарларининг ўзига хос жиҳатлари	130
3.2 §. Сўнгги ўрта асрларда шаҳарлар структурасидаги умумийлик ва ўзига хослик	134
3.3 §. XIX асрнинг 2-ярми – XX аср бошлари шаҳарлари бўйича тарихий маълумотлар ва манбалар	141
3.4 §. XIX асрнинг 2-ярмида шаҳарлардаги ўзгаришлар: икки тузилмали шаҳарларнинг пайдо бўлиши	154
3.5 §. XX асрда тарихий шаҳарларнинг режавий ечими	161
3-боб бўйича хулосалар	164
УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР	166
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	170
Иловалар	182

CONTENTS:

	Introduction	5
Chapter I.	The evolution and genesis of cities of ancient period	10
1.1 §.	Researching cities of the most ancient and antique period in history-studying	10
1.2 §.	The ancient cities and their formation	23
1.3 §.	Development of protocities and origin of the first cities	37
1.4 §.	The cities of antique period and their plan solutions	43
	Summaries on 1st chapter	56
Chapter II.	Development levels of urban-planning of Middle Asia and their urbanization characters	59
2.1 §.	The structure of feudal cities in the first middle centuries	59
2.2 §.	Development of the cities in IX-XII centuries	73
2.3 §.	Urban-planning of the period Amir Temur and timurids	88
2.4 §.	The gardens around the cities and development of architecture of kushk-palaces in them	110
	Summaries on 2nd chapter	127
Chapter III.	Development signs of urban-planning from XVI century to the beginning of XX century	130
3.1 §.	Peculiar aspects of cities of the period of Middle Asian khanetes	130
3.2 §.	Generality and peculiarity in the structure of cities in recent middle centuries	134
3.3 §.	Historical information and sources on cities in the second half of XIX century – the beginning of XX century	141
3.4 §.	Changes in cities in the second half of XIX century: appearing two-structure cities	154
3.5 §.	Planned solutions of historical cities in XX century	161
	.Summaries on 3rd chapter	164
	COMMON SUMMARIES	166
	The list of used literatures	170
	Illustrations	182

СЎЗ БОШИ

Бугунги кунда дунё миқёсида шаҳарларни қайта қуриш ва модернизациялашда тарихий жойлар структурасини сақлаб қолиш ва меъморий-бадий қийматларга эга бўлган ёдгорликлардан самарали фойдаланиш ниҳоятда долзарб ҳисобланади. Ҳозирда жаҳон шаҳарсозлигида қадимдан шаклланиб келган ҳудудлар, жумладан Мемфис, Бобил, Рим, Афина, Париж, Лондон, Вена, Ереван, Истамбул, Искандария, Балх, Боку, Дехли, Исфаҳон ва бошқа шаҳарларни муҳофаза қилиш ва уларнинг режавий ечимига эътибор бериш эҳтиёжи туғилмоқда. Бу борада тарихий шаҳарларда муҳим аҳамиятга эга бўлган марказлар, мажмуалар, муқаддас қадамжолар, архитектура ёдгорликларини таъмирлаш, археологик қазилма ишларида аниқланган бино ва иншоотларни қайта тиклаш зарурати намоён бўлмоқда.

Жаҳон миқёсида тарихий шаҳарларнинг пайдо бўлиши ва эволюцион тараққиётига, шунингдек асрлар давомида шаклланган шаҳарсозлик тизимларини сақлаш ва қайта қуриш ҳамда уларни замонавий талабларга бўйсундириш ва модернизациялашга бағишланган илмий тадқиқотларда шаҳарларнинг генетик асосларини аниқлаш, тарихий ва замонавий биноларни бир-бири билан уйғунлаштириш, тарихий ядро - майдонларни тиклаш, ёдгорликларнинг муҳофаза зонасини аниқлаш, сайёҳлик маршрутларини тузиш, муҳандислик тармоқлари, йўл инфраструктура-сини такомиллаштириш ва бошқалар муҳим аҳамият касб этмоқда. Ушбу тадқиқотларда қадимий шаҳарлар барқарорлигини таъминлаш, илк шаҳарларнинг вужудга келиш ва тараққий этиш жараёнларини, шаҳарсозлик тарихидаги янгича илмий ёндашувларни тадқиқ этиш, шаҳарларнинг режавий тизимига аниқликлар киритиш ва уларнинг замонавий шаҳарсозлик маданияти ривожига таъсирини очиб бериш, тарихий ҳудудларнинг сайёҳлик имкониятларини ошириш, меъморий ёдгорликлардан самарали фойдаланиш масалалари долзарб вазифалардан бири бўлиб қолмоқда.

Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ Ўзбекистонда тарихий шаҳарларни ва маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Республикамизда моддий маданий мерос объектлари сони 7476 тани ташкил этиб, уларнинг 4308 таси археология, 2079 таси архитектура, 694 таси маҳобатли санъат объектлари ва 395 таси диққатга сазовор жойлар ҳисобланади. Ҳозирда Ўзбекистон шаҳарларининг иқтисодий, ижтимоий, ҳарбий-сиёсий ва ҳудудий функциялари, уларнинг бир-бирига таъсири ва алоқадорлиги ҳақида ёритилган маълумотларни умумлаштириш ҳолати махсус таҳлилга муҳтож. “Яна бир муҳим масала – юртимиздаги тарихий обидаларни тиклаш ва таъмирлаш, буюк аجدодларимизнинг қадамжоларини обод этиш бўйича олдимизда қанча вазифалар турибди”¹. Ушбу йўналишдаги мутахассислар томонидан тарихий шаҳарларнинг шаклланиш ва ривожланиш тенденциялари, уларни қайта қуриш ва ободонлаштиришда қандай тамойилларга асосланилиши бўйича комплекс тарзда илмий тадқиқот яратилмаганлиги, шунингдек тарихий шаҳарларни замонавий талабларга мослаштиришнинг энг мақбул концепциялари ишлаб чиқилмаганлиги аҳоли пунктларини модернизациялашда қатор қийинчиликларни келтириб чиқармоқда. Собиқ тузум даврида Ўзбекистон шаҳарсозлиги тарихи маълум сабабларга кўра сохталаштирилганлиги намоён бўлмоқда ва бунинг натижасида таълим, илм-фан ҳамда меъморий лойиҳалаш соҳасида қатор чалкашликлар келиб чиқмоқда. Чунончи меъморчилик тарихи борасидаги мавжуд энциклопедик адабиётда Ўрта Осиё ҳудудидаги энг қадимги шаҳарсозлик тарихи Жонбоз қалъа мисолида мил.ав. IV аср билан белгиланган.² Маҳаллий олимлар ва жамоатчилик ҳаракати билан 1970 йилда Самарқанднинг 2500 йиллиги нишонланган эди. Мустақиллик йилларида бу шаҳар 2750 йиллик тарихга эга эканлиги аниқланди. Шунингдек истиқлол йилларида Қарши, Шаҳрисабз, Бухоро, Хива, Термиз, Тошкент

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий мажлис палаталари, сиёсий партиялар билан бўлган йиғилишдаги маърузаси. “Халқ сўзи”. – 2017. – 13 июль. №137 (6831).

² Всеобщая история архитектуры (ВИА), в 12 томах, 1 том, глава 8, С. 348-365. - М.: Стройиздат, 1970.

ва Марғилон шаҳарларининг ҳам бир неча йиллик юбилейлари нишонланди. Сўнгги тадқиқотлар Ўзбекистон шаҳарсозлик маданияти бунданда қадимийроқ эканлигини кўрсатмоқда.³ Шаҳарсозлик тизимининг анъанавий шаклланиш йўллари, тузилиши, жойлашуви ва ривожланиш тамойилларини ўрганиш, уларнинг назарий асосларини яратиш бугуннинг долзарб вазифалардан ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2014 йил 21 июлдаги ПҚ-200-сонли “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасини янада такомиллаштириш” бўйича қарори, 2017 йил 1 майдаги ПФ-5030-сонли “Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ва 2018 йил 11 апрелдаги ПФ-5408-сонли “Қурилиш Вазирлигини ташкил этиш тўғрисида”ги Фармонлари, 2018 йил 2 августдаги ПҚ-3895-сонли “Республика ҳудудларида “Business city” замонавий ишбилармонлик марказларини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори, 2018 йил 14 ноябрдаги ПФ-5577-сонли “Қурилиш соҳасини давлат томонидан тартибга солишни такомиллаштириш қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони ва шу соҳага тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда мазкур монография муайян даражада хизмат қилади.

Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон шаҳарсозлиги тарихи ва маданиятини тадқиқ этиш бошланганига 100 йилдан ошди. Ўтган давр мобайнида ўлкамиз ҳудудларидаги шаҳарлар тараққиётининг у ёки бу жиҳатларига қаратилган кўплаб тадқиқотлар натижалари мақолалар, монографиялар ҳамда диссертациялар мисолида нашр юзини кўрди. Ўрта Осиё шаҳарсозлигининг эволюция жараёнини ўрганишда зардўштиларнинг “Авесто”, Ибн Ҳавқалнинг “Китоб сурат ал-ард (Ернинг сурати китоби)”, Фаробийнинг “Фозил одамлар шаҳри”, Руи

³ Аскарлов А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Т.: Ўзбекистон, 2015. – 148-174 бетлар.

Гонсалес де Клавихонинг “Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги”, Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаи Саъдайн ва Мажмаи Баҳрайн”, Шарафуддин Али Йаздийнинг “Зафарнома”, Захириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома”, Абу Тоҳирхожанинг “Самария”, Наршахийнинг “Бухоро тарихи”, Баёнийнинг “Шажараи Хоразмшохий”, Ибратнинг “Фарғона тарихи” ва бошқа тарихий асарлар муҳим манбалар бўлиб хизмат қилади. Ўзбекистон тарихий шаҳарлари ва у ердаги меъморий ёдгорликлар, аҳоли пунктлари тарихини ўрганиш, олиб борилган қайта тиклаш, ободонлаштириш ишлари бўйича бир неча адабиётлар, мақола ва тадқиқотлар мавжуд.

Шаҳарсозлик тарихи ва архитектураси масалаларига бир қанча илмий ишлар бағишланган. А.Г.Агзамова, Ў.Алимов, А.Анорбоев, А.А.Асқаров⁴, Ш.Д.Асқаров⁵, М.Қ.Аҳмедов, В.В.Бартольд, О.Г.Большаков⁶, М.С.Булатов, Ю.Ф. Буряков, В.Л.Воронина, В.Л.Вяткин, Г.С.Дурдиева, М.М.Дьяконов, Б.Н.Засипкин, А.А.Зияев, Д.Ҳ.Зияева, П.Ш.Зоҳидов, М.Х.Исамиддинов⁷, К.Крюков, В.А.Лавров⁸, С.М.Мамаджанова, М.Мадаминов, М.Мамбетуллаев, Л.Ю.Маньковская, В.М.Массон, М.Е.Массон, Б.Х.Матбобоев, Р.С.Мукимов, С.Р.Мукимова, Қ.С.Мухамеджанов, В.А.Нильсен⁹, Д.А.Нозилов, И.И.Ноткин, Ш.Р.Пидаев, Г.А.Пугаченкова, И.В.Пьянков, Х.Ш.Пўлатов, Ф.Р.Равшанов, К.Д.Раҳимов, Ш.С.Рейимбаев, Л.И.Ремпель, Э.В.Ртвеладзе, А.С.Сагдуллаев, Э.В.Сайко, О.М.Салимов, В.И.Сарианиди, Р.Х.Сулаймонов, С.П.Толстов¹⁰, А.С.Уралов, З.И.Усмонова, М.И.Филанович, Ғ.Ходжаниязов, Ш.Б.Шайдуллаев, Т.Ш.Ширинов, В.А.Шишкин, Б.Ж.Эшов, М.А.Юсупова, А.Якубовский, Т.Ф.Қодирова, Я.Ғ.Ғуломов, Т.А.Ҳидоятлов ва бошқа

⁴ Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Т.: 2015.

⁵ Асқаров Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014.

⁶ Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековой город Средней Азии. -Л.: 1973.

⁷ Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда. -Т.: 2002.

⁸ Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии. -М.: 1950.

⁹ Нильсен В.А. У истоков современного градостроительства Узбекистана (XIX – начало XX веков). – Т.: 1988.

¹⁰ Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. -М.: 1948.

олимлар томонидан яратилган асарлар шулар жумласидандир. Аммо, ушбу тадқиқотлар археологик ва тарихийлик нуқтаи назаридан олиб борилиб, шаҳарларнинг меъморий тузилиши, типологияси, қурилиш услублари, шаҳарнинг ички ва ташқи иншоотлари масалалари махсус тадқиқот объектига айланмади. Бу тадқиқотларда биз шаҳарларнинг тарихан ривожланиш босқичларига кўпроқ эътибор берилганлигини, лекин бугунги кунда тарихий шаҳарларни замонавий талаблар асосида қайта қуриш масалалари, илк шаҳарларнинг келиб чиқиши ва трансформация жараёнлари етарлича ёритилмаганлигини кўришимиз мумкин.

I БОБ. ҚАДИМГИ ДАВР ШАҲАРЛАРИНИНГ ГЕНЕЗИСИ ВА ЭВОЛЮЦИЯСИ

1.1 §. Энг қадимги ва антик давр шаҳарларининг тарихшуносликда тадқиқ этилганлиги

Маълумки Ўзбекистондаги урбанизация жараёнлари бронза даврида бошланиб илк давлатчилик тарихининг муҳим ва ажралмас белгиси ҳисобланади. Ушбу иккала жараён бир-бири билан узвий боғлиқ ҳолда кечганлиги ҳозирги кунда олимлар томонидан тўла эътироф этилган.¹¹

Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон урбанизацияси, илк давлатчилиги ва қадимги маданияти масалаларига бағишланган дастлабки ишлар ёзма манбалар маълумотларига асосланиб XIX асрнинг иккинчи ярми–XX аср бошларида яратилди (В.Томашек, В.Гейгер, Е.Райш, Ю.Прашек).¹² XX асрда минтақа ҳудудларидаги бронза ва илк темир асрига мансуб илк шаҳарлари тарихига оид археологик ишлари амалга оширилиб, илмий маълумотлар доираси кенгайди. Шаҳарлар тарихига бағишланган илмий тўпламлар, монографиялар ва кўп сонли мақолалар чоп этилди. XXI аср бошларида ҳам қадимги шаҳарларнинг ўрганилиши бўйича самарали ишлар амалга оширилди. Аммо, ҳозирги кунга қадар мавзунинг тарихшунослиги махсус ўрганилмаган. Бактрия, Сўғд, Хоразм, Тошкент воҳаси ва Фарғонада шаҳарларнинг шаклланиш хусусиятлари ва ривожланишининг тарихий қонуниятлари муаммосига тегишли мавжуд илмий қарашлар, ёндашувлар ва хулосалар, Ўзбекистон қадимги урбанизацияси масаласи ўрганилишининг асосий натижалари етарли даражада таҳлил қилинмаган ва мавжуд маълумотлар умумлаштирилмаган.

¹¹ История государственности Узбекистана / Отв. Редакторы Э.В. Ртвеладзе, Д.А.Алимова. – Ташкент: Узбекистан, 2009. - Т. I. – С. 560.

¹² Tomaschek W. Centralasiatische Studien. Sogdiane. – Wien; 1877; Geiger W. Ostiranische kultur in Altertum. – Erlangen: 1882. – P. 520; Ўша муаллиф. Civilization of the Eastern Iranians in Ancient Times; - London: 1885; Reisch E. Baktriana. Paulys Real Encyclopedie. – 1896. – Т. II. – P. 2806-2807; Prasek J. Geschichte der Meder und Perser bis zur makedonische Eroberung. – Cotha: 1906. – P. 282.

Собиқ тузум даврида Ўрта Осиё шаҳарларининг келиб чиқишини Европа маданиятининг кириб келиш даври – Искандар Зулқарнайн билан боғлашар эди ва антик давр деганда грек-рим маданиятининг таъсиридаги ривожланиш тушуниларди. Энг қадимий шаҳар сифатида 2500 йиллиги 1970 йилда нишонланган Самарқанд шаҳри эътироф этилган эди. Мустақиллик йилларида Самарқанд шаҳрининг ёши 2750 йил, Қарши ва Шаҳрисабзнинг келиб чиқиши 2700 йилга тенг эканлиги аниқланди. Сўнгги изланишлар Ўзбекистон ҳудудида энг қадимги шаҳар кечки бронза даврида вужудга келган Жарқўтон қўрғони эканлигини кўрсатмоқда ва унинг келиб чиқиши Сополлитепа сингари мил.ав. II мингинчи йилга бориб тақаладиган шаҳаролди (протошаҳар) маданияти билан боғлиқлиги аниқланган. Бинобарин Ўзбекистон антик даври шаҳарсозлиги тарихини қуйидаги уч босқичга ажратиш таклиф қилинади:

1. Илк антик (Авесто даври) – мил.ав. IX – мил.ав. VI асрлар;
2. Ўрта антик (Бақтрия-Сўғдиёна шаҳарсозлиги) – мил.ав. IV-II асрлар;
3. Кечки антик (Кушонлар даври) – мил.ав. I – мил. IV асрлар.

Сўнгги бронза ва илк темир даври Ўрта Осиё халқлари тарихида муҳим бурилишлардан бири бўлган давр ҳисобланади. Айнан мана шу даврларда ушбу ҳудудларда шаҳар маданияти шакллана бошлаган.

Қадимги шаҳарларнинг ўрганилиши тарихини даврлаштириш масаласи ҳам етарлича таҳлил қилинмаган. Бу борада мавжуд маълумотлар турли йилларда олиб борилган тадқиқотлар натижаларининг ёритилиши билан боғланган.¹³

Сўнгги йилларда Б.Ж.Эшов Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон илк шаҳарларининг ўрганилиши тарихини қуйидаги даврларга ажратган:

1. XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср 20-йилларига қадар.

¹³ Қаранг: Бернштам А.Н. Среднеазиатская древность и ее изучение за полст. //ВДИ. – М. 1947. – №3. – С. 86-90; Толстов С.П. Итоги двадцати лет работы хорезмской археолого – этнографической экспедиции //ВДИ – М.: 1963. - № 1; Литвинский Б.А. Проблемы истории и истории культуры урвней средней. Азии в свете работ советских ученых (1967-1977).

2. XX асрнинг 30-80-йиллари

3. XX асрнинг 90 йиллари - XXI аср бошлари.¹⁴

Фикримизча, ушбу даврлаштириш ҳолатига айрим ўзгартиришлар киритиш мумкин, жумладан, биринчи давр тадқиқотларини XIX аср сўнгги чораги - XX асрнинг 30-йиллари мобайнида кўриб чиқиб, уни икки босқичга - XIX аср сўнгги чораги – XX бошлари (ёзма манбалар асосида шаҳарлар тарихини ўрганилиши, ҳаваскорлик археологиясининг пайдо бўлиши) ва XX асрнинг 20-30-йилларига ажратиш мумкин (мазкур йилларда Ўзбекистон археологияси илмий-услубий жиҳатдан шаклланиб, дастлабки йирик археологик экспедициялар ташкил этилган эди).

Иккинчи давр - XX аср 40-йилларининг 2-ярми – 60-йилларини ўз ичига олиб шу йиллар мобайнида бронза асри ва илк темир даврига оид ёдгорликлар кенг миқёсда топиб текширилган.

Учинчи давр - XX асрнинг 70-80-йиллари. Бу даврда Бақтрия, Хоразм, Сўғд, Тошкент воҳаси ва Фарғона водийсидаги кўпдан-кўп қадимги шаҳарлар археологик қазилмалар асосида ўрганилган.

Тўртинчи давр – Мустақиллик йиллари. Мазкур даврда бронза асри ва илк темир даврига оид шаҳарларнинг тарихи янги асосларда ёритилиши натижасида, урбанизация жараёнлари ва илк давлатчилик тарихига бағишланган махсус илмий тадқиқотлар амалга оширилган.

Шунингдек, мавзу бўйича олиб борилган тадқиқотлар ва илмий адабиётларни уч гуруҳга ажратиб таҳлил этиш мақсадга мувофиқдир. Жумладан, Россия империяси, собиқ советлар ҳукмронлиги даври, учинчи гуруҳга эса мустақиллик йилларида амалга оширилган тадқиқотлар ва нашр этилган адабиётлар киради.

Россия империяси ҳукмронлиги даврида, Туркистон ўлкасига турли мақсадларда ташриф буюрган рус ва европалик сайёҳ ҳамда элчиларнинг асарлари орасида Н.В.Ханыков, А.Бёрнс, Н.А.Маев, В.В.Крестовский,

¹⁴ Эшов Б.Ж. История формирования и развития раннегородской культуры Средней Азии: Автореферат. диссертация. докт.ист. наук. – Ташкент: Институт истории, АН РУЗ, 2008. – С. 4.

Б.Н.Литвинов, Д.Н.Логофет кабиларнинг асарларини алоҳида кўрсатиш мумкин.¹⁵ Бу асарларда Ўзбекистондаги айрим археологик ёдгорликлар ҳақида дастлабки маълумотлар келтирилган.

Ўрта Осиё ҳудудидаги археологик ёдгорликларда дастлабки қазишмалар олиб борган Туркистон археология ҳаваскорлари тўғараги аъзолари томонидан эълон қилинган ишлар орасида В.А.Жуковский, М.Ростиславов, Н.И.Веселевский, Н.Ф.Ситняковский, Б.Н.Кастальский, Л.И.Зимин томони-дан нашр этилган мақолалар ва ҳисоботлар муҳим ўрин тутди.¹⁶

Туркистондаги қадимги шаҳарлар тўғрисидаги рус шарқшуносларининг асарлари рўйхатида В.В.Бартольднинг айрим асарлари мавзу доирасида муҳим аҳамият касб этади.¹⁷

Иккинчи гуруҳ асарлари жумласига собиқ советлар ҳукмронлиги даврида олиб борилган тадқиқотлар ва чоп этилган адабиётлар мансубдир. XX асрнинг 30-40-йилларидан эътиборан минтақа ҳудудида тизимли археологик тадқиқотлар махсус экспедициялар томонидан амалга оширила бошланган. Булар 1934 ва 1939 йиллардаги А.Ю.Якубовский бошчилигида Зарафшон экспедицияси, Термиз археологик-комплекс экспедицияси, В.А.Шишкин раҳбарлигида Варахша кўҳна шаҳридаги 1937-1939 йилларда олиб борилган ишлардир. 1938 йилдан эса С.П. Толстов раҳбарлигида Хоразм археологик экспедициясининг кенг қўламдаги ишлари бошланган.

¹⁵ Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843; Бёрн А. Путешествие в Бухару. – М.: 1850; Маев Н.А. Очерки Бухарского ханства. – Ташкент: 1875; Крестовский В.В. В гостях у эмира Бухарского. – СПб., 1887; Литвинов Б.Н. Карши\ Туркестанские ведомости. – Ташкент: 1910. – С.114-116; Логофет Д.Н. В горах и на равнинах Бухары. – М.: 1910.

¹⁶ Жуковский В.А. Развалины Старого Мерва // Древности Закаспийской области. – СПб. 1894. – С. 122; Ростиславов М. Об археологических изысканиях в Зарафшанском округе // Протокол Туркестанского кружка любителей археологии. – Ташкент: 1899. Год III. – С. 144-149; Веселовский Н.И. Заметка о курганах Туркестанского края // Записки восточного отделения. – Ташкент: 1888. Вып. 3-4. – С. 224; Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. – Ташкент. 1899. Год IV. Протокол № 3. – С. 92-94; Кастальский Б.Н. Бия-Найманские оссуарии // Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. – Ташкент: 1909. – С.1-36; Зимин Л. Развалины старого Пайкенда // Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. – Ташкент: 1913. – С. 59-89.

¹⁷ Бартольд. В.В. Задачи русского Востоковедения в Туркестане Соч. – М.: Наука, 1977. – т.9. – С.528; Ўша муаллиф. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Соч. – М.: 1963. –Т.1.

Ушбу қазилмалар натижасида шаҳарлар тарихига оид бир қатор тадқиқот натижалари ва монографиялар нашр этилди.¹⁸

XX асрнинг 50-йилларида Хоразм воҳаси, Марв, Самарқанд, Термиз, Фарғона водийси ҳудудларида олиб борилган фундаментал тадқиқотларни алоҳида таъкидлаш лозимдир. Бу борада В.М.Массон, С.П.Толстов, Ю.А.Заднепровскийларнинг тадқиқотлари¹⁹ муҳим аҳамиятга эга бўлди.

XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб Ўзбекистондаги деҳқончилик маданияти, дастлабки шаҳарларнинг пайдо бўлиш омиллари ва асослари, уларнинг тараққиёт босқичлари масалаларига бағишланган кўплаб илмий тўпламлар ва монографиялар пайдо бўлди.²⁰ В.А.Лавров, М.М.Дьяконов, В.М.Массон, Ю.Ф. Буряков, А.А.Асқаров, Э.В.Сайко, Э.В.Ртвеладзе, И.В.Пьянков, Р.Х.Сулаймонов, А.С.Сагдуллаев, Т.Ш.Ширинов, Ш.Р.Пидаев, З.И.Усмонова, М.И. Филанович, М.Х.Исамиддинов, Ш.Б.Шайдуллаев, Б.Х.Матбобоев, А.Анорбоев, М.Мамбетуллаев каби кўплаб тадқиқотчилар Ўрта Осиё ҳудудларида бронза давридан бошлаб антик давргача бўлган шаҳарсозлик маданияти масалаларини кўриб чиқиб, Ўрта Осиё ва жаҳон цивилизацияларини қиёсий ўрганишга ҳаракат қилганлар.

Учинчи гуруҳ адабиётларига мустақиллик йилларида олиб борилаётган тадқиқотлар ва нашр этилган адабиётлар киради. Мустақиллик йилларида

¹⁸ Якубовский А.Ю. Археологическая экспедиция в Зарафшанскую долину в 1934 г. (Из дневника начальника экспедиции) // Труды отдела Востока Государственного Эрмитажа. – Л.: 1940. Т.11. – С. 113-164; Массон М.Е. Городища Старого Термиза и их изучение // Тр. Уз. Ан. – Ташкент: 1940. Серия 1, Вып.2. – С. 33-46; Шишкин В.А. К исторической топографии старого Термеза // Труды Уз. Ан. – Ташкент: 1940. – С. 24-35; Шишкин В.А. Археологические исследования на городище Варахша в Бухарском оазисе в 1974-1953 гг // Труды АН УзССР – Ташкент 1956. Вып.8. –С.3; Толстов С.П. Древний Хорезм. – М.: МГУ, 1948. – С. 352.

¹⁹ Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М.: Вост. лит., 1962. –С. 34; Массон В.М. Первобытнообщинный строй на территории Туркменистана. // Тр. ЮТАКЭ. – Ашхабад, - Т.7. 1956. –С. 46-114; Заднепровский Ю.А. Древняя Фергана // Автореферат. Дисс.канд.ист.наук. – Л.: ЛГУ, 1954. –С. 24; Ўша муаллиф. Древнеземледельческая культура Ферганы // Материалы и исследования по археологии. –М.- Л.: 1962. Вып. 118.

²⁰ Города и торговля Древнего Востока III-I тыс. до н.э. – Ереван: АН АрмССР, 1969. – С. 196; Древняя Бактрия. – Л.: Наука, 1974. –С. 194; Бактрийские древности. Л.: Наука, 1976. –С. 210; Древний Восток. Город и торговля. (III-I тыс. до н.э.) – Ереван: АН АрмССР, 1973. –С. 224; История и археология Средней Азии. – Ашхабад: Ёлим, 1978. – С. 221; Древнейшие культуры Бактрии: среда, развитие, связи. – Душанбе: Дониш, 1982. – С. 86; Древние города. – Л.: Наука, 1977. – С. 154; Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // Материалы и исследования по археологии – М., 1959. №75. –С. 216; Ўша муаллиф. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1977. – С. 231; Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. – Ташкент: Фан, 1987. –С. 110; Сайко Э.В. Становление города как производственного оазиса. – Ташкент: Фан, 1982. – С. 136.

ҳаққоний, холис тарих яратиш долзарб вазифага айланиб, урбанизация тарихи масалаларини чуқур ўрганиш бошланди. Бу даврда мавзу бўйича кўпгина илмий-тадқиқот ишлари амалга оширилди. Улар қаторига А.Асқаров, Э.В.Ртвеладзе, А.С.Сагдуллаев, Р.Ҳ.Сулаймонов, Т.Ш.Ширинов, Ш.Д.Асқаров, М.Қ.Аҳмедов, М.А.Юсупова, Х.Ш.Пўлатов, А.А.Зияев, М.Х.Исамиддинов, Б.Матбобоев, Ш.Б.Шайдуллаев, Б.Ж.Эшов ва бошқа олимлар тадқиқотларини киритиш мумкин.²¹

XX асрнинг 40-50-йилларида дастлаб С.П.Толстов, М.М.Дьяконов ва В.М.Массон Хоразм, Бактрия ва Марғиёна мисолида танланган мавзунинг ўрганилиш даражасига тўхталиб ўтган.²²

Тадқиқотчилар мавжуд ёзма манбалар ва археологик маълумотларни солиштириб, Ўзбекистонда илк шаҳарларнинг шаклланишини бронза ва илк темир даври билан боғлаганлар.

XX асрнинг 60-йилларига келиб Ўзбекистон қадимги шаҳарларини ўрганиш масалалари В.М.Массоннинг умумлашма тадқиқотларида қисман ёритилган бўлса²³, 60-йилларнинг бошларида С.П.Толстов қадимги Хоразм мисолида давлатчилик ва илк шаҳарлар тадқиқотлари натижаларини тадқиқ этди.²⁴ Юқоридаги тадқиқотлар, мавзунинг тарихшунослик таҳлили, турли маълумотлар нашрлари ва асосли масалаларни ўрганишдаги дастлабки қадам эди.

В.М.Массон Ўрта Осиё урбанизация жараёнлари тарихи билан боғлиқ ҳолда қадимги ижтимоий тузум масалаларига ҳам эътибор қаратган. Ушбу

²¹ Асқаров А. Энг қадимги шаҳар. – Тошкент: Фан, 2001. – 24 б; Асқаров А., Ширинов Т. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд: ИА АН РУз, 1993. – С. 162; Лушпенко О.Н. Раннежелезный век Южного Согда // Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Самарканд: Институт археологии АН РУз, 1998. – С. 25; Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культуры эпохи бронзы юга Средней Азии// Автореф. Дисс.докт. ист.наук. –М.: Институт археологии РАН, 1993. – С. 49; Исамиддинов М.Х. Генезис городской культуры Самаркандского Согда // Автореф. дис. докт.ист.наук. – Самарканд: Институт археология АН РУз, 2000. – С. 42; Эшов Б. История формирования и развития...; Абдуллаев У.И. Историография древней системы управления и ранней государственности Средней Азии (XX – начала XXI в.): Автореф. дис. канд.ист.наук. –Ташкент: Институт истории АН РУз, 2008. – С.31.

²² Толстов С.П. Древний Хорезм. М.: МГУ, 1948. – С. 352; Ўша муаллиф. По следам древнехорезмской цивилизации. – М.-Л.: АН СССР, 1948. – С. 352; Дьяконов М.М. Сложение классового общества в Северной Бактрии // - М.: 1954. Т. XIX. – С. 121-140. Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // Материалы и исследования по археологии. – М.: 1959. -№73.

²³ Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы ... -С. 123-132.

²⁴ Толстов С.П. По древний дельтам Окса и Яксарта. –М.: Вост. лист, 1962. – С. 89-103.

тадқиқотлар қадимги жамиятлардаги ижтимоий – иқтисодий муносабатлар ва илк шаҳарлар тарихини ўрганишда археологик материаллардан янада кенгроқ фойдаланиш заруриятини кўрсатиб, олимнинг фикрича, Ўрта Осиёнинг жанубидаги шаҳарсозлик маданияти энеолит-бронза даврига бориб тақалади ва кўп ҳолларда бу жараён Қадимги шарқ цивилизациялари тарихи билан боғлиқдир.²⁵

Ўтган асрнинг 70-йилларида А.А.Асқаров Жанубий Ўзбекистонда урбанизация жараёнининг пайдо бўлиши ва ривожланиши, мавзунинг ўрганилиши тарихи бўйича тадқиқот ишлари олиб борди.²⁶ Ўзбекистон қадимги шаҳарларнинг пайдо бўлиш ва ривожланиш босқичларини ўрганишда олимнинг Сополлитепа, Жарқўтон, Бўстон каби ёдгорликларда олиб борган қазилма ишлари муҳим аҳамиятга эга бўлиб, қадимги Бактрия шаҳарлари тарихига оид янги маълумотлар илмий муомалага тадбиқ этилди.

М.Ж. Жўракулов ва Н.А. Аванесоваларнинг ишида ҳам Ўрта Осиё бронза даври тарихшунослиги масалалари кўриб чиқилган бўлиб,²⁷ муаллифлар асосий эътиборни ушбу даврнинг археологик жиҳатдан ўрганилиши натижаларига қаратганлар.

Қадимги шаҳарлар тарихини ўрганишда Ю.Ф. Буряковнинг ҳам ҳиссаси катта.²⁸ Олимнинг тадқиқот ишлари кенг қамровли бўлиб, шаҳарсозлик масалаларида Тошкент воҳаси ва унинг атрофлари унинг асосий тадқиқот объекти ҳисобланади. Ю.Ф. Буряков асосан антик ва ўрта асрлар шаҳарларига эътибор қаратган.

Бактрия ҳудудларидаги илк темир ҳамда антик давр ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, давлатчилик масалалари ва шаҳарсозлик тарихи бўйича

²⁵ Массон В.М. Протогородская цивилизация юга Средней Азии. – СА. 1967- № 4; Ўша муаллиф. Алтын-депе. Труды ЮТАКЭ. – Ашгабат. 1981. – Т.18.

²⁶ Асқаров А.А. Сапаллитепа – Ташкент: Фан, 1973. – С. 172. Ўша муаллиф. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана – Ташкент, Фан, 1977; Асқаров А.А., Абдуллаев Б. Джаркутан (к вопросу о протогородской цивилизации юга Узбекистана) – Ташкент: Фан, 1983. –С. 120.

²⁷ Джуракулов М.Д., Аванесова Н.А. Историография эпохи бронзы Средней Азии. – Самарканд: СамГУ. 1983. –С. 70.

²⁸ Буряков Ю.Ф. Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса (Историко – археологический очерк Чача и Илака) – Ташкент, Фан, 1975. – С. 210. Ўша муаллиф. Генезис и этапы городской культуры Ташкентского оазиса. – Ташкент: Фан, 1982. – С. 174. Буряков Ю.Ф., Грицина А.А. Античные памятники Северной уструпы // ОНУ. 1989. – Ташкент, № 7. – С. 74-85.

Э.В.Ртвеладзе самарали ишлар олиб борди.²⁹ Бу олимнинг илмий ишларидан қадимги ва ўрта асрлар шаҳарлари тарихи ва айрим тарихшунослик муаммолари ҳам кенг ўрин олган.

Р.Ҳ. Сулаймонов XX асрнинг 70-80-йилларида Жанубий Сўғдда тадқиқотлар олиб бориб, бу ҳудудда рўй берган тарихий-маданий жараёнлар, шаҳарларнинг пайдо бўлиши, уларнинг типологияси ва ўрганиш услублари, шаҳарларнинг давлатчилик тарихидаги аҳамияти масаларини кўриб чиқди.³⁰

А.С. Сагдуллаев Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятларидаги (Марғиёна, Бактрия, Сўғд) урбанизация масалалари, хусусан ўтроқ аҳоли масканлари пайдо бўлиши ва жойлашуви, тарихий географияси ва хронологияси, меъморчилиги ва муҳофаа иншоотлари, қишлоқларнинг шаҳарларга айланиш жараёни, давлатчилик ҳамда илк шаҳарларнинг давлатчилик тараққиётидаги муаммоларига қаратилган.³¹ Олим ўз тадқиқотларида археологик ва ёзма манбалар маълумотларини қиёсий таҳлил этган.

Ўзбекистоннинг жанубидаги урбанизация тарихи масалаларига оид Т.Ш.Шириновнинг тадқиқотларини алоҳида таъкидлаш лозим.³² Олим Жарқўтон кўҳна шаҳри мисолида илк шаҳар цивилизацияси, “шаҳар” тушунчаси, қадимги шаҳарлар пайдо бўлишининг асосий омиллари ҳамда қисман урбанизация тарихшунослиги масалаларига ҳам тўхталиб ўтади.

Қадимги Фарғона водийсида деҳқончилик маданиятининг пайдо бўлиши, дастлабки шаҳарсозлик маданияти, илк давлатчилик масалалари бўйича Ю.А. Заднепровский томонидан самарали ишлар олиб борилган бўлиб,³³ кейинги йилларда ушбу масалалар бўйича тадқиқот ишлари

²⁹ Ртвеладзе Э.В. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. – Ташкент: 2005.

³⁰ Сулаймонов Р.Х. Развития древний городов Южного Согда // ОНУ. 1985. -№ 9; - С. 118-122; Исомиддинов М.Х., Сулейманов Р.Х. Еркурган (стратиграфия и периодизация) – Ташкент: Фан, 1984. –С. 153. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб, Проблемы цивилизации Узбекистана VII в до н.э. - VII в до н.э.- Ташкент: Фан, 2000. – С. 342. Исомиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда. – Ташкент: 2002.

³¹ Сагдуллаев А.С. Культура юга Средней Азии VII вв до н.э. (Бактрия, Маргиана, Согд) – Ташкент, 1987; - С. 49. Ўша муаллиф. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларида. – Тошкент: Ўқитувчи. -112 б.

³² Ширинов Т.Ш. Социальная структура города II тысяч. до.н.э. и проблемы государственности Средней Азии: Тез. докл. Самарканд, 1994. -С. 214-216. Ўша муаллиф. Историческая проблема урбанизации в среднеазиатской археологии: Тез. докл. Самарканд, 1995. –С. 74-76.

³³ Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы // МИА. –М., 1962. – С. 32. Ўша муаллиф. №. 118. Ошское поселение к истории Ферганы в эпоху поздней бронзы. – Бишкек, 1997. – С. 117.

Б.Матбобоев ва А.Анарбобоевлар томонидан давом эттирилди.³⁴ Бу тадқиқотларда урбанизация тарихшунослиги масалаларига ҳам тўхталиб ўтилган.

Ўзбекистонда қадимги урбанизация жараёнлари тарихшунослигининг айрим муҳим масалалари А.А.Аскарлов, Ю.А. Заднепровский, Э.В. Ртвеладзе, Т.Ш. Ширинов, Р.Ҳ.Сулаймонов, Б.Ж.Эшов, Ш.Б.Шайдуллаев, И.Т.Йўлдошевларнинг диссертацияларида³⁵ ҳамда илмий конференциялар, симпозиумлар тўпламларида ўз аксини топган.³⁶ Натижада минтақанинг турли тарихий – маданий вилоятларида шаҳарларнинг ривожланиш омиллари ва хусусиятлари, иқтисодий, сиёсий ва маданий функциялари қиёсий таҳлили қилинади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, мустақиллик йилларида амалга оширилган тадқиқотлар қадимги урбанизация жараёнлари масаласини ўрганиш тарихида янги босқич юзага келишига, шунингдек, кўп йиллик тадқиқотлар натижаларининг янги концептуал-услубий асосларда қайта кўриб чиқилишига асос бўлди.

³⁴ Матбобоев Б.Х. Фарғона қадимги шаҳарларининг жойлашган ўрни муаммолари. // ЎИФ. – Ташкент. 1995. № 9., -71-76 бетлар. Ўша муаллиф. Ранний город Ферганы и вопросы начального этапа государственности // Археология и история культуры Средней Азии. –Ташкент., 2002. – С 77-78; Анарбаев А.А. Ахсикент в древности и средневековье // СА. – М., 1988. - С.113-116. Ўша муаллиф. Города Северный Ферганы в древности и ранним средневековье // ОНУ. –Ташкент. 1994. № 1-2. –С 21-23.

³⁵ Аскарлов А.А. Бронзовый век Южного Узбекистана (К проблеме развития локальных очагов древневосточных цивилизаций): Автореф. дисс... докт. ист. наук. М.: Институт археологии АН СССР, 1976. – С. 44; Заднепровский Ю.А. Чустская культура Ферганы и памятники раннежелезного века Средней Азии: Автореф. дисс... докт. ист. наук. М.: Институт археологии АН СССР, 1978. –С. 52; Ртвеладзе Э.В. Древняя Бактрия-средневековый Тохаристан: Автореф. дисс... докт. ист. наук. М.: МГУ 1989. – С. 37; Сагдуллаев А.С. Оседлые области юга Средней Азии в эпоху раннего железа (генезис культуры и социально-экономическая динамика). Автореф. дисс... докт. ист. наук. М.: МГУ, 1989. – С. 45; Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии: Автореф. дисс... докт. ист. наук. М.: МГУ 1993. – С. 40; Сулейманов Р.Х. Древняя культура Южного Согда (VII в до н.э. - VII в до н.э.): Автореф. дисс... докт. ист. наук. Самарканд: Институт археологии АН РУз, 1998. –С. 36; Исамиддинов М.Х. Генезис культуры Самаркандского Согда: Автореф. дисс... докт. ист. наук. Самарканд: Институт археологии АН РУз, 2000. – С. 42; Эшов Б.Ж. История формирования и развития раннегородской культуры Средней Азии: Автореф. дисс... докт. ист. наук, -Ташкент: Институт истории АН РУз, 2008. – С. 45; Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари (Бактрия мисолида): Тарих фан док. ... дисс. Автореф. – Самарканд: ЎзФА Археология институти, 2009. – 58 б.; Йўлдошев И.Т. Фарғона водийсида шаҳарсозлик маданиятининг шаклланиши ва ривожланиши тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий университети, 2011. -26 б.

³⁶ Древний Восток. Города и торговля. – Ереван, 1973; Древние города. –Л.: Наука, 1977; Древний Восток и мировая культура. – М.: Наука, 1981; Городская культура Бактрии – Тохаристана и Согда. – Ташкент: Фан, 1987. Древние цивилизации Востока. – Ташкент: Фан, 1986.

А.А.Асқаров ва Т.Ш.Шириновларнинг монографиясида шаҳарларнинг вужудга келиши бронза даври билан боғланиб, ушбу масала бўйича мавжуд ёндашувлар таҳлил қилинган.³⁷

Э.В.Ртвеладзе, А.Х.Саидов, Е.В.Абдуллаевларнинг монографиясида Ўзбекистонда давлатчиликнинг келиб чиқиши илк шаҳарлар тарихи билан боғланган ҳолда кўриб чиқилган.³⁸

Т.Ш.Ширинов ва Ш.Б.Шайдуллаевларнинг мақолаларида Қадимги Бактрия шаҳарларнинг ривожланиши хусусиятлари очиқ берилган.³⁹

XX асрнинг 90-йилларида Б.Х.Матбобоев қадимги Фарғона шаҳарлари бўйича самарали тадқиқотлар олиб борган.⁴⁰ Тадқиқотчи ўз ишларида илк шаҳарсозлик маданиятини тадқиқ этиш билан бирга, шаҳарларнинг ўрганилиши масалаларига ҳам эътибор қаратган.

Сўғд қадимги шаҳарлари тарихшунослигининг айрим масалалари Р.Х.Сулаймонов ва М.Х. Исомиддиновларнинг монографияларида кўриб чиқилган.⁴¹

Б.Ж.Эшовнинг сўнгги йиллардаги ишлари Ўрта Осиёдаги қадимги шаҳарлар тарихи билан боғлиқ бўлиб, олим ўз тадқиқотларида илк шаҳарларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши асослари ҳамда қонуниятлари, ўзига хос хусусиятлари, илк шаҳарлар ва давлатчилик ўртасидаги диалектик боғлиқлик, шаҳарлар ўрганилиши масалаларига ҳам эътибор қаратган.⁴²

Сўнгги йилларда чоп этилган адабиётларда Хоразмда илк шаҳарлар масалаларига янгича ёндашувлар кузатилмоқда. Бундай ёндашувлар ЛТ.Яблонский, Ю.А.Рапопорт, Б.И. Вайнберг, С.Б.Болелов, С. Матрасулов,

³⁷ Асқаров А.А. , Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд: Институт археологии АН РУз, 1993. – С. 162.

³⁸ Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Адолат, 2001. – 10-43 бетлар.

³⁹ Ширинов Т.Ш., Шайдуллаев Ш.Б. Бактрия илк шаҳарлар бешиги // Термиз: Тарихий тадқиқотлар илмий хулосалари. – Тошкент, 2001. – 8-13 бетлар; Шайдуллаев Ш.Б. Городская культура Бактрии – Тохаристана, // ОНУз. – Ташкент, 1995. - № 7. – С. 36-37.

⁴⁰ Матбобоев Б.Х. Фарғона ыадимий шаҳарларининг жойлашган ўрни муаммолари // ЎИФ. –Тошкент, 1995. -№ 9. –77-82 бетлар.

⁴¹ Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Проблемы цивилизации Узбекистана VII в. до н.э – VII в. н.э. – Ташкент: Фан, 2000. – 342 с. Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда. – Ташкент: Изд. Им.А. Кадыри, 2002. – С. 25.

⁴² Эшов.Б. Цивилизация тизимида илк шаҳарлар. – Тошкент: Зар қалам, 2004; - 126 б. Ўша муаллиф. Ўрта Осиёнинг қадимги шаҳарлари тарихи. Тошкент: Фан ва технология, 2008. - 234 б.

С.Р. Баратов, Ғ.Ходжаниязов, М.Мамбетуллаев, М.Мадаминов ва В.Н. Ягодинларнинг тадқиқотларида ўз аксини топган.⁴³

Хоразм шаҳар харобаларида амалга оширилган янги археологик тадқиқотлар натижасида Қуйи Амударё ҳудудларида илк шаҳарсозлик маданиятидан далолат берувчи янги маълумотлар топиб текширилди.

Юқорида келтирилган тадқиқотлар минтақадаги қадимги шаҳарлар тарихини ўрганилишида янги босқичнинг юзага келишига, кўп йиллик тадқиқотлар натижаларини қайта кўриб чиқилишига асос бўлди. Умуман, бу давр мавзуга оид билимларнинг босқичли кенгайиши ва маълумотларнинг қайта ўрганилиши даври сифатида намоён бўлди.⁴⁴ Тарихшунослик масалалари йирик умумлашма ишларда муҳим ўрин топди.⁴⁵

Мустақиллик йилларида қадимги шаҳарлар тарихига оид симпозиумлар анжуманлар материаллари чоп этилди,⁴⁶ айрим шаҳарлар ёши қайта кўриб чиқилди.⁴⁷

Мавзунинг ўрганилганлик даражасини кўриб чиқиш шуни кўрсатадики, XX асрнинг 30-йиллари охирларига қадар Ўрта Осиё қадимги шаҳарлари тарихи асосан ёзма манбаларга таянган ҳолда ўрганилган эди, 50-60 йилларидан бошлаб 70-80-йилларгача ва XXI аср бошлари мобайнида минтақа ҳудудларида кенг археологик тадқиқотлар амалга оширилиб, бронза

⁴³ Яблонский Л.Т. Саки Южного Приаралья (археология и антропология могильников) – М.: Вост.лит. РАН, 1991. – С. 328. Вайнберг Б.И. Этногеография Турана в древности. – М.: Вост. Лит. РАН, 1999 -287.; Болелов С.Б. Некоторые итоги археологических работ на Хумбуз-тепе // ОНУ. – Ташкент., 1999. -№ 9-10. – С. 85-90; Баратов С., Матрасулов Ш., Мадаминов М.Р. Археологические работы в Южном Хоразме // Археологические исследования в Узбекистане – 2002 год. – Ташкент, 2003. Вып. 3. –С. 38-45.; Ягодин В.Н. Древнейшая государственность и проблема “Большого Хорезма” (2 цикл) // Вестник Каракалпакского отделения АНРУз. – 2007. -№ 2. – С. 70-78.

⁴⁴ Алимова Д. А. О некоторых современных проблемах в изучении истории Узбекистана // Ўзбекистон тарих фани: ютуқлар ва ривожланиш муаммолари. – Тошкент, 2006. – 1 қисм. – С. 6-13.

⁴⁵ История государственности Узбекистана / Отв. Ред.; Э.В. Ртвеладзе, Д.А. Алимова. – Ташкент: “Узбекистан”, 2009. – 560 с.

⁴⁶ Инсониятнинг илмий ва маданий мероси – учинчи минг йилликка // Бухоро ва Хива шаҳарларнинг 2500 йиллигига бағишланган халқаро симпозиум тезислари. – Тошкент: Фан, 1997. – 304 б.; Ош и Фергана в исторической перспективе // Мат.конф. - - Бишкек, 2000. Вып. – 280 с.; Шаҳрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни // Халқаро илмий конференция маърузалари тезислари. – Тошкент: Фан, 2002. – 162 б.; Шаҳрисабз минг йиллар мероси. Альбом. – Тошкент: Шарқ, 2002. 228 б. Қ. 64 зарв.; Термиз шаҳрининг жаҳон цивилизациясида тутган ўрни. // Халқаро анжуман тезислари тўплами. – Тошкент: Фан, 2001. – 180 б.; Термиз буюк йўллар чорраҳасидаги кўҳна ва янги шаҳар. Альбом. – Тошкент, Шарқ. 2001. – 216 б. Алимова Д.А., Филаночив М.И. Тошкент тарихи (қадимги даврлардан бугунги кунгача). – Тошкент: A+L Flex, 2007.- 168 б.

⁴⁷ Широных Т., Сағдуллаев А., Самарқанд Римнинг тенгдоши // “Халқ сўзи”, 2003. 14 декабрь; Самарқанд – 2750. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2007. – 272 б.

асри ва илк темир даври шаҳарлари тарихига оид янги маълумотлар фанга жорий этилган.

Мавзуга тегишли илмий ахборот доирасининг кенгайиши асосида, қадимги урбанизация жараёнлари ўрганилиши тарихининг айрим масалалари ва ёндашувлар таҳлил қилинган. Собиқ советлар ҳукмронлиги даврида ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий масалалар марксча услубий ёндашув ва назария доирасида ўрганилди. Мустақиллик йиллари тарихшунослигида янгича концептуал ёндашувларни ишлаб чиқиш долзарб вазифага айланди.⁴⁸

Бронза ва илк темир асри шаҳарсозлик тарихини тадқиқ этган айрим тадқиқотчилар (Ртвеладзе, Сулаймонов, Буряков, Мамбетуллаев, Анарбаев, Эшов ва бошқ.) антик давр шаҳарсозлиги масалаларига ҳам эътибор қаратганлар. Кўплаб тадқиқотлар натижасида Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларидан антик даврга оид эллинизм маданияти билан боғлиқ бўлган шаҳар харобалари, турар-жойлар, моддий маданият буюмлари, танга пулларнинг топилиши бу ҳудудлардаги маҳаллий маданиятга эллин анъаналари (шаҳарсозлик, ҳайкалтарошлик, бадий-амалий санъат, алифбо ва бошқ.) таъсир этганлигидан далолат беради.

Сўнгги йиллар тадқиқотларидан хулоса чиқарган Б.Эшовнинг фикрича, антик давр шаҳарсозлик тарихини қуйидаги даврларга ажратиб ўрганиш таклиф этилган: 1. Александр Македонский асос солган шаҳарлар; 2. Салавкийлар даври шаҳарлари; 3. Грек-Бақтрия подшолиги шаҳарлари; 4. Кушон даври шаҳарсозлик анъаналари.⁴⁹ Ушбу даврлаштириш антик давр шаҳарсозлик анъаналари ўлкамиз ҳудудларига четдан кириб келган, деган фикрни бермайди. Аксинча, Ғарб ва Шарқ маданиятларининг ўзаро уйғунлашуви асосида ўзига хос маҳаллий шаҳарсозлик анъаналарининг ривож топганлигидан далолат беради. Шунингдек, антик даврни мил.ав.ги IV асрга боғлаш бизнингча тўғри эмас. Ундан олдин ҳам Ўрта Осиё ҳудудида урбанизация жараёнлари бўлган.

⁴⁸ Алимова Д.А. О некоторых современных проблемах и изучении истории Узбекистана... - С. 6-13.

⁴⁹ Эшов Б.Ж. Ўрта Осиёнинг қадимги шаҳарлари ..., 176-195 бетлар.

Александр Македонский асос солган шаҳарлар масаласи фанда анча мунозарали ҳисобланади. Антик давр муаллифлари хабарларида Александр асос солган шаҳарлар сони 10 тадан 70 тагача берилади.⁵⁰ Бу борада Г.А.Кошеленко шундай фикрни билдиради: “... умуман олганда, грек-македон истилосининг кўламига нисбатан антик анъанани қабул қилиш мумкин. У анча катта бўлган ва бу ерда асос солинган шаҳарлар сони бир неча ўнга етган”.⁵¹

Э.В.Ртвеладзенинг тадқиқотларига кўра, Ўзбекистонда антик давр урбанизацияси ўзининг ривожланиш босқичида иккита катта даврни босиб ўтди. Булар мил. ав. IV-I асрлар ва мил. I-IV асрлардир. Ушбу даврлар ижтимоий муносабатлар ва маҳаллий кўринишдаги шаҳарлар ривожланиши билан боғлиқ бўлиб, уларга хос сиёсий ҳамда мафкуравий томонлари билан ажралиб туради.⁵² М.Қ.Аҳмедов бу даврни мил.ав. VIII асрдан бошлаш кераклиги масаласини кўтарган.

Ю.Ф.Буряковнинг фикрича, антик давр бутун Ўзбекистоннинг маданий ҳаётида бўлгани каби шаҳарлар ҳаётининг ўзига хос томонлари маҳаллий ва эллинистик, айрим ҳолларда Ҳинд (Бақтрия шаҳарлари мисолида) шаҳарсозлик анъаналарининг ўзаро уйғунлашуви билан изоҳланади. Бу ҳолат маълум маънода сиёсий воқеалар билан ҳам боғлиқ эди.⁵³

Хуллас, қадимги ва антик давр шаҳарсозлик тарихи тарихшунослиги тадқиқотларининг қиёсий таҳлиллари шуни кўрсатадики, бу даврлар шаҳарлари маълум вазифаларни бажарувчи мустаҳкамланган манзилгоҳгина эмас, балки жамоа ўзини-ўзи бошқариш органлари, жамоавий мулкдорларнинг алоҳида шаклини ўзида жамлаган, эркин фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилигини назарда тутувчи ижтимоий тузилманинг муҳим бўғини бўлиб, турли хил меъморий тузилмалардан ташкил топган.

⁵⁰ Бернар П. Проблемы греческой колониальной истории и урбанизма эллинистического города Центральной Азии. Проблемы античной культуры. М., Наука. 1996. - С. 244-253.

⁵¹ Кошеленко Г.А. К оценке достоверности античной традиции об эллинистическом градостроительстве на Востоке // КСИА. М., 1973. Вып. 136. - С. 17.

⁵² Ртвеладзе Э.В. Легенды об основании среднеазиатских городов и археологическая действительность // Культура юга Узбекистана в древности и средневековье. Т., 1987. - С. 52-58.

⁵³ Буряков Ю.Ф. Античные памятники Северной Уструшаны // ОНУз, 1989. №7. -С. 48.

1.2 §. Қадимги шаҳарлар ва уларнинг шаклланиши

Милоддан аввалги X-I минг йилликлар – ирригация тизими ва шаҳар манзилгоҳларининг шаклланиш даври ҳисобланади. Мил.ав. III-II минг йилликлар бронза даври деб қабул қилинган.

Энг дастлабки сув (дарё) бўйи шаҳарларининг ривожланиши Мисрда ва Хитойда пайдо бўлган. Шунингдек, Месопотамияда Евфрат ва Дажла дарёлари бўйларида, Ҳиндистондаги Ҳинд дарёси водийсида ҳам ривожланган.⁵⁴

Тоғда яшовчи аҳоли секин-асталик билан сув бўйларига туша бошлаган.

Мил.ав. IV минг йилликлардаги Месопотамия цивилизацияси ва мил.ав. III минг йилликлардаги Ҳиндистоннинг дарё бўйи цивилизацияси Марказий Осиё тараққиётига таъсир кўрсатган. Марказий Осиёнинг кўчманчи ва ўтроқ аҳолиси мил.ав. III-II минг йилликларда Мурғоб (Туркменистон) дарёси бўйидаги Марғиёнанинг ривожланишига таъсир кўрсатган.

Дастлабки шаҳар-давлатлар хусусида Ш.Б.Шайдуллаев қуйидаги фикрларни билдирган: “... Марказий Осиё ҳудудидаги Алтиндепе, Намозгоҳдепе, Улуғдепе, Гонур, Тоголок (Жанубий Туркменистон), Дашли (Шимолий Афғонистон) ва Жарқўтон (Жанубий Ўзбекистон) ёдгорликлари барча археологик белгилари билан илк давлатлар тараққиётининг **биринчи – “шаҳар-давлат” босқичига** тўғри келиши кузатилмоқда. Улар кичик бир воҳа миқёсида ташкил топган “шаҳар-давлат”лар маркази вазифасини бажарганлиги ёки Қадимги Шарқ “шаҳар-давлат”ларига монандлигини кузатиш мумкин. Ўрта Осиёда жойлашган бу ёдгорликларни, ўзаро

⁵⁴ Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014. - С. 6.

таққослаш ва шу асосда бу ердаги “шаҳар-давлат”лар типини аниқлаш лозим бўлади...”⁵⁵

Илк темир даврида Шимолий Бактрия ҳудудида учта деҳқончилик воҳаси бўлганлиги, уларнинг марказлари (Қизилтепа, Жондаваттепа, Хаитободтепа) археологик жиҳатдан аниқланмоқда. Худди шундай ҳолат Сўғдда (Сангиртепа, Узункир, Ерқўрғон, Кўктепа, Афросиёб), Фарғонада (Далварзинтепа, Чуст, Ашқолтепа) ҳам кузатилмоқда⁵⁶. “Бу деҳқончилик ўлкаларини ҳудудий давлатлар типига киритиш, уларнинг конфедерацияси натижасида эса Қадимги Бактрия подшоҳлиги, Қадимги Сўғд подшоҳлиги пайдо бўлганлиги ёки Қадимги Фарғона подшоҳлиги назариясини фан оламига олиб кириш вақти етди. Олдимизда турган мана шу вазифани бажара олсак, Қадимги Бактрия ёки Қадимги Хоразм давлатлари шу вақтгача айтилиб келинаётганидек, Марказий Осиёнинг энг қадимги давлатлари эмас, балки Ўзбекистон давлатчилиги тарихининг **иккинчи – ҳудудий давлатлар босқичига** оидлигини исботлаган бўламиз. ...

... Ўрта Осиёда илк давлатлар типологиясининг **учинчи босқичи** мил.ав. VI-IV асрлар билан характерланади, яъни бу ҳудудлар ҳам Аҳамонийлар империяси таркибига киритилган”⁵⁷

Мил.ав. II минг йилликларнинг ўрталарида Амударё ва Ҳиндикуш оралиғида Бактрия цивилизацияси пайдо бўлади. Бактрия – бу “барча шаҳарларнинг онасидир”. Бу маданият Амударё орқали Сурхондарёга ва кейинроқ шимолга қараб, шунингдек оқим бўйлаб ҳам шимолга, яъни Хоразмгача тарқалган⁵⁸.

⁵⁵ Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари (Бактрия мисолида). Докторлик даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Самарқанд: 2009. - 69-70 бетлар.

⁵⁶ Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда. – Ташкент. 2002. –С. 42; Матбобоев Б.Х. Ўзбек давлатчилигининг илк босқичларида Фарғона ... – 23-30 бетлар.

⁵⁷ Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари (Бактрия мисолида). Докторлик даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Самарқанд: 2009. -70 б.

⁵⁸ Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014. - С. 7.

Ш.Б.Шайдуллаев Қадимги Бактрия маданияти ёдгорликларини қуйидаги типларга ажратган:⁵⁹

1. Шаҳарлар. Улар ҳар бир деҳқончилик ўлкасида биттадан жойлашган бўлиб, икки қисм (арк ва шаҳар)дан иборат. Умумий майдони 22 гектаргача боради. Арк ҳам, шаҳар қисм ҳам юқори ривожланган мудофаа деворлари билан муҳофаза қилинган (Қизилтепа, Хаитободтепа, Жондавлаттепа ва бошқалар). Мудофаа деворлари 5-8 м қалинликда бўлган. Ҳамма мудофаа деворлари буржлар билан мустаҳкамланган;

2. Қишлоқлар. Тарқоқ ҳолда жойлашган ёдгорликлар (Бандихон II);

3. Ҳарбий истехкомлар. Доира ва квадрат шаклида қурилган қалъалар (Талашқонтепа I, Бандихон II). Қалъанинг ички қисми очик ҳовлидан иборат бўлиб, яшаш уйлари фақат мудофаа деворлари бўйлаб қурилганлиги кузатилган;

4. Қўрғонлар. Шаҳарлар ва қишлоқлар атрофида жойлашган, кичик ёдгорликлар (Қизилча I, IV).

Мил.ав. II минг йилликларнинг охирларида Фарғона водийсида йирик деҳқончилик манзилгоҳлари шаклланади. Ушбу манзилгоҳлар вақтлар ўтиши билан агломерацияларга кенгаяди ва шу орқали биринчи шаҳарлар маданияти (протошаҳарлар маданияти) пайдо бўлади. Уларнинг квадрат ёки айлана режалари коинот рамзи ҳисобланган. Шаҳарларнинг марказларида ибодатхоналар ва саройлар жойлаштирилган. Сурхондарёда жойлашган Сополлитепа манзилгоҳи мил.ав. II минг йилликнинг 2-ярми ўрталарига мансуб бўлиб, квадрат (82x82 м) периметрдаги деворга эга бўлган. Девордан ташқари тарафга “Г” ва “Г”-симон месопотамия йўлаклар⁶⁰ бўртиб чиққан. Бу душманларни пистирмага туширадиган жой ҳисобланган. Ушбу манзилгоҳ Ўзбекистондаги илк ўтроқ деҳқончилик маданиятига мансубдир.

Мил.ав. II минг йилликнинг охири ва I минг йилликнинг бошларида Сурхондарё ва Хоразм дарёлари ва каналлари бўйларида қўрғонлар ва

⁵⁹ Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари (Бактрия мисолида). Докторлик даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Самарқанд: 2009. -224 б.

⁶⁰ Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014. - С. 7.

шаҳарчалар кўчманчиларга қарши турувчи жанговор қалъалар тарзида қурилади. Шеробод яқинидаги Жарқўтонда 200 гектар майдонни эгаллаган, марказида ибодатхона ва бошқарув бинолари жойлашган мустаҳкамланган агломерация шаклланади. Арк атрофида манзилгоҳлар каби шаклланган протошаҳарлар тури илк шаҳарларнинг ўсишига олиб келган. Антик даврда икки ёки уч қисмли шаҳарлар арк атрофида шу тарзда ривожланган.

Ўрта Осиё халқлари ҳақидаги энг қадимги манбалар Авестода келтирилган. Унда 15 мамлакат номи учрайди. Авестода келтирилган маълумотлар ва бошқа антик даврни ўрганган муаллифлар бир фикрга келишган: Ўрта Осиё ҳудудида ушбу ҳудуднинг аҳамонийлар империясига киргунича 2 та йирик сиёсий бирлашма – “Катта Хоразм” ва “Бактрия подшолиги” мавжуд бўлган. Мил.ав. II минг йилликлардаёқ Ўрта Осиёнинг барча ҳудудлари ўзлаштириб бўлинган. Фақатгина Қорақум ва Қизилқум текисликларининг ички ҳудудлари ўзлаштирилмаган.⁶¹

Бу вақтда баъзи бир деҳқончилик учун қулай, суви яхши ҳудудлар ўлчамлари жуда ҳам йирик эди (Жарқўтон – мил.ав. II минг йилликнинг охири чорагида – 100 гектар, Намозгоҳтепа - мил.ав. II минг йилликнинг бошида – 70 гектар, Шаҳри-Сохта - мил.ав. III минг йилликнинг 2-ярмида – 150 гектар). Табиийки, ушбу ҳудудлар “манзилгоҳ” тушунчаси доирасига тўғри келмайди. Шунингдек уларнинг атрофида 0,5-2,0 гектар майдонга эга кичик ёдгорлик ҳудудлари ҳам бўлган (Жарқўтон атрофида – Бўстон 4, Намозгоҳтепа, Шўртепа, Қўшатеп, Тайчанок, Елентеп ва бошқалар бўлган).⁶²

1977 йилларда нашр этилган А.Асқаровнинг “Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана” монографиясида “Сўнгги бронза даврида Бактрия урбанистик ривожланиш йўлида турган”⁶³ – деб ёзади.

⁶¹ Асқаров А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Монография. – Самарканд: 1993. – С. 6.

⁶² Асқаров А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Монография. – Самарканд: 1993.

⁶³ Асқаров А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. 1977. -С. 159.

Сўнгги бронза ва илк темир даври Ўрта Осиё халқлари тарихида муҳим бурилишлардан бири бўлган давр ҳисобланади. Айнан мана шу даврларда ушбу ҳудудларда шаҳар маданияти шакллана бошлаган.

Шаҳар маданиятининг пайдо бўлиши турли ҳудудларда турлича кечган. Шумер, Элам ва Ҳинд илк шаҳарлари мил.ав. IV-III минг йилликларда⁶⁴, Қадимги Хитойда мил.ав. III-II минг йилликларда⁶⁵, Шимолий Европада фақатгина I минг йилликнинг 2-яримларидагина вужудга келган⁶⁶.

“Шаҳарлар ўша ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатларига бевосита боғлиқдир” – деб ёзади Гуляев⁶⁷.

Ўрта Осиёда урбанизация жараёнининг бошланиши кўп вақтлар мобайнида антик давр деб ҳисоблаб келинди. Афсуски, шу пайтгача кўпчилик олимлар илк темир даврига оид йирик археологик ёдгорликларни эътибордан четда қолдиришди. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида жойлашган Сополлитепа, Жарқўтон, Қизилтепа (Шимолий Бактрия), Ерқўрғон (Сўғд), Далварзин (Фарғона) ва бошқалар шулар жумласидандир. Улар катта ўлчамга, яхши ривожланган муҳофаа иншоотларига, монументал архитектурага, аркга эга бўлиб, бир сўз билан айтганда кейинчалик пайдо бўлган классик шаҳарлар организмидан ҳеч бир жиҳатдан кам эмас эди ва улар Ўрта Осиёнинг ҳақиқий шаҳарларидан эди⁶⁸.

Бронза даврида (мил.ав. III минг йилликнинг охири – II минг йилликларда) Ўрта Осиёнинг жануби ва унга туташ ҳудудларда анъанавий деҳқончилик воҳалари ва ирригация тизими шаклланади. Шу орқали илк шаҳар марказлари шакллана бошлайди. Бундай марказлардан

⁶⁴ Adams R. Mc. Heartland of Qttas. Chicago, 1981.

⁶⁵ Степучина Т.В. Проблема становления и развития города в древнем Китае. – “Город на традиционном востоке”. Тезисы, -М.: 1988. -С. 121-122.

⁶⁶ СЕСГ. Становление европейского средневекового города. –М.: 1989.

⁶⁷ Гуляев В.И. Города-государства Мая (Структура и функции города в раннеклассовом обществе). –М.: 1979.

⁶⁸ Заднепровский Ю.А. Древние города и этапы урбанизации Средней Азии. Зоны и этапы урбанизации. -Т.: 1989. – С. 51.

Ўзбекистоннинг жанубида жойлашган Сополлитепа ва Жарқўтонни мисол қилиб келтириш мумкин⁶⁹.

Ўрта Осиё халқлари тарихи билан шуғулланувчи тадқиқотчилар қадимдан ўрта асрларгача бўлган даврдаги урбанистик жараёнларнинг турли ривожланиш моделларини ишлаб чиққан. Академик Э.В.Ртвеладзе Бактрия ва Тохаристонда урбанизация жараёнлари эволюциясини 5 га ажратади:

1. Бронза даврига мансуб қадимги урбанизациялашган манзилгоҳлар (мил.ав. II минг йиллик – мил.ав. I минг йилликнинг боши);
2. Илк темир даврида шаклланган шаҳарлар (мил.ав. I минг йилликнинг боши – мил.ав. IV аср);
3. Эллинистик – антик даврларда шаҳарларнинг ривожини (мил.ав. III аср – мил. III аср);
4. Ўтиш давридаги шаҳарлар (мил. III асрнинг 2-ярми – мил. V асрнинг 1-ярми);
5. Янги илк феодал шаҳарлар (мил. III асрнинг 2-ярми – IX асрнинг боши).

Э.В.Ртвеладзе Бактриянинг илк темир даврига оид тўрт қисмли шаҳарларини бир вақтнинг ўзида “протошаҳар” ҳамда “илк шаҳар” деб талқин қилади⁷⁰. Кейинчалик Э.В.Ртвеладзе учинчи, яъни “шаҳар олди” атамасини ҳам ишлатган⁷¹.

Б.А.Литвинский Ўрта Осиёдаги урбанистик жараёнлар эволюциясини 5 та босқичга бўлади:

1. Протошаҳарлар (мил.ав. II минг йиллик);
2. Қадимги шаҳар манзилгоҳлари (мил.ав. II минг йилликнинг охири – мил.ав. I минг йилликнинг биринчи уч асри);
3. Антик шаҳарлар (мил.ав. VI-IV асрлар);

⁶⁹ Аскарлов А. Древнеземледельческая культура юга Узбекистана. –Т.: 1977; Ширинов Т. Джаркутан – ранний город эпохи бронзы юга Узбекистана. – ТД региональной конференции “Зоны и этапы урбанизации”. – Наманган: 1989. - С. 43-44.

⁷⁰ Ртвеладзе Э.В. Формирование городов Бактрии-Тохаристана. Городская среда и культура Бактрии-Тохаристана и Согда (IV в. до н.э. – III в. н.э.). -Т.: 1986. - С. 97.

⁷¹ Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия-Тохаристан. –Т.: 1990. - С. 26.

4. Шаҳарсозлик дуализми ва Ўрта Осиё ва эллинистик маданиятлар синтезининг бошланиши (мил.ав. IV-II асрлар);

5. Ўрта Осиё – эллинистик – ҳинд маданиятларининг юқори даражадаги синтези ва қадимги шаҳарларнинг ривожини (мил.ав. I – мил. III-IV асрлар)⁷².

Бу ерда биринчи икки босқич Ўрта Осиёда мил.ав. VI-IV асрларда классик антик шаҳарларнинг шаклланиши учун пойдевор вазифасини ўтаб берган.

В.М.Массон урбанизациялашувнинг икки босқичини ажратади: қадимги шарқ (мил.ав. III минг йилликнинг охири – I минг йилликнинг ўрталари) ва антик (мил.ав. III аср – мил. IV-V асрлар). Шундай экан, юқорида тилга олинган тадқиқотчилар урбанистик жараёнларнинг бошланишини мил.ав. III минг йилликнинг охири – II минг йилликларга тааллуқлигини келтиришади ва Ўрта Осиёдаги бир қатор ёдгорликларни илк шаҳарлар сифатида тан олишган. Илк шаҳарларнинг ички структурасини аниқлаш муҳим жиҳатлардан биридир. Лекин, афсуски Қадимги Шарқдан фарқли ўлароқ, Ўрта Осиё бўйича бронза ва илк темир даврлари бўйича бевосита тарихий ёзма манбалар мавжуд эмас. Уларни Юнон-Рум, Хитой, Эрон манбалари орқали қиёсий ўрганиш мумкин. Шу сабабли бу ҳолатда тарихий илк шаҳарлар тузилишини фақатгина археологик қазилмалар натижасида аниқлаш мумкин бўлади⁷³.

“Шаҳар” тушунчасини шакллантириш – мураккаб вазифалардан биридир. Бу тушунча бўйича турли тадқиқотчиларда турлича қарашлар мавжуд.

В.В.Бартольд томонидан ишлаб чиқилган шаҳар бўйича концепция Ўрта Осиё урбанистикасида жуда ҳам кенг тарқалган ҳисобланади. Муаллифнинг фикрича, IX-XII асрлар шаҳарлари учун уч қисмли топография

⁷² Литвинский Б.А. Древний среднеазиатский город (Местные традиции и иноземные модели). Древний Восток. – Города и Торговля (III-I тыс. до н.э.). -Ереван: 1973. –С. 99-125.

⁷³ Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Монография. – Самарканд: 1993. –С. 13-15.

– арк (арк), шахристон (қадимги шаҳар, турар жой кварталлари) ва рабод (хунарамандчилик жойлари) характерлидир⁷⁴. Ушбу қараш фақатгина феодал шаҳарлари учун характерли бўлиб, лекин илк классик шаҳарлар учун тўғри келмайди. Барча шаҳарлардан уч қисмли структурани қидириш унчалик ҳам тўғри эмас.

Охирги йилларда амалга оширилган археологик тадқиқотлар шаҳарлар ривожининг ягона структураси мавжуд бўлмаслигини кўрсатган. Уч қисмли бўлиниш асосан Ўрта Осиёнинг илк шаҳарлари учун мос келмайди⁷⁵. Масалан, Самарқанд қадимда икки қисмли бўлган⁷⁶. Ҳиндистоннинг ҳам қадимги шаҳарлари – Хараппа, Мохенджо-Даро, Калибанган икки қисмли структурага: арк ва шаҳарнинг асосий қисмига эга бўлган⁷⁷.

Ҳозирги вақтда тарихчилар “шаҳар” тушунчасини аниқлаштиришда, турли хил меъзонлардан, яъни ҳудуднинг катта-кичиклиги, структураси ва бажарадиган функциясининг характерига кўпроқ урғу беришади.

Қадимги Шарқ тарихи билимдони Г.Чайлд ўзининг машҳур “шаҳар революцияси” номли мақоласида шаҳар атрибутларини аниқлаб берувчи 10 та жиҳатни келтириб ўтган:

1. Ўлчами жиҳатидан, илк шаҳарлар кенг ва тифиз аҳолига эга бўлиши керак (Шумер шаҳарлари 7000 дан 20 000 гача аҳолига эга бўлган);
2. Таркиби ва функцияси бўйича шаҳар аҳолиси қишлоқларникидан фарқ қилган. Бу ерда профессионал хунарамандлар, савдогарлар, бошқарувчи ҳукмдорлар ва қоҳинлар мавжуд эди;
3. Монументал иншоотларнинг, яъни ибодатхона ва саройларнинг мавжудлиги;
4. Ёзув ва календарнинг кашф қилиниши;

⁷⁴ Бартольд В.В. Работы по археологии, нумизматики и этнографии. Сочинение, Т.IV. –М.: 1966. –С. 172-198.

⁷⁵ Белова Н.К. Проблема феодального города в Иране, Средней Азии и Закавказье в советской историографии. – “Город на традиционном Востоке”. Тезисы ГРЛВ. 1988. –С. 69.

⁷⁶ Литвинский Б.А. Древний среднеазиатский город (Местные традиции и иноземные модели). Древний Восток. – Города и Торговля (III-I тыс. до н.э.). –Ереван: 1973. –С. 107.

⁷⁷ Щетенко А.Я. Типы поселений древнеиндийской цивилизации. – Древний город Средней Азии 1973, -С. 9.

5. Аниқ фанлар ва астрологиянинг ривож топганлиги;
6. Жамоада табақаланишнинг пайдо бўлиши;
7. Янги мураккаб санъатнинг пайдо бўлиши;
8. Узоқ масофаларга узлуксиз ташқи савдонинг олиб борилиши;
9. Аҳолининг бажарадиган функциясига қараб ажратилиши;
10. Давлат ташкилотчилиги.⁷⁸

Ушбу мақолада Г.Чайлд 5000 кишидан ортиқ аҳолиси бўлган манзилгоҳларни шаҳарлар сирасига киритишни таклиф этади. У аҳоли сонига қараб шаҳарнинг ҳудуди келиб чиқади деб ҳисоблайди.

Адамс⁷⁹ (Месопотамия (мил.ав. III минг йилликлар боши) бўйича йирик урбанолаг) қадимги манзилгоҳлар типологиясини уларнинг ўлчамларига боғлайди:

- қишлоқ манзилгоҳлари – 0,1 дан 6,0 гектаргача;
- шаҳарлар (town) – 6 дан 25 гектаргача;
- йирик урбанизациялашган марказлар (city) – 50 гектардан ортиқ.

Бронза даврига мансуб Ўрта Осиё ёдгорликлари ўлчамлари 10 гектардан 100 гектаргача ўзгаради.

Ўлчам бўйича “шаҳар” тушунчасини аниқлашда, шартли равишда илк шаҳарларнинг минимал миқдорини 3-6 гектар деб ҳисоблаш мумкин⁸⁰.

Қадимги шаҳарларнинг энг ишончли мезонларидан бири унинг ички структуравий тузилишидир.

Ю.А.Заднепровский⁸¹ қадимги Фарғонанинг шаҳарлари учун 5 хил археологик мезонни ажратади:

1. Манзилгоҳларнинг йирик ўлчамга эгалиги;
2. Мудофаа тизимининг ривожланганлиги;

⁷⁸ Childe V.G. The urban revolution – Town Planning Review. Vol. 21. 1950. - P. 9-16; Гуляев В.И. Города-государства Мая (Структура и функции города в раннеклассовом обществе). –М.: 1979. -С. 14-15.

⁷⁹ Adams R.Мс., Nissen N.J. The Uruk countryside: The natural setting of urban societies. - Chicago, London: 1972. – P. 18, 73.

⁸⁰ Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Монография. – Самарканд: 1993. –С. 18.

⁸¹ Заднепровский Ю.А. Древние города и этапы урбанизации Средней Азии. Зоны и этапы урбанизации. -Т.: 1989. – С. 17-18.

3. Аркнинг мавжудлиги;

4. Манзилгоҳлар воҳанинг марказлари ҳисобланган, ушбу марказ атрофида қишлоқ хўжалиги воҳалари шаклланиган;

5. Манзилгоҳлар ҳунармандчилик фаолияти ва олди-сотди (айирбошлаш) маркази ҳисобланган.

Далварзин ва Чустда арклар (мос равишда 25 ва 4 гектарли) ажралиб турган.

Э.В.Сайко⁸² шаҳарлар шаклланишининг энг асосий белгиси сифатида ҳунармандчилик ва айирбошлашнинг ривожидеб билади.

В.И.Гуляев⁸³ тарихий шаҳарлар бўйича манбаларни умумлаштирган ҳолда 8 та археологик атрибутларни ажратишни таклиф этади:

1. Сарой мажмуаларининг мавжудлиги;

2. Монументал ибодатхоналарнинг (диний иморатларнинг) мавжудлиги;

3. Сарой ва диний қурилмаларнинг умумий турар-жой қурилмаларидан девор, ҳандақ ва бошқалар билан ажратилиши ва ушбу ҳудудларнинг манзилгоҳнинг кўзга кўринарли марказий қисмида жойлашиши;

4. “Муқаддас кварталлар”нинг бошқа ҳудудлардан монументал ҳайкалтарошлик, рангтасвир ва бошқалар жиҳатидан бойлиги;

5. Шоҳ қабрларининг мавжудлиги ва уларда қимматбаҳо буюмларнинг бўлишлиги;

6. Монументал санъат намуналарининг мавжудлиги;

7. Ёзув санъати – эпиграфиканинг борлиги;

8. Миқдорий кўрсаткичлар: катта майдон, кўплаб турар жой ва жамоа қурилмаларининг мавжудлиги, улардаги тиғиз аҳоли ва бошқалар.

В.М.Массон⁸⁴ илк шаҳарлар структурасини аниқлашда уч хил атрибутни ажратади:

⁸² Сайко Э.В. Становление города как производственного центра. – Душанбе: 1973, - С. 18.

⁸³ Гуляев В.И. Города-государства Мая (Структура и функции города в раннеклассовом обществе). – М.: 1979. – С. 19; Аскарлов А.А., Широков Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Монография. – Самарканд: 1993. – С. 19-20.

- аҳолининг тахминан 5000 кишидан ортиқ бўлиши;
- монументал архитектуранинг мавжудлиги;
- хунармандчилик кварталларининг мавжудлиги.

Кўпчилик тадқиқотчилар шаҳар сифатларининг энг муҳимларидан бири девор ва мудофаанинг мавжудлиги деб ҳисоблашади. А.Оппенхеймнинг ҳисоблашича⁸⁵, шаҳарни ўраб турувчи деворлар қоидага кўра бўлиши керак, лекин шаҳарда албатта бўлиши керак дегани эмас.

Ю.В.Андреев⁸⁶ қадимги шарқ шаҳарларининг пайдо бўлишидаги учта эволюцион босқични ажратади: “квазишаҳар”, “протошаҳар” ва шаҳар.

“Протошаҳар” ва “Илк шаҳар” бир-бирига айнан ўхшаш тушунчалар сирасига кирмайди⁸⁷.

Ўрта Осиёда урбанизация жараёнлари босқичларини Т.Ширинов⁸⁸ жамоа манзилгоҳлари, протошаҳар ва илк шаҳар босқичларига бўлишни таклиф этган ва 9 та археологик атрибутларни келтирган. Шулардан дастлабки 4 таси асосий ҳисобланади. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Жамоа бошлиқлари ёки ҳукмдорлари истиқомат қиладиган саройларнинг бўлиши;
2. Ўлканинг диний маркази бўлган маҳобатли ибодатхоналарнинг бўлиши;
3. Мудофаа деворлари билан ўралган аркнинг бўлиши ва арк ҳудудида сарой аҳолиси яшайдиган уйларнинг жойлашиши;
4. Кенг ҳудудда (3-6 гектардан кам бўлмаган) шаҳар аҳолиси яшайдиган иморатларнинг бўлиши, умумжамоа учун хизмат қиладиган иншоотларнинг жойлашиши, ўша ҳудудда ишлаб чиқариш кучлари – хунармандчилик устахоналари ва дастгоҳларнинг жамланиши;

⁸⁴ Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). – Л.: 1976. – С. 144.

⁸⁵ Оппенхейм А. Древняя Месопотамия. – М.: 1990, - С. 91-92.

⁸⁶ Андреев Ю.В. Ранние формы урбанизации. –ВДИ, №4. 1987, -С. 3-18; Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Монография. –Самарканд: 1993. – С. 21.

⁸⁷ Блюмхен С.И. Урбогенез в первичных цивилизациях: общее и специфическое. – “Город на традиционном Востоке”, Тезисы. –М.: 1988, - С. 11.

⁸⁸ Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Монография. – Самарканд: 1993. – С. 20-27.

5. Юқори даражада ривожланган ҳунармандчилик (кулолчилик, чилангарлик, тўқимачилик, қурилиш, тошга ва териға ишлов берувчи кўнчилик) кварталларининг бўлиши;

6. Муҳр ёки қимматбаҳо буюмлар учрайдиган “бой” қабрларнинг мавжудлиги;

7. Шаҳар аҳолисининг иерархиясини кўрсатувчи аҳоли истиқомат қиладиган уйларининг бир-биридан тубдан фарқ қилиши;

8. Савдонинг ривожини кўрсатувчи, бошқа маданиятларга хос бўлган ашёларнинг топилиши;

9. Глиптика, эпиграфика ва ибтидоий ёзув шаклларининг бўлиши.

Шундай қилиб, Ўрта Осиё бронза даври илк шаҳарларининг морфологик хусусиятларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- компакт қурилмаларга эга йирик манзилгоҳлар;
- ҳудуднинг 3-6 гектардан кам бўлмаслиги;
- монументал ва 2-даражали қурилмаларнинг бир-биридан кескин фарқ қилиши;
- ҳунармандчилик кварталлари;
- мустаҳкам мудофаа деворларига эга арк ва бошқалар.

Илк шаҳарлар кўпфункционали бўлган, яъни улар хўжалик, маъмурий ва маданий марказларга эга бўлган.

Юқорида келтирилган маълумотларга асосланган ҳолда илк шаҳарларни ташкил этувчи 14 та архитектура-шаҳарсозлик атрибутларини ишлаб чиқдик:

1. Шаҳарнинг функционал жиҳатдан арк ва шаҳар (шаҳристон) қисмларига ажралиши;
2. Қўрғондеворлар, ҳандақлар ва дарвозаларнинг мавжудлиги;
3. Шаҳарлар тузилишида табиий рельефнинг аҳамияти: асосий қисмнинг энг баланд ҳудудда жойлашуви;
4. Дарёларга яқин ҳудудда жойлашганлиги;

5. Кўчалар тармоғининг шаклланганлиги: асосий кенг кўчалар, тор ва берк кўчаларга табақаланиши;

6. Жамоа йиғиладиган майдон ва бозорнинг мавжудлиги;

7. Диний бинонинг мавжуд эканлиги;

8. Сарой биносининг мавжудлиги;

9. Турар уйларнинг мавжуд эканлиги;

10. Ўлчов турларининг шаклланганлиги;

11. Қурилиш усулларининг такомиллашуви;

12. Қурилиш материалларининг ривож;

13. Сув чиқариш қурилмаларининг мавжудлиги;

14. Қабристонларнинг мавжудлиги.

Бугунги кунда тадқиқотчилар олдида шаҳарни ташкил этувчи омилларни ва илк шаҳарларнинг пайдо бўлиш шартларини аниқлаш каби долзарб муаммони ечиш каби масалалар турибди.

Ўрта Осиё шаҳарларининг пайдо бўлиш шарт-шароитлари қуйидагилар ҳисобланган:

1. Қулай табиий муҳит – тупроқ (ер), сув, иқлим ва бошқа – **географик омиллар**;

2. Юқори самарадор ирригацияга эга деҳқончилик ерлари, ривожланган технология (аҳолини барча озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлайдиган). Ушбу жиҳатлар муқобил ўтроқ маданиятнинг шаклланишига сабаб бўлган. Ўтроқ манзилгоҳлар – **иқтисодий омилга** боғлиқдир.

3. Зарур ижтимоий шарт-шароитлар, маъмурий бошқарув, диний лидерликнинг пайдо бўлиши. Булар – **ижтимоий омилга** мансуб.

Ушбу 3 та омил уйғунликда илк шаҳарлар пайдо бўлишига шароит яратган. Агар омиллар алоҳида шаклланса, шаҳарни ташкил қилувчи муҳитни яратмайди⁸⁹.

⁸⁹ Аскаров А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Монография. – Самарканд: 1993. – С. 28.

Лапконинг фикрича⁹⁰, илк шаҳарлар қайси ҳудудда иқтисодий-географик ҳолат яхши бўлса, ўша ерда шаклланган деб ҳисоблайди.

Ўрта Осиёда қадимги цивилизация мил.ав. III минг йиллик охири – II минг йиллик бошларида шаклланган ва ушбу вақтлардан бошлаб илк шаҳарлар пайдо бўла бошлаган.⁹¹

Хулоса қилиб айтганда, мил.ав. IV минг йиллик сўнгида инсоният тарихида илк маротаба Месопотамияда шаклланган илк давлатчилик муносабатлари мил.ав. III минг йилликда шарққа – Эрон, Ҳиндистон томон кенгаяди. Мил.ав. III минг йиллик сўнгида Жанубий Туркменистоннинг Тежен, Мурғоб воҳаларида, II минг йиллик бошларида эса Жанубий Ўзбекистон ва Шимолий Афғонистон ҳудудларида ҳам шаҳар давлатларнинг шаклланиши бошлаган.

“Жанубий Ўзбекистон ҳудудида тарқалган маданиятни А.А.Асқаров Сополли, Шимолий Афғонистонда ўрганилган ёдгорликларни В.И.Сарианида Даштли, Жанубий Туркменистондаги турдош маданиятни В.М.Массон Номозгоҳ маданияти деб атаган. Америка олимлари бу маданиятларни умумлаштириб Окс цивилизацияси, европалик олимлар эса Турон цивилизацияси деб атаганлар. Т.Ш.Ширинов эса Қадимги Турон цивилизацияси деб атаган”.⁹²

Ш.Б.Шайдуллаевнинг фикрича⁹³, сўнгги йилларда бронза ва илк темир даврида илк шаҳарлар илк давлатларнинг маркази сифатида пайдо бўлган. Шаҳарлар ва давлатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини яхлит бир муаммо сифатида ўрганишни таклиф қилган ҳолда уларнинг ривожланишини қуйидаги даврий босқичларга бўлишни таклиф этган:

⁹⁰ Лапко Г.М. Географические подходы к изучению городов. – Зоны и этапы урбанизации. ТД региональный конференции. –Наманган: 1989. - С. 22.

⁹¹ Массон В.М. Первые цивилизации. –Л.: 1989. - С. 192-193.

⁹² Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари (Бактрия мисолида). Докторлик даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Самарқанд: 2009. -252 б.

⁹³ Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари (Бактрия мисолида). Докторлик даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Самарқанд: 2009. – 254 б.

“1. Илк деҳқончилик воҳалари доирасида таркиб топган шаҳар-давлатлар. Бу давр шаҳар-давлатлари мил.ав. II минг йилликда ташкил топган (Жарқўтон, Дашли I).

2. Ҳудудий давлат маркази ролини бажарган шаҳарлар. Бу давр шаҳарлари асосан мил.ав. I минг йиллик бошларида таркиб топган. Бу даврда битта ҳудудий давлат доирасида фақат битта шаҳарнинг бўлиши характерлидир (Қизилтепа, Жондавлаттепа, Хаитободтепа).

3. Марказлашган давлатлар, империялар даври шаҳарлари. Ўрта Осиё ҳудудларида Қадимги Бактрия, “Катта Хоразм” подшоҳликларининг вужудга келиши ва бу подшоҳликларнинг Аҳамонийлар империяси таркибига кириши билан шаҳарлар тараққиётининг ушбу босқичи бошланади. Бу даврга келиб шаҳарлар тоифаларга ажрала бошлайди”.

1.3 §. Протошаҳарларнинг ривожланиши ва илк шаҳарларнинг келиб чиқиши

Сурхондарё вилоятининг Музрабод тумани Ўланбулоксой ёқасида жез даври (XVIII-XIV асрлар) га оид 82x82 метр ўлчамга эга Сополлитепа ёдгорлиги жойлашган бўлиб, квадрат шаклдаги ушбу объектнинг ҳар бир томонида бири катта, иккинчиси кичик бўлган 8 та йўлакли пистирмага мос муҳофаа деворига мавжуд. Ушбу ёдгорлик археолог Л.Альбаум томонидан 1968 йилда топилган. 1969-1974 йилларда А.Асқаров томонидан ўрганилиб, унинг майдони тахминан 3 гектарни ташкил қилиши, марказий қисми 1 гектарга яқинлиги аниқланган. Қалъанинг томонлари гўёки 3 қатор муҳофаа деворлари билан ўраб олингандек. Аслида эса, қалъани ўраб олган деворлар тизими ички ва ташқи йўлаксимон қопқон вазифасини бажарувчи қисмлардан ташкил топган. Бу тизимнинг жойлашиш режасига кўра, қалъага кириш дарвозаси ҳам гўёки 8 та бўлиши керак эди. Қалъага олиб борувчи ҳақиқий дарвоза унинг жануб томонида жойлашган. Бошқа “дарвозалар” эса пистирма

вазифасини бажарган. Қалъа ичидаги турар жойлар унинг ички мудофаа деворлари бўйлаб 8 та патриархал уруғ жамоаси жойлашган. Сополлитепа ёдгорлигининг умумий режаси протошаҳар таркибига хосдир. Марказда эса очиқ майдон бўлган. Дарвозадан бошланган кенг ва тор йўллар шу майдон билан боғланган. Бундай мураккаб меъморий иншоот олдиндан ўйланган аниқ режа ва ғоя асосида қурилган бўлиши керак.⁹⁴

Сополлитепада ҳаёт 150-200 йил давом этган. Мил.ав. 2-минг йилликнинг 1-ярмида сув танқислигидан унинг аҳолиси сувга қулай Бўстонсой соҳилларига кўчиб кетади ва у ерда энг қадимги илк шаҳарга асос солади.⁹⁵ Ушбу шаҳар Жарқўтон ҳисобланиб, унинг протошаҳари Сополлитепа ҳисобланади.

М.Қ.Аҳмедовнинг фикрича⁹⁶, агар ушбу деворлар оралиқларидан марказга қараб чизик тортилса, оташпарастил кенг қўллаган “эзгулик рамзи” деб номланувчи хоч тасвирини беради. Ана шундай мукаммал қилиб қурилган мудофаа деворининг ички қисмидаги бинолар мунтазам шаклларга эга бўлмаган. Морфологик жиҳатдан қалъа ичи иморатлари ташқи деворлар шаклига умуман мос эмас. Бундан мудофаа деворлари ва унинг ичидаги қурилмалар турли даврларда қурилган бўлиши мумкин деган хулоса келиб чиқади. Деворлар бунёд этилган вақтда эса унинг ички қисмида чодирдан тикланган иморатларга эга “чодир шаҳар” бўлган бўлиши мумкин деган гипотезани олға суришимиз мумкин. Атрофи мустаҳкам қўрғондеворларга эга чодир шаҳар намуналари қадимги Хоразм мисолида яхши ўрганилган вар (ёки вара) деб ном олган қалъалар мисолида ҳам маълумдир. Ушбу анъана ўрта асрларда ҳам барқарор равишда бўлганлигини Руи Гонсалес де Клавихо ва Шарафиддин Али

⁹⁴ Аскарлов А. Сапаллитепа. –Т.: 1973; Нозилов Д.А., Назаров Ў.О. Сополлитепа – Ўзбекистонда биринчи шаҳар намунаси. “Архитектура ва қурилиш муаммолари” номли конференция материаллари. –ТАҚИ: 2015. – 26-27 бетлар.

⁹⁵ Аскарлов А. Сапаллитепа. –Т.: 1973; Нозилов Д.А., Назаров Ў.О. Сополлитепа – Ўзбекистонда биринчи шаҳар намунаси. “Архитектура ва қурилиш муаммолари” номли конференция материаллари. –ТАҚИ: 2015. – 26-27 бетлар. – 27 б.

⁹⁶ Аҳмедов М.Қ., Назарова Д.А., Ҳасанов А.О. Ўзбекистон архитектураси ва шаҳарсозлигининг тараққиёт йўллари. –Т.: 2016. -8 б.

Йаздий маълумотларида келтирилган. Хитойлик тадқиқотчи Бао Мупингнинг маълумотларида, бундай чодирли шаҳарлар Мўғулистонда яқин даврларгача мавжуд бўлган.

Наршахийнинг ёзишича⁹⁷, “Бухорода дастлаб одамлар ўтов ва палаткаларда яшаган. Вақтлар ўтиши билан одамлар сони ошиб, қурилмалар пайдо бўла бошлаган. ... Бу жойлар ҳали шаҳар эмас эди”.

Бошқа бир манбада қуйидаги сўзлар келтирилган: “Ўз, Печенег, Кифчах ва Маджгари мамлакатлари аҳолиси эса ўз шаҳарига эга эмаслиги ва улар ўтовларда яшаган”.⁹⁸

Испан элчиси Руи Гонсалес де Клавихо ўз кундалигида шундай деб ёзиб қолдирган: “Дилкушо боғи олдида кенг далалар бўлиб, уларда анҳор ва талай ариқлар оқиб туради. Подшоҳ мана шу майдонда ўзи ва хотинлари учун чодир тикишни буюрди. ... Подшоҳнинг чодир тикилгандан кейин ҳар бир кишининг ўз чодирини қаерда, қандай жойлаштирилиши аниқ эди. ... Уч-тўрт кундан кейин салтанат чодирлари атрофида қарийб йигирма минг чодир пайдо бўлди”.⁹⁹

Қ.Насриддинов ва П.Равшановларнинг ёзишича: “Кебекхон Нахшаб (Насаф) харобасидан 16 чақирим жануброқда ҳозирги Қарши темир йўли шоҳбекатига яқин бўлган Заҳҳоки Морон тепалигида ўзи учун қароргоҳ бино қилади. Кебекхон ўрнашган жой дастлаб шоҳона чодирлардан ташкил топган бўлса-да, аста-секин иморатлар пайдо бўла бошлайди”.¹⁰⁰

Сурхондарё ҳудудида жойлашган Жарқўтон ёдгорлигида олиб борилган археологик қазишмалар натижасида унда илк шаҳарларга хос бўлган атрибутлар: мудофаа қурилмалари, ҳукмдорлар саройи, ибодатхона, ҳунармандчиликка хос иншоотлар, турар жой қолдиқлари ва бошқалар

⁹⁷ Муҳаммад ан-Наршахӣ. Тарихи Бухара. История Бухары. Перевод, комментарий и примечания Ш.С.Камолиддин, Е.Г.Некрасова. SMI-ASIA, MultiMedia-ASIA, 2011 г. – С. 22-23.

⁹⁸ Шамсиддин Камолиддин (ред.). Проблемы древней и средневековой истории Чача. LAP LAMBERT Academic Publishing. 2013 г. – С. 202.

⁹⁹ Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406 йиллар). – НМИУ: 2010. – 164 б.

¹⁰⁰ Насриддинов Қ. Қарши Регистони. – Т.: 2014. – 26 б.; Раванов П. Қашқадарё тарихи. – Т.: 1995. – 432-433 бетлар.

топилганки, ушбу топилмалар Жарқўтонни илк шаҳарлар тоифасига киритишга имкон беради.

Ш.Б.Шайдуллаевнинг фикрича¹⁰¹, “А.А.Асқаров археология мактабининг Сополли маданияти ва унинг ёдгорликларини ўрганиш борасидаги хизматлари натижасида фанда Сополли маданияти тўғрисида тўлиқ маълумотлар берилди. ... Сополли маданияти ёдгорликларининг типологияси ишлаб чиқилди, шу илмий ишланмага асосан Жарқўтон ёдгорлиги илк шаҳарлар тоифасига киритилди. Жарқўтон ёдгорлигида илк шаҳарларга хос бўлган ибодатхона, шоҳлар саройи, мудрофаа деворлари каби монументал иншоотлар очилган. Шу манбалар асосида Т.Ш.Ширинов илк шаҳарларнинг назарий асосларини Жарқўтон ёдгорлиги мисолида кузатди. Маълумки, илк шаҳарлар билан бир вақтда шаклланадиган илк давлатларнинг пайдо бўлиши тўғрисида ҳам Т.Ш.Ширинов ўз тадқиқотларида илмий мулоҳазалар юритган. ... 1994-2003 йиллар давомида Жарқўтон ёдгорлигида Ўзбекистон-Германия археологик экспедицияси қўшимча илмий тадқиқотлар ўтказди. ... Ушбу қазилмалар асосан Жарқўтон ёдгорлигининг арк, шаҳристон ва некрополь ҳудудларида олиб борилди”.

Жарқўтон илк маротаба А.А.Асқаров томонидан Қадимги Шарқ цивилизациясига хос илк деҳқончилик маданияти ёдгорлиги сифатида тилга олинган. Т.Ш.Ширинов ўтказган археологик изланишлар натижасида очилган Жарқўтон олов ибодатхонаси, Жарқўтон шоҳлар саройи, аркнинг мудрофаа деворлари каби монументал иншоотларнинг ўрганилиши тадқиқотчига Жарқўтон ёдгорлигини илк шаҳар сифатида талқин қилишга имкон яратди¹⁰².

Бўстонсойнинг чап томонида жойлашган ушбу шаҳар, табиий тепаликлар устида қурилган. Унинг шимолий-ғарбий қисмида жойлашган тепалик мутахассислар томонидан “арк” деб аталган. У топографик жиҳатдан

¹⁰¹ Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари (Бактрия мисолида). Докторлик даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Самарқанд: 2009. -110-111 бетлар.

¹⁰² Асқаров А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Монография. – Самарқанд: 1993. –С. 187.

бошқа тепаликлардан ажралиб туради. Аркнинг умумий майдони 3 гектар бўлиб, унинг ички қисми кичик тепаликлар мажмуасидан иборат. Т.Ш.Ширинов томонидан аркнинг ғарбий қисмида сарой, жануби-шарқий ва шарқий қисмларида аркнинг мудофаа девори очиб ўрганилган. Жарқўтон аркининг марказий қисмида, кўлами 25х25 метр майдонда олиб борилган тадқиқот ишлари натижасида бирорта меъморий қурилма қолдиғи топилмаган. Жарқўтон “шаҳристони” аркнинг шимоли-шарқий, шарқий ва жануб томонида жойлашган.¹⁰³

Жарқўтон А.А. Асқаров томонидан Қадимги Шарқ цивилизациясига хос илк деҳқончилик маданияти ёдгорлиги, Т.Ш. Ширинов томонидан илк шаҳар сифатида талқин қилинди ва бунга асос қилиб 9 та археологик атрибутларни келтириб ўтади. Ушбу атрибутларни юқоридаги бўлимларда кўриб чиққан эдик. 1994-2003 йиллар давомида Жарқўтон ёдгорлигида Ўзбекистон-Германия археологик экспедицияси илмий тадқиқотлар ўтказган. Қазималар асосан Жарқўтон ёдгорлигининг арк, шаҳристон ва қабристонидан олиб борилган.

Адабиётларда таъкидланиб келинаётган, Жарқўтон ёдгорлигининг умумий майдони 100 гектардан ошиқ деган маълумотни нисбий тушунча деб қараш керак. Ёдгорликнинг горизонтал стратиграфияси инобатга олинса, бир вақтнинг ўзида 100 гектарлик майдонда шаҳар фаолият бўлмаган. Ёдгорликнинг қабристон жойлашган тепаликлари шаҳар ҳудудидан ажратилмаган бўлса, янада соддароқ шаҳар бўлганлиги кўринади. Булар “арк” ва унинг атрофида жойлашган саккизта катта патриархал уруғ жамоалари мажмуасидан иборат бўлган “шаҳристон”дир. Тепаликлар баландлиги жиҳатидан бир-биридан унчалик катта фарқ қилмаган. Жарқўтон арки ёдгорликнинг шимоли-ғарбий қисмида жойлашган, умумий майдони 3 гектар, атрофи 1,20-1,50 метр қалинликдаги мудофаа девори билан ўралган, ғарбий томонида Жарқўтон “шоҳлар саройи” (42х42 м) жойлашган. Аркнинг

¹⁰³ Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари (Бақтрия мисолида). Докторлик даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Самарқанд: 2009. -116-120 бетлар.

ички қисми кичик тепаликлар мажмуасидан иборат. Жарқўтон “шаҳристони” аркнинг шимоли-шарқий, шарқий ва жануб томонларида жойлашган. У саккизта тепаликлар мажмуасидан иборат. Шаҳристонда А.А. Асқаров ва Т.Ш. Ширинов томонидан Жарқўтон олов ибодатхонаси (60х44,5 м) очиб ўрганилган. Аркдаги сарой ва олов ибодатхонаси орасидаги масофа 350 метрни ташкил этади. Шаҳристоннинг жанубий ва жануби-ғарбий томонида қабристон жойлашган бўлиб, улар олти та тепаликдан иборат. Шаҳристон ва қабристонни табиий жарлик ажратиб турган.¹⁰⁴

Юқорида келтирилган маълумотларга асосланган ҳолда шундай хулоса қилиш мумкинки, Сурхондарёда жойлашган мил.ав. III минг йилликларга мансуб Сополлитепа ёдгорлигини протошаҳар, мил.ав. II минг йилликларга мансуб Жарқўтон ёдгорлигини эса илк шаҳар намунаси сифатида қабул қилишимиз мумкин. Демак, Ўрта Осиё ҳудудида шаҳарлашув жараёни 3500 йил олдинга бориб тақалади деган гипотезани олға суришимизга тўлиқ далиллар етарли.

Қадимги Хоразм ҳудудида шаклланган Кўзалиқир қалъаси мил.ав. VII-VI асрларда қурилган бўлиб, унинг режаси учбурчакга яқин шаклда. Умумий майдони 25 га ва икки (юқори ва пастки) қисмлардан ташкил топган. Дастлаб табиий тепалик устига қалъанинг жануби-ғарбидаги юқори бўлаги қурилган. Унинг марказида 1 га майдонга эга ҳукмдорлар саройи жойлашган. Саройда ибодатхона ҳам бўлган. Сиёсий аҳамиятнинг кучайиши ва аҳоли сонининг ортиши натижасида, 13 та майдон қалъанинг шимоли-шарқий томонида икки қатор девор билан ўралиб, пастки қалъа комплекси вужудга келган. Кўзалиқир қалъасининг қурилишида табиий тепаликдан фойдаланилган. Мудофаа деворларини қуришда пахса ва хом ғиштлар ишлатилган, полларга хом ғиштлар ётқизилган.¹⁰⁵

Аҳамонийлар ҳукмронлиги даврига мансуб Қалъалиқир кўрғони, Кўзалиқирдан шарқ томонда табиий тепалик устида жойлашган. У тўғри

¹⁰⁴ Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари (Бактрия мисолида). Докторлик даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Самарқанд: 2009. -112 б.

¹⁰⁵ Мадаминов М. Хоразмнинг қадимий ва ўрта асрлар шаҳарсозлиги тарихи. –Т.: 2009. – 62-63 бетлар.

тўртбурчак шаклида бўлиб, майдони 1000x700 м ўлчамга эга. Мудофаа деворлари буржлар билан мустаҳкамланган. Қалъанинг тўрт дарвозаси бўлган. Кириш мураккаб лабиринт шаклида ишланган. Қалъа деворининг ғарбий қисмида катта сарой мавжуд бўлган. Ушбу бино тўртбурчак шаклда бўлиб, ўлчами 80x80 метрга тенг. Қурилишда алебастр-ганчдан яхши фойдаланилган.¹⁰⁶

1.4 §. Антик давр шаҳарлари ва уларнинг режавий ечимлари

Кўпчилик олимларнинг фикрига кўра Ўрта Осиё антик даври Европа антик маданияти тарихидан фарқ қилиб, мил.ав. IV – мил. IV асрларни ўз ичига қамраб олади. Мил.ав. I минг йилликнинг биринчи ярми ва ўрталари – ўтроқ ва кўчманчи давлатлар давридир. Мил.ав. VIII-VII асрлардан Бақтрия ва Марғиёнадан қадимги Эрон қабилалари Амударё дельтасигача боради. Деҳқончилик воҳаларида туркий ва форсий тилда сўзлашувчи кўчманчи ва ярим кўчманчи саклар ва массагетлар шаҳарларни ярата бошлаган. Уларга мил.ав. VI асрда Эрон Аҳамонийлари антикликни олиб келган. Буюк Кир (мил.ав. 558-529 йиллар) асос солган Аҳамонийлар империяси Греция ва қадимги Рим империясининг шаклланишига таъсир кўрсатган. Бақтрия аҳамонийлар сатрапига (вилоятига) айланади ва унинг пойтахти – мил.ав. VI-V асрларда асос солинган Бақтра шаҳри эди. Йирик шаҳарлар мил.ав. VI-IV асрларда Жанубий Хоразмда пайдо бўлган. Собиқ совет даври археологлари Ўрта Осиё аҳамонийлар даврида худди Ўрта ер денгизи қирғоқлари худудида бўлгани каби урбанизациялашган ҳудуд бўлганлигини исботлашган. Коинот рамзи сифатида дунё томонларига мўлжалланган квадрат шакли олинган. Унинг маркази худо билан боғланиш учун кўтарилган. Эрон Мисрнинг устунли эҳромлари ва Месопотамиянинг тоқли йўлаклари тажрибасини давом эттиради. Доира шаклидаги Аҳамонийларнинг пойтахти Эқбатан (мил.ав. 715 йил) аркга эга бўлиб, радиуси 1 км бўлган. Шундай

¹⁰⁶ Мадаминов М. Хоразмнинг қадимий ва ўрта асрлар шаҳарсозлиги тарихи. –Т.: 2009. –63 б.

намуналардан Ўрта Осиё ҳудудидаги дастлабкиси Хоразмдаги Қўйқирилган қалъа ҳисобланади.¹⁰⁷

Мил.ав. 1-минг йилликда Бактрия, Сўғд ва Хоразмда ҳақиқий шаҳарлар вужудга кела бошлади. Бактрия милoddан аввалги VI-IV асрларда Эрон аҳамонийларининг катта вилоятларидан бири бўлган. Бактрия маданиятига оид Қизилтепа, Октепа ва Ҳайрабодтепа каби шаҳарларнинг майдони 10 гектардан 22 гектаргача бўлган. Улар арки - аъло ва шаҳар қисмларидан иборат бўлиб, бу икки қисм ҳам мустаҳкам мудофаа девори билан ўраб олинган. Октепа ва Ҳайрабодтепа шаҳарларининг топографик тарҳлари шуни кўрсатмоқдаки, аҳамонийлар даврида шаҳарлар кўриниши аморф шаклида бўлиб, маълум бир геометрияга асосланмаган ҳолда бунёд этилган.

Шеробод воҳасидаги Талашқон ёдгорлиги ҳарбий истехком қалъалардан бири ҳисобланган. Бу ёдгорлик доира шаклида бўлиб, диаметри 135 метрга тенгдир. У 5 метрли девор билан ўралган ва ташқи томондан 15 бурж билан мустаҳкамланган. Қалъа дарвозаси мустаҳкам қилиб қурилган. Ички қисмидаги уй-жойлар қалъа деворига тақаб қурилган. Ўртаси ҳовли сифатида очик қолдирилган.¹⁰⁸

Қарши воҳасидаги Ерқўрғон, қадимий Самарқанд (Афросиёб) ва бошқа шаҳарлар Бактрия меъморчилигига ўхшашдир. Бу ўхшашликлар шу нарсада кўринадики, мил.ав. даврларда бу ҳудудлардаги шаҳарлар аморф шаклида бўлган. Кейинчалик кушонлар даврига келиб Юнонларнинг таъсири натижасида Қарши, Самарқанд ва Бактрия шаҳарлари аниқ бир геометрик шакл (тўғри тўртбурчак, мурабба, доира ва бошқа шакллар)га эга бўла бошлаганлар.¹⁰⁹

“Антик даврда шаҳарлар сон жиҳатидан ортиб, майдони кенгайиб борди. Ҳарбий истехкомлар такомиллашди. Ҳандақлар билан ўралган қалъа

¹⁰⁷ Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014. – С. 7-8.

¹⁰⁸ Ш.Шайдуллаев, Т.Аннаев. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. – Т.: 1997.

¹⁰⁹ Мукимова С.Р. Основы сохранения и использования памятников архитектуры и градостроительства Таджикистана. —Бишкек: 2011.

деворлари пастки қисмининг қалинлиги тўрт метрдан тўққиз метргача етадиган бўлди. Улар гоҳ юқоридаги жанговар йўлаклар ва тош ирғитадиган қуролларга мўлжалланган майдончаларга эга узвий массивлар билан, гоҳ кўпдан - кўп ёндан ўққа тутувчи тўғри бурчакли миноралари бўлган девор ичи казематлари ва уларни туташтирувчи йўлкалар билан ташқарига бўртиб чиққан. Деворлар ва минораларда икки - уч қатордан шинаклар, кунгураларда тишли панжаралар бўлган, улардан душман устига ўқ ёғдирилган. Антик давр шаҳарлари ижтимоий вазифаларининг хилма - хиллиги архитектура олдига шаҳар қурилиши муаммосини – кўча ва майдонлар бунёд этиш, очик ҳовузлар ва ер ости оқава сувлари канализациялари қурилмалари ўтказиш масалаларини қўйди”.¹¹⁰

Мил.ав. IV асрда аҳамонийлар империясини қўлга киритган Искандар Зулқарнайн аҳамонийлар ҳукмдорига айланади ва уларнинг сиёсий-иқтисодий тузилмасини қўллаб-қувватлайди. Эллинизм Марказий Осиёга мил.ав. 336-323 йиллардаги Искандар Зулқарнайннинг юриши оқибатида кириб келган. Мил.ав. IV-II асрларда Бактрия Салавкийлар империяси таркибида эди. Бактра шаҳри мил.ав. 293-280 йилларда, уларнинг шарқий пойтахти эди. Грек-Бактрия подшолиги 120 йил ҳаёт кечирди. Мил.ав. III асрнинг ўртаси – II асрларда кўчманчи саклар ва шарқий эронлик европаликларга оид халқ юэчжилар кириб келди. Юэчжилар сулоласи Хоразмда ҳукмронлик қилишди. Акшахон қалъа шаҳарчаси (мил.ав. II асрнинг охири – I асрнинг бошига мансуб, ҳозирги Қорақалпоғистоннинг Беруний тумани ҳудуди) Қадимги Хоразмнинг энг дастлабки пойтахтларидан бири ҳисобланади. Бу ерда тўғри тўртбурчак ҳудудда 40 гектарли қуйи шаҳардан тўғри тўртбурчак шаклдаги юқори муқаддас шаҳар қад ростлаган. У қуйи шаҳар ҳудудининг тўрдан бир қисмини ташкил этган.¹¹¹

Қадим Ўрта Осиёдаги антик шаҳарлар ва истехкомли манзилгоҳларнинг катта қисмлари Александр Македонский ҳарбий

¹¹⁰ Пугаченкова Г.А. Очик осмон остидаги музей. –Т.: 1981. -12 б.

¹¹¹ Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014. – С. 8.

юришларининг тарихчилари (Арриан, Курсий, Страбон) томонидан қайд этилади. Улар турли шаҳарлар деворлари айланасини гоҳ 32 стадий (5 км), гоҳ 60 стадий (9 км), гоҳ 80 стадий (12 км), гоҳ 150 стадий (23 км дан ортиқ) деб кўрсатадилар. Сўғднинг йирик шаҳри - Мароканда ташки девори ичидаги аркни ҳисоблаганда (Курсийда) 70 стадий (11 км) га тенг бўлган. Одатда бу рақамларни бўрттирилган деб ҳисоблайдилар, аммо улар, умуман, Авестонинг “идеал шаҳар” деворлари узунлигига (12 км) қандай бўлса, қадим Хоразмнинг реал оддий шаҳри Кўзалиқир деворлар узунлигига (3 км) ҳам худди шундай мувофиқ келади.¹¹²

Қадимги Хоразмда ҳам антик даврларда бир қанча қалъалар шаклланади. Улардан бири Акшахон қалъа майдони 50 га бўлиб, тўғри тўртбурчак шаклдаги режага эга эди. Ушбу қалъа юқори ва пастги қисмлардан иборат. Юқори қалъа алоҳида мудофаа девори билан ўралган ва 11 га майдонга эга бўлган. Шарқий ва жанубий деворларда кириш дарвозалари жойлашган. Улар мураккаб айланма кириш йўллари билан таъминланган. Қалъанинг марказида алоҳида аҳамиятга эга бўлган бино жойлашган. Қалъада ибодатхона, ҳукмдорлар саройлари ҳам бўлган. Пастки қалъанинг майдони 40 га бўлиб, у ҳам мудофаа девори билан ўраб олинган. Ушбу деворлар юқори қалъанинг шимоли-шарқий ва жануби-ғарбий деворларига туташган. Дарвоза шимоли-шарқий бурчакка яқин ерда бўлган.¹¹³

Буддизм дини Ўрта Осиё давлатларида XII асргача мавжуд бўлган. Кушонлар грек, эрон ва буддизм маданиятини уйғунлаштириб ривожлантирган эди. Улар бу боғлиқликни Сўғдда, Фарғонада, Шошда кенг тарқатган. Эллинизмдан сўнг Ўрта Осиёдаги антик давлатлар ўз фаолиятини тўхтатади. Мил.ав. IV асрда Хоразмшоҳлар ўз сулоласи учун ер остида дафн этишга мўлжалланган Қўйқирилган қалъа комплексини бунёд этишади. Унинг одам вафот этгандан сўнг қўйишга мўлжалланган марказий қисмининг

¹¹² Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии. – М.: 1950.

¹¹³ Мадаминов М. Хоразмнинг қадимий ва ўрта асрлар шаҳарсозлиги тарихи. –Т.: 2009. –64-65 бетлар.

диаметри 42 метрга тенг. Ушбу марказий қисм баландроқ қилиб қурилган. Унинг атрофи яшаш учун турар жойлардан иборат бўлган. Оролбўйида кўчманчиларни дафн этишга мўлжалланган бундай марказий муқаддас қисм атрофида шаклланган турар жойлар композицияси мил.ав. IX-II асрларга мансуб Тагискен мажмуасидан тарқалган. Ушбу ёдгорликнинг ўқлари дунё томонларига қаратилган бўлиб, бу Эроннинг зардўштийлар даҳмаларидан келиб чиққан. Эллинизм даври бошларида юнонларнинг тартибли режасига асосланган ҳолда, Амударё бўйларида тўғри тўртбурчак шакли шаҳарлар ривожланади.¹¹⁴

Мил.ав. III асрда Амударё кечувида Юнон-Бақтрия шоҳи Деметрий Деметрия (кейинчалик Дермед, Термед, Термиз) шаҳрини бунёд этади. Ушбу шаҳар 450x120 м ўлчамли тўғри тўртбурчак шаклда бўлиб, минорасимон мудофаа девори билан ўраб олинган. Кушонлар даврида Деметрия шаҳри аркга айланиб, шаҳар 500 гектаргача кенгаяди.

Эллинизм даври режаси таъсирини Хоразм шаҳарларида ҳам кўриш мумкин. Хоразм мил.ав. 250-125 йилларда Юнон-Бақтрия подшолигига киргач, Амударё бўйлаб шаклланаётган янги шаҳарсозлик ғоясини қабул қилишади. Хоразмда мил.ав. III аср – мил. III асрларда тартибли режадаги шаҳарлар ва манзилгоҳлар анъанаси ўрнатилади. Уларнинг тўғри тўртбурчак пахса девори буржлар ва тиргаклар билан мустаҳкамланган. Ушбу деворлар ичи учли галереяга эга. Шаҳарга олиб кирувчи биргина дарвоза лабиринт шаклдаги иншоот билан ҳимояланган. Шаҳар қурилишида марказий кўча режаланган бўлиб, ушбу кўча тўғри сарой ва ибодатхона (олов ибодатхонаси) майдонига олиб чиққан. Кўчанинг икки тарафида турар жой кварталлари жойлашган. Худди шундай режада мил.ав. III асрга мансуб воҳа ва чўл туташмасида жойлашган Жонбоз қалъа (200x170 м), III асрга мансуб антик Хоразмшоҳлар пойтахти Тупроқ қалъа (500x350 м) шаклланган. Тупроқ қалъа Қўйқирилган қалъа мажмуасидан 30 км шимолий-ғарбий томонда

¹¹⁴ Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014. – С. 9.

жойлашган. Эллинистик тўғри бурчакли режалар анъанасини Тешик қалъа кўшида (VI-VII асрлар) ҳам, айнан унинг мудофаа деворлари ва дарвозасида кўришимиз мумкин. Тешик қалъа тахминан 112x100 м ўлчамга эга. Эллинизм даврида ўз шаҳар маданиятини кўчманчи варварлардан ҳимоя қилиш чораси сифатида монументал қурилмалар қўлланилган.¹¹⁵

Мил.ав. III асрдан бошлаб салавийлар ҳукмдори Антиох I Сотеранинг фармониға биноан деҳқончилик воҳаларини кўчманчиларнинг ҳужумидан ҳимоя қилиш учун Мурғоб дарёси бўйлаб Марғиёналик номли биринчи девор қурилади. Самарқанд атрофида ҳам Девори қиёмат ёки Искандар девори номли девор қад ростлайди. Ушбу деворни Искандар Зулқарнайн қурдирган деган тахминлар бор. Ушбу деворлар феодал шаҳарлар атрофидаги воҳалар чегаралари бўлиб ҳам хизмат қилган. III асрда кўчманчилардан ҳимояланиш мақсадида Зарафшон дарёсидан шимолда “Сўғд девори” қад ростлайди. Ушбу деворнинг узунлиги 120 км га тенг бўлган. Шунга қарамадан, кўчманчиларнинг оқими воҳалардаги ўтроқ аҳолини, яъни Сўғд ва Бактрия воҳаларидаги ўтроқ аҳолини топташни давом эттирган. Мил.ав. II асрдан Фарғонанинг кўчманчи ва ўтроқ қабилалари Довон подшолигини ташкил этишади. У 70 га яқин катта ва кичик шаҳарлар, қалъалар, феодал кўрғонларидан иборат бўлган. Феодал қалъалар ва кўрғонлар сув таъминоти тизимини бошқариб туришган.¹¹⁶

Кўчманчилар ўзларининг анъанавий шакллариини манзилгоҳларда қўллай бошлашган. Афғонистон шимолидаги Емшитепа Шибирғон воҳасида жойлашган бўлиб, Бактриянинг энг йирик шаҳарлари ўнталигига кирган. У кўчманчилар анъанасидан келиб чиққан ҳолда, айлана режага эга бўлган. Кўчманчилар даштда тунаш учун ўзларининг юкларини доира шаклида қўйишган, ўзлари эса ушбу доиранинг ичига жойлашишган. Шу орқали кўчманчилар ўзларини юзага келиши мумкин бўлган хавфдан сақлаган. Ушбу анъана шаҳарларнинг мудофаа деворларини яратишга асос бўлган.

¹¹⁵ Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014. – С. 9.

¹¹⁶ Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014. – С. 9.

Шимолий Бактрия ҳудудида жойлашган Жондавлаттепа - шаҳар харобаси мил. ав. 1-минг йиллик ўрталари – мил. 1-минг йиллик ўрталарига мансуб. У Шерободнинг шимоли-шарқий томонида жойлашган бўлиб, майдони 8 гектарга яқин. Шаҳар тарҳи кўп бурчакли бўлиб аморф шаклига эга. Тадқиқотчиларнинг фикрича шаҳарнинг иккита дарвозаси бўлган. Биринчиси шарқий деворнинг ўртасида, иккинчиси жанубий деворнинг марказида жойлашган. Дарвозалар икки томондан миноралар билан мустаҳкамланган. Ҳозирги пайтда шаҳар харобасининг катта қисмидан қабристон сифатида фойдаланилмоқда. Кушонлар даврида Жондавлаттепа гуллаб яшнаган. Шаҳарнинг шимоли - ғарбий бурчагида баландлиги 19 метрга тенг мурабба тарҳли қўрғон - арк бўлган.

Ўрганилаётган даврга мансуб Қадимги Хоразм қалъаси Пил (Фил-Фир) – Кат қалъа шахридир. Унда ҳаёт мил.ав. IV-III асрларда вужудга келиб, мил. VII-VIII асрларгача давом этган. Қалъа 230х227 м ўлчамга эга. Мудофаа деворлари хом ғиштдан бунёд этилган. Қалъа дарвозаси жануб томонда жойлашган ва лабиринт шаклида ишланган. Қалъанинг жануби-шарқий бурчагида квадрат шаклидаги (54х54 м) кўшк жойлашган.¹¹⁷

Кампиртепа – мил.ав. III – мил. III асрларга мансуб қадимий шаҳар харобаси ҳисобланиб, Амударёнинг ўнг соҳилида, Сурхондарё вилоятидаги Шўроб қишлоғидан 0,5 километр ғарбда жойлашган. Кампиртепа икки қисм: қалъа ва ундан ғарб ва шарқ томонда жойлашган, атрофи девор билан ўралмаган қисмдан иборат. Ғарбдан шарққа томон умумий узунлиги 750 метр, шимолдан жанубга - 200-250 метр. Унинг майдони 4 гектарга етади. Унинг атрофи қалинлиги 5 метр келадиган мустаҳкам мудофаа девори билан ўраб олинган. Деворга ички йўлақлар ишланган бўлиб, бурчакларига миноралар ўрнатилган. Шаҳар ҳандақ билан ўралган. Арк қалъанинг марказий қисмида жойлашган бўлиб, майдони 1,3 гектарга тенг бўлган. Шаҳарнинг жанубий - шарқий бурчагида дарвозаси бўлган. Кампиртепа хом ғиштдан бунёд этилган бўлиб, қалинлиги 10 метрлик ҳандақ билан ўраб

¹¹⁷ Мадаминов М. Хоразмнинг қадимий ва ўрта асрлар шаҳарсозлиги тарихи. –Т.: 2009. –68 б.

олинган. Кампиртепанинг мустаҳкамланмаган қисми, асосан, дафн иншоотлари мажмуаси билан банд.¹¹⁸

Қадимги Хоразм ҳудуди жойлашган мил. I-III асрларга мансуб Тупроқ қалъа Хоразм ҳукмдорларининг резиденцияси, яъни иккинчи пойтахти бўлган. Қалъа тўғри тўртбурчак шаклида (500x350 м) бўлиб, мудофаа деворлари дунё томонларига қараган. Қалъага жанубий девордаги дарвозадан кирилган. Мудофаа девори атрофи ҳандақ билан ўралган. Тупроқ қалъада турар-жойлар, ҳунармандларнинг устахоналари, ибодатхона, бозор ва сарой жойлашган. Бу бинолар жанубдан шимолга қараб ўтган марказий катта кўча билан иккига ажратилган. Қалъанинг шимоли-ғарбида сарой жойлашган. Саройнинг атрофи қалин ва баланд деворлар билан ўраб олинган. Қалъанинг шимоли-ғарбида катталиги 1200x950 м бўлган очик майдон жойлашган. Бу майдонда турли байрамлар, умумхалқ урф-одатларига хос тадбирлар ўтказилган бўлиши мумкин. Ушбу қалъа мил. IV асрнинг бошига келиб тушкунликка юз тутган.¹¹⁹

“Кампиртепадаги ҳаёт учта асосий даврга бўлинади:

Биринчи давр: Юнон – Бақтрия даври (мил.ав. III-II асрлар) - Кампиртепанинг жанубий қисмида, бўлажак арк ўрнида қалъанинг вужудга келиши;

Иккинчи давр: Юэчжи – Кушонлар даври (мил.ав. II-I асрлар) – арк ўрнида ҳаёт қисман жонлана бошланган;

Учинчи давр: Буюк кушонлар даври (мил. I-II асрлар) - Кампиртепанинг юксалган даври, мустаҳкам қалъа бунёд этилиши, унинг тизимининг шаклланиши”.¹²⁰

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, бу давр шаҳарлари асосан аморф кўринишида бўлиб, ўз таркибий тузилишига кўра қалъа, арк ва турар уйлардан ташкил топган. Шаҳарлар мудофаа деворлари билан ўраб олинган.

¹¹⁸ Сборник. Материалы Тохаристанской экспедиции. Археологические исследования Кампыртепа. Выпуск I. Т.: 2000; Э.В. Ртвеладзе. Великий шелковый путь. Древность и раннее средновековье. Т.: 1999.

¹¹⁹ Мадаминов М. Хоразмнинг қадимий ва ўрта асрлар шаҳарсозлиги тарихи. –Т.: 2009. –65-67 бетлар.

¹²⁰ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 4-жилд. – Т. – 421 б.

Лекин шаҳарлар таркибига кирувчи ва алоҳида бинолар қурилиши маълум бир қонуниятга асосланган. Бундай хулосага биз юқорида келтирилган Кучуктепа манзилгоҳи, Талашқон қалъаси ва Қизилчатепа ёдгорликларини таҳлил қилиб келдик.

Шимолий Бактрияда мил. I-IV асрларда Кушон подшолиги ҳукмронлик қилди. Бу подшолик нафақат Сурхондарё тарихида, балки бутун Марказий Осиё халқларининг иқтисодий ва маданий тараққиётида муҳим рол ўйнаган давлатлардан бири саналади. Ҳозирга қадар фақат Сурхондарё вилоятининг ўзидангина мавжуд 130 дан ортиқ кушон даврига оид шаҳар, қишлоқ, қалъа ва диний иншоотлар бу даврда юз берган иқтисодий ва маданий тараққиётдан далолат беради. Бу даврда йирик шаҳарлар майдони 100 гектарга, шаҳарларники эса 15-80 гектарга етган.

Кушонлар даврида Шимолий Бактрияда икки йирик марказ шаклланади. Бири Окс (Амударё) нинг ўнг қирғоғидаги Тармита (Термиз) бўлса, иккинчи марказ Чағонруд (Сурхондарё) нинг ўрта оқимидаги Далварзинтепа ўрнида мавжуд бўлган. Г.А.Пугаченкова фикрига кўра, Хитой манбасида тилга олинган кушонларнинг илк маркази Ходзо (Далварзинтепа) шаҳрига тўғри келади. Бу даврда ҳар бир воҳа ўз марказига эга бўлган. Масалан: Шеробод воҳасидаги Жондавлаттепа, Ангордаги Зартепа, Жарқўрғондаги Ҳайитободтепалар шулар жумласидандир. Кушон даври шаҳарлари асосан юқори ва қуйи қисмлардан иборат бўлиб, шаҳар атрофида буддавийлик, зардуштийлик динлари билан боғлиқ ибодатхоналар ва шаҳарликлар дафинаси каби иншоотлар жойлашган. Бу давр Шимолий Бактрияда ҳар 8 - 10 қишлоққа бир шаҳар тўғри келган. Далварзинтепа, Зартепа ва бошқа ёдгорликларда олиб борилган тадқиқотлар натижасида бу давр шаҳарларининг ички тузилиши маълум бўлди.

Зартепа - Термиз шаҳридан 26 километр шимолий - ғарбда жойлашган қадимий шаҳар ҳаробаси ҳисобланиб, унинг томонлари 400 x 400 метрга тенг (майдони 16 гектар). Шаҳар мустаҳкам ташқи қўрғондевор билан ўраб олинган. Бу деворда ҳар бири 34 метр оралиқ масофада жойлашган, ярим

айлана шаклидаги камончиларга мўлжалланган буржлар жойлашган. Шарқий девор харобалари 6-7 метр, ғарбий девори 4 метргача сақланиб қолган. Шаҳарнинг шимолий шарқида квадрат шаклида қалъа - арк бор, у шаҳристондан мудофаа чизиғи - катта хандақ билан ажратилган. Шаҳар ўртасидан эни 10 метрга тенг магистрал кўча ўтган. Олимлар Зартепанинг энг ривожланган даврини мил. II-III асрлари билан боғлайди. Шу даврда шаҳар кўрғондевори энг мустаҳкам шаклга эга бўлган. Шаҳарнинг тўрт дарвозасига туташ марказий йўллар шаҳарликлар хонадонларини ва унда мавжуд иморатларни бир-бири билан боғлаб турган.¹²¹

Шаҳар қурилиши маълум бир геометрик аниқликда бажарилган.

Шимолий Бактриянинг йирик шаҳари бўлмиш Далварзинтепа мил.ав. III - II асрларда майдони 3 гектар бўлган манзилгоҳ шаклида пайдо бўлган. Кейинчалик майдони 47 гектарга етган. У арки аъло, шаҳристон ва рабоддан ташкил топган. Арки аълода ҳокимлар саройи жойлашган бўлиб, у асосий шаҳардан йўлакчи мустаҳкам мудофаа истехкомлари (қалинлиги 10 метр) билан ўраб олинган.

Далварзинтепа шаҳрини режалаштиришда рельефли тепаликлар муҳим ўрин тутган. Кўрғондевор 650x500 метр майдонни ишғол қилган. Далварзинтепанинг энг ривожланган даврини худди Зартепа шаҳри каби Кушонлар ҳукмронлиги йиллари билан боғлаш мумкин.

Қадимги Бактрия ёдгорликларининг асосий жиҳатларидан бири бу мудофаа иншоотларининг кенг тарқалишидир. Йирик шаҳар марказлари ҳам унча катта бўлмаган қишлоқларнинг муҳим жойлари ҳам деворлар билан ўралган. Пахса ва хом ғиштлардан ишланган мустаҳкам деворлар шарқ маданияти, шу жумладан Бактрия анъаналарига хосдир.

Будрочтепа – қадимий шаҳар харобаси ҳисобланиб, майдони 120 гектарга яқин. Унга Захартепа, Окмозортепа ва Дунётепа деб номланган тепаликлар киради. Будрач ўрта асрларда Чағониён деб аталиб, подшо саройи, шаҳристон ва рабоддан иборат бўлган.

¹²¹ Кошеленко Г.А. (отв. ред. тома). Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. - М.: 1985.

“Будрочтепа ўз бошидан бир неча тарихий босқичларни кечирган:

- мил.ав. I - аср – мил. I асрларда Оқмозортепа ва Дунётепа ўринларида кичкина қишлоқ барпо этилган;

- мил. I-III асрларда шаҳар ҳажми 10 гектарга етиб, Оқмозортепа шох саройига айлантирилиб, 10 метр қалинликдаги мудофаа девори билан ўралган, Дунётепа эса катта манзилгоҳ бўлган;

- мил. III-V асрлар бошларида шаҳар инқирозга юз тутган, мудофаа деворлари харобага айланган. Кейинчалик шаҳарда ҳаёт яна давом этган”.¹²²

Яна бир муҳим ёдгорликлардан бири Айритомни кўҳна шаҳар харобаси ҳисобланади. Бу ёдгорлик Термиз шаҳридан 18 километр шарқда, Амударё қирғоғида жойлашган.

Қадимги давр шаҳарсозлигини Термиз шаҳрисиз тасаввур қилиш қийин. Ҳозирги кунда Сурхондарёнинг қадимда эса Шимолий Бактриянинг маркази ҳисобланмиш Термиз шаҳри Амударё бўйида жойлашиб, қадимдан порт ва дарёнинг у соҳилидан бу соҳилига ўтиш жойи – кечик вазифасини ўтаб келган. Бу ерда мил.ав. III – II асрларда Амударё соҳилидаги тепалик тўғри тўртбурчак тарҳли кўрғон девор ичига олинган. Бу девор пахсадан қурилган бўлиб, унинг асоси 11 метр кенгликка эга бўлган. Унинг буржлари бўлиб, атрофи ҳандақ билан ўралган. Шаҳар майдони тахминан 10 гектарга етган. Эски Термиз шаҳри ҳозирги шаҳардан 7 километр шимоли-ғарбда, Амударёнинг ўнг соҳили бўйлаб жойлашган. Шаҳар уч қисмдан иборат бўлиб, ҳар бир қисмининг ўз мудофаа девори бўлган. Булар: арк, шаҳристон ва рабод. Тармидада кушонлар даврига келиб аввалги шаҳар қалъа сифатида сақланиб қолиб, шаҳарнинг асосий қисми унинг атрофида кенгайди. Унинг кўпбурчак шаклидаги кўрғон девори аввалги шаҳарга қараганда 35 баробар катта (350 гектар) майдонни қамраб олди. Бу даврда Тармита - Термиз Ўрта Осиёда буддизмнинг йирик марказига айланди.

Мил. III-IV асрларда Рим ва Кушонлар империяси таназзулга учрайди. Амударё бўйларида эллинизм ўчоқларида ислом архитектураси учкунлари

¹²² Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2-жилд. – Т. - 235 б.

пайдо бўла бошлади. Юнон манзилгоҳи Пандахейонда XX-XXI асрлар чегарасида олиб борилган археологик изланишлар натижасида, Кампиртепа деб номланган, мил.ав. III – мил. II аср ўрталарига мансуб шаҳар топилган. Бактриядан Сўғдиёнага ўтувчи шу ердаги кечувда Неолит давридаёқ вужудга келган, вақтлар ўтиши билан протошаҳарга айланган, учта шаҳарча мавжуд эди. Улар ғарбий қисмдаги Шўртепа (мил.ав. V-IV асрлар), марказий Кампиртепа ва шарқий Қорасув ўзанида жойлашган Шўроб кўрғон (мил. III-IV асрлар) шаҳарчаларидир. Бактриянинг Юнон ҳукмдорлари даврида вужудга келган Кампиртепа шаҳарчаси тўрт шаклланиш даврини бошидан кечирган ва кушонлар қурилмаларини сақлаб қолган. Мил.ав. III-I асрларга мансуб кўрғон (қалъа) мил. I-II асрларда кенгайган ва арк, девор бўйлаб жойлашган турар жойлар ва шаҳар атрофидан иборат бўлган уч қисмли шаҳарга айланган. Кампиртепа – бу шаҳарлар эволюциясидаги муҳим босқичдир. Цивилизация жараёнида юқори ва қуйи шаҳар аҳолиси ажратилган. Месопотамияда илк шаҳарлардан бири Мари икки халқадан иборат айлана режага эга бўлган. Ҳокимият вакиллари ва оддий одамлар учун қурилмалар ушбу халқаларда алоҳида-алоҳида жойлаштирилган. Ушбу икки халқадаги қурилмалар деворлар билан ажратилган ва албатта девор бўйлаб кўчалар жойлашган. Бундай бўлиниш кейинчалик барқарор тарзда шаклланиб, ички ва ташқи шаҳарларга асос солган. Вақтлар ўтгани сайин Марв шаҳри кенгая борган. Кампиртепа шаҳри ҳам ўсиб ўз девори ичида 175 м радиусга эга бўлган. Арк ва девор орасидаги турар жой қурилмалари айлана кўчага эга. Қурилмалар шунингдек радиал кўчалар орқали кварталларга ажратилган.¹²³

Умуман олганда, IV асрнинг охирига келиб Шимолий Бактриянинг марказий шаҳарлари ҳисобланмиш Эски Термиз ва Далварзинтепаларда ҳаёт бутунлай тушкунликка юз тутган.

Хулоса қилиб айтганда, кушонлар даврида Шимолий Бактрияда шаҳарсозлик жадал ривожланган. Шу жумладан, Юнонларнинг таъсири

¹²³ Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014. – С. 10.

остида шаҳарсозликда кескин ўзгаришлар юз бериб шаҳарлар кенгайиб, уларнинг кўриниши маълум бир геометрик шаклга эга бўла бошлаган.

Шаҳар типидagi манзилгоҳларнинг 2 хилини ажратиш мумкин: 1 - аморф кўринишидаги шаҳарлар ва шаҳарчалар (Жондавлаттепа, Хайрабод ва бошқалар); 2 - квадрат ва тўғри тўртбурчак шаклига яқин бўлган шаҳарлар (Кейкабодшоҳ, Далварзинтепа, Зартепа ва бошқалар). Биринчи ҳолда шаҳар ўзининг босқичма-босқич ўсиши давомида шундай шаклга эга бўлган. Бу мил. ав. I минг йиллик ўрталарида юзага келган. Иккинчи босқичда эса бирор мақсадга йўналтирилган қурилиш фаолияти, яъни маълум бир марказий ҳокимият кузатувида келажакдаги шаҳар ҳудудини олдиндан махсус аниқлаб олишга ҳаракат қилишган.

Шунингдек антик давр шаҳарлари ўз таркиби бўйича арк ва шахристондан ташкил топган. Ташқи тарафдан мудофаа деворлари ва ҳандақ билан ўралган бўлган. Шунингдек шаҳарлардаги уйлар, саройлар кишиларнинг тутган мавқеига қараб қурилган. Шаҳарнинг асосий иншоотлари ўша шаҳарнинг энг баланд жойига қурилган.

Шаҳарлар қурилишида асосан хом ғиштлардан фойдаланилган. Ғиштлар аҳамонийлар даврида тўғри тўртбурчак шаклида бўлган бўлса, антик даврга келиб ғиштлар асосан квадрат (мурабба) кўринишида ишлатила бошланган. Олимларнинг фикрича, квадрат ғиштлар тушаётган оғирликни бир хил тақсимлашга ёрдам берган.

Антик давр ва ўрта асрлар чегарасида кўплаб унча катта бўлмаган протошаҳарлар мавжуд бўлган. Улар секин-асталик ҳалқали шаҳарчаларга фаол тарзда кенгайиб борган. Икки ҳалқали шаҳарлар йирик ислом шаҳарларининг ички (работи дохил) ва ташқи (работи хориж) қисмларга бўлинишига туртки бўлган.

1-боб бўйича хулосалар

Қадимги ва антик давр шаҳарларининг вужудга келиш ва тараққий этиш жараёнларини ўрганиш натижасида қуйидаги хулосаларга келинди:

Собиқ шўролар даврида Ўзбекистон шаҳарсозлигининг энг қадимги даврини мил.ав. IV аср - Македониялик Искандар даври билан боғлашар эди. Чунончи, шўролар даврининг энциклопедик нашрларида Ўзбекистон ҳудудидаги энг қадимги шаҳарлар сифатида Жонбоз қалъа (мил.ав. IV аср), Қўйқирилган қалъа (мил.ав. IV - мил. IV асрлар) ва Тупроқ қалъа (мил.ав. I-мил VI асрлар) лар кўрсатиб ўтиларди. Фикримизнинг исботи сифатида XX асрнинг меъморчилик тарихига оид энг нуфузли нашри, 12 томлик “Всеобщая история архитектуры” (Умумияхлит меъморлик тарихи) тўпламининг 1-томида Марказий Осиёда шаҳарсозлик маданиятининг юзага келиши билан боғлиқ бўлган энг қадимги давлатларнинг шаклланиш тарихи мил. ав. бир мингинчи йилнинг 2-ярмидан нарига ўтмаган. Ҳолбуки ўша даврларнинг ўзидаёқ илк шаҳар олди маданияти билан боғлиқ бўлган, юксак қурилиш маданиятини ифодаловчи, мил.ав. II-I минг йилликлар билан белгиланган Намозгоҳтепа, Сополлитепа, Жарқўтон каби йирик археологик ёдгорликлари маълум эди.

Ҳозиргача маълум бўлган маълумотлар асосида мамлакатимиздаги энг қадимий шаҳарлар 2700-2750 йиллик тарихга эга эканлиги ҳақидаги умумий тан олинган далилни таъкидлаб, Ўзбекистонда илк шаҳарлар тахминан 3400-3000 йил илгари юзага келган бўлса керак деган ғояни илгари суриш мумкин. Бунинг қуйидаги уч асоси ва манбаи мавжуд:

Биринчиси - оташпарастликнинг муқаддас китоби “Авесто”да “вар” ёки “вара” кўринишидаги қалъа қурилиши ҳақида сўз боради. Олимлар бу қалъани шаҳар деб тушунишади. М.Қ.Аҳмедовнинг тадқиқотлари вар ёки варалар ўтмишда шаҳар-қалъалар бўлганлигини исботлаб, унинг XX асргача давом этиб келган Олтой ва Турон туркийлари ярим кўчманчи, ярим ўтроқ

маданиятига хос бўлган чодирли шаҳарлар кўринишида бўлганлигини исботлайди.

Гарчи “Авесто” яратилишининг 2700 йиллиги нишонланган бўлсада, кўпчилик олимлар унинг вужудга келишини мил.ав. II минг йиллик билан боғлашади. Демак Авестода мадҳ этилган “вар”- шаҳар ҳам тахминан уч минг йилдан зиёд тарих билан боғлиқ бўлган.

Қадимги “вар” кўринишидаги шаҳар-қалъалар жуда кўплаб қурилган бўлса керак деб тахмин қилиш мумкин. Бу фикрнинг исботи сифатида собиқ Бухоро амирлиги аҳоли яшаш пунктлари топонимикасида “вар” ибораси билан бошланувчи 25 дан ортиқ номларнинг сақланиб қолганлигини кўрсатиб ўтиш мумкин. Улардан бир нечасини эслатиб ўтамиз: Варахша (Вараки шоҳ - Бухорхудодлар шаҳри), Варданза (Шофирконда), Варақ (Карманада), Варақ қишлоқ (Яккабоғда), Варвоти Арбоб (Ҳисорда), Варганза (Китобда), Вардуж (Қоратегинда), Варистон (Зиёвуддинда) ва бошқалар. Шунингдек 20 га яқин “фар” ибораси билан бошланувчи атамалар ҳам борки, уларни “вар” топонимининг бузилиб талаффуз этилиши деб тахмин қилиш мумкин. Чунончи Фармушак (Балжувонда), Фарашти (Ҳисорда), Фарахчи (Кўлобда) ва бошқалар.

Варларни Кўзалиқир, Қалъалиқир, Аёз қалъа сингари қадимий қалъалар билан қиёслашади. Бундай қалъалар атрофи тўғри тўртбурчакли, коридорли мудрофаа деворлари билан ўраб олинган майдонни ташкил этади. Улар кириш деворидан бўртиб чиқиб турган лабиринтли дарвозахона тарзида бўлган. Аёз қалъада кириш бир томондан, Қалъали қирда тўрт томондан жойлашган.

Иккинчиси - мил.ав. II минг йиллик билан белгиланган Сополлитепа археологик ёдгорлиги 82x82 м ўлчамли шунчалик мукаммал қалъани ташкил этадики, уни қурган жамоанинг яқин авлодлари юксак шаҳарсозлик маданиятини яратган дея тахмин қилиш мумкин.

Учинчиси - Абу Райҳон Беруний ўзининг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар (Осор ул-боқия)” асарида Қадимги Хоразм халқлари ўз

давлатларини Искандар Зулқарнайн босқинидан 980 йил илгари ташкил этганлигини, уларнинг давлат тили, ёзуви ва бошқа барча давлатчилик атрибути бўлганлигини ёзади. Ўша даврларда давлатлар шаҳар-давлат кўринишида бўлганлигини ҳисобга олсак Хоразм шаҳарсозлиги тарихи тахминан мил.ав. XIV асрга бориб тақалади деган хулосага келиш мумкин.

Юқоридаги уч далилга асосланиб Ўзбекистон илк шаҳарсозлиги тарихи тахминан XXXIV асрлик тарихга эга бўлиши мумкин дея хулоса қилса бўлади.

Шунингдек, Ўзбекистоннинг жанубида жойлашган Сополлитепа ёдгорлигини илк протошаҳар, Жарқўтон ёдгорлиги эса илк шаҳар намунаси бўлган дейишга тўла асослар етарли.

II БОБ. ЎРТА АСРЛАР ШАҲАРСОЗЛИГИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ ВА УЛАРНИНГ УРБАНИЗАЦИОН ХУСУСИЯТЛАРИ

2.1 §. Илк ўрта асрларда феодал шаҳарлар структураси

Мил. III-IV асрларда қудратли Кушон подшолиги таназзулга учрайди ва ниҳоят, кўчманчи-босқинчилар дастлаб эфталитлар (V аср), кейинроқ эса турклар (VI аср) зарбалари остида барҳам топади. Антик Ўрта Осиё ўзининг ривожланган маданияти билан қулдорлик дунёсининг умумий таназзулидан омон қолмади ва ғарбда Рим империясига ўхшаш, варвар қабилалари зарбалари остида қолди.

Илгари Кушонлар ягона ҳокимлиги остида бирлашган Ўрта Осиё, алоҳида қисмлар - Хоразм, Фарғона, Шош (Чирчиқ водийси), Илоқ (Ангрен воҳаси), Осрушна (Жиззах ва Хўжанд орасидаги туман), Сўғд (юқори Зарафшон), Маймурғ (Самарқанд вилоятининг жануби-ғарбий қисми), Кушания (Каттакўрғон райони), Бухоро, Вардана (Бухородан ғарбда), Кеш (Шаҳрисабз), Нашхаб (Қарши), Чағониён (Сурхондарё вилояти), Термиз ва бошқаларга бўлиниб кетади. Бепоён Марв воҳаси ўз пойтахти Марв билан Сосонийлар давлати таркибига киради. Сўғд ва қисман Хоразм, турклар ҳукмронлиги остига тушади. Аммо, қийин вақтларда бу ўлкалар ҳукмронлиги бирлиги систематик йиғилиш ва кенгашларида акс этиб, эски алоқалар давом этади, бундай ҳолатлар VII-VIII асрларда араб босқинчилиги даврида бир неча бор рўй берган. Ҳукмдорлар қароргоҳи ҳар бир ўлканинг маркази ҳисобланган. Уларнинг унвонлари турлича бўлган. Хоразм ва Термизда-шоҳлар, Бухоро, Вардана, Чағониёнда-худотлар, Сўғдда-ихшидлар, Фарғона ва Осрушнада-афшиналар, Хўжандда-деҳқонлар.¹²⁴

III-IV асрларда қулдорчилик давлати таназзулга учрайди ва Ўрта Осиёда Хоразм, Сўғд, Чоч сингари мустақил ва ярим мустақил сулолалар

¹²⁴ Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии. – М: 1950.

бошқарувидаги феодализм ривожланади. V асрнинг ўрталарида Ўрта Осиёда шарқий – эронлик эфталитлар (оқ гунлар) давлати барқарорлашади. Дехқончилик, хунармандчилик ва савдо ривожланади, деҳқон – ер эгаларининг қасрлари пайдо бўлади, шаҳарлар таназзулдан чиқади. Шу тариқа, янги тузум шаклланади. Савдо-хунармандчилик манзилгоҳлари карвон йўллари бўйида жойлашади. Улар орасидаги масофа карвон тўхташ вақтлари учун мўлжалланган ва 22-24 км дан ошмаган. Бу оралик масофа Буюк Ипак йўлида кундуз куни ҳаракатланиш масофаси, яъни 25-30 км га яқиндир.¹²⁵

Шарқий Хуросон йўли Эрон ва Афғонистонни Самарқанд, Тошкент ва Фарғона билан боғлаган. Бошқа йўл Кеш ва Насафни Бухоро билан боғлаган. VI аср ўрталарида турклар Бухоро яқинидаги жангда эфталитларни тор-мор этади ва Турк ҳоконлигини ўрнатишади. Уларга V асрдан Тохаристон деб номланган Бактрия ҳам бўйсунган.

Ўрта Осиёда VI-VIII асрларда нечта шаҳар мавжуд бўлганлигини айтиш қийин. Баъзи бир манба муаллифлари ушбу даврларда Ўрта Осиё жуда кўплаб шаҳарлар мамлакати эканлигини ёзиб қолдирган. В.А.Лавров ўзининг 1950 йилдаги монографиясида VI-VIII асрларга боғлиқ 20 га яқин шаҳарларни келтирган (1950, 52- ва кейинги бетлар). В.Л.Воронина Лавров келтирган шаҳарларга яна бир нечта шаҳарларни қўшади (1961 й.). Г.И.Пацевичнинг маълумотларига кўра, фақатгина Қозоғистоннинг жанубидагина юқоридаги муаллифлар келтирган шаҳарлар сонидан анчагина кўп шаҳар манзилгоҳлари мавжудлигини кўриш мумкин (1954 й.). Пацевич томонидан VII асргача бўлган шаҳарлар Жанубий Қозоғистонда 35 тагача етган, VII-IX асрларда уларнинг сони 65 тага етган. П.Н.Кожемяко илк араб географлари Ибн Хордодбек ва Кудамиларнинг маълумотларига (10 та шаҳар

¹²⁵ Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014. – С. 12.

мавжудлигини айтишган) асосланиб, V-XII асрларда 18 та йирик шаҳарлар мавжуд бўлганлигини таъкидлайди.¹²⁶

Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудлари бўйича юқорида келтирилганидек, умумлаштирилган археологик маълумотлар афсуски мавжуд эмас. Археологик маълумотларда умумий олганда VI-VIII асрларда шаҳарлар сонининг камайганлигини кўришимиз мумкин. Е.Е.Неразикнинг ёзишича, “Хоразмнинг Қутайба томонидан босиб олиниши ҳақида ёзган Табари, шаҳарларнинг кескин қисқарганлиги ҳақида эслатади”. Хоразмда фақатгина уч: Кат, Урганч ва Хазорасп шаҳарлари мавжудлигини Табари ёзиб қолдирган.

VI-VIII асрлар Ўрта Осиё шаҳарларининг катта-кичиклиги, ўлчамлари бўйича Хитой хроникаларида маълумотлар берилган. Унда келтирилишича, Самарқанд - айланасига 10 ли, Фарғонанинг пойтахти Косон – 4 ли, Шош (Чоч) пойтахти – 10 ли, Маймуғ – 2 ли, Иштихон – 3 ли, Кеш – 2 ли, Унаге – 2 ли, Термиз – 20 ли, Тараз – 8 ли ўлчамга тенг бўлган (1 ли – 0,5 ёки 0,3 км га тенг). Археологик ўлчамлар, аэрофотосуратлар шаҳарларнинг катталиги бўйича аниқ маълумотларни аниқлаш имкониятини берган. Масалан: Самарқанд – 65 га, Бухоро – 35 га, Марв (Говур қалъа) – 200 га, Термиз – 20 га, Пойкенд – 20 га, Панжикент – 13-14 га, Варахша – 19 га, Кофир қалъа (Самарқанддан жанубда) – 16 га майдонга эга бўлган.¹²⁷

Турклар ҳукмронлиги даври (VI-VII асрлар)да Ўрта Осиёда шаҳар маданияти гуллаб яшнади. Унгача бўлган хионийлар ва эфталийлар даври (IV-V асрлар)да, Сўғдийлар бўлганига қарамай, Болаликтепа, Варахша, Афросиёб, Панжакентдаги асарлардан ташқари жуда ҳам машҳур архитектура ва санъат асарлари яратилмади.

¹²⁶ Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Ленинград: 1973. – С. 5-6.

¹²⁷ Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Ленинград: 1973. – С. 6.

Турклар келишигача, Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларида, шунингдек Сўғдда ҳам, умумий қаралганда шаҳар маданияти таназзулга юз тутган.¹²⁸

Археологик маълумотларга кўра, Ўрта Осиёнинг кўплаб шаҳарлари ва аҳоли пунктларига илк ўрта асрларда, яъни (V- VII асрлар)да асос солинган. Шунингдек, мавжудлари қайта тикланган. Ўрта аср ёзма манбаларида туркларнинг ўз шаҳари мавжудлиги хусусида ёзиб қолдирилган. Ушбу шаҳарлар ҳақида Хитой элчиси Сюань Цзан эслайди. Шунингдек, Ўрта Осиё ҳудудига VII асрнинг 1-ярмида ташриф буюрган араб географи ал-Идрисий таъкидлайдики: “шаҳарлар (гузов-гузлар) жуда кўп”. 10 дан ортиқ шаҳар-қалъаларнинг номини келтиради. Улар бирин-кетин шимол ва шарқга қараб чўзилган. Шаҳарлар мустаҳкам қалъаларга эгаллиги ва улар баланд жойда жойлашганлигини ёзиб қолдирган. “Ҳудуд ал-Алам” китобида турк шаҳарлари ҳақида тўлиқроқ маълумотлар келтирилган. Тоғузгуз мамлакатидида жами 17 та шаҳар ва аҳоли пунктлари, Йағмада – 3 та, Хирхизда – 3 та, Халлухда – 15 та, Чигилда – 1 та, Тухсида – 4 та, Кимада эса – 5 та шаҳар-қалъалар мавжудлиги айтиб ўтилган. Гуз, Печенег, Кифчах ва Маджгари мамлакатлари аҳолиси эса ўз шаҳарига эга эмаслиги ва улар ўтовларда яшаганлиги келтирилган. Қиш вақтида ушбу мамлакатлар ҳукмдорлари Чач дарёси қирғоғида жойлашган Дих-и Нав шаҳрида яшаганлар. Турк шаҳарлари ҳақида IX-X асрларда яшаган араб географлари ҳам ёзиб қолдирган. Ўрта Осиёда Турк хоқонлиги (VI-VII асрлар) даврида шаҳар маданиятининг шиддат билан ривожланишига кўчманчиларнинг оммавий равишда ўтроқлашиши ва ўтроқ турк халқи каттагина қисмининг янги ерларга кўчиб ўтиши сабаб бўлган.¹²⁹

Ўрганилаётган даврларда антик Ўрта Осиёнинг шаҳар цивилизацияси таназзулга учрайди. Шаҳар майдонлари ва уларнинг аҳоли сони қисқаради. Қишлоқнинг турғун жамоа турмуши ҳаракатга келади. Ҳокимиятга ер

¹²⁸ Шамсиддин Камолиддин (ред.). Проблемы древней и средневековой истории Чача. LAP LAMBERT Academic Publishing. 2013 г. – С. 204.

¹²⁹ Шамсиддин Камолиддин (ред.). Проблемы древней и средневековой истории Чача. LAP LAMBERT Academic Publishing. 2013 г. – С. 202-203.

эгалари - кулдорлар ҳукмрон синфларининг янги қатламлари кўтарилади. Шаҳар ва шаҳар маданиятининг устунлиги тугайди. Қишлоқ янги ижтимоий-иқтисодий силжишлар натижасида ривожланади. Бунда ижтимоий ҳаётнинг шаҳардан қишлоққа кўчирилишида намоён бўлувчи антик қурилишдан феодализмга ўтиш учун характерли бўлган қонуният акс этади. Бу вақтнинг мустаҳкам қўрғон тури ҳақида қадимги Хоразмдаги Яккапарсон аниқ тасаввур беради. Марказда бақувват стилобатга кўтарилган қўрғон эгасининг турар жой қалъа-қўшқи жойлашган. Қўшқнинг томонларидан бирида қалъанинг кириш қисми, бўртма жой - бурж бўлган. Бу ерга қўшқни ўраб турган деворларнинг кириш буржидан кўприкча ташланган. Қўшқ-бурж концентрик (бир марказга эга бўлган) деворларнинг уч қатори билан ўралган бўлган. Биринчи девор ён томонларида ҳамда ҳар бир деворнинг ўртасида ярим ясси шаклдаги минораларга эга бўлган. Иккинчи муҳофаа чизиғи биринчисидан 10 м масофада жойлашган. 40-45 м ораликда учинчи деворнинг озгина қолдиқлари сақланиб қолган. Қўшқда ва биринчи девор ташқарисида қалъа эгасининг ва унинг хонадон аъзоларининг яшаш хоналари бўлган. Иккинчи девор ташқарисида хизматкорлар яшаш хоналари жойлашган ва учинчи девор хўжалик ҳовлисини чегаралаган. Худди шу режавий схема кучли вайрон бўлган Қўш-Порсон умумий номи остида бирлашган икки қўшни қалъада такрорланади.¹³⁰

Бундай турдаги истехкомли турар жой-қалъалар Хоразмнинг маҳаллий хусусияти эмас. Улар Ўрта Осиёнинг бошқа қисмларида ҳам учраган, масалан, Сўғдда. Бухоро воҳасида Кампирдевор қўрғон девори системасидаги чегара шаҳри Тававис (Шаҳри-Вайрон) вайроналари сақланган. Кейинчалик шаҳар арки бўлиб қолган қалъа, уч қатор девор ва марказда турар жой буржи-қўшқга эга бўлган. Қўшқ билан эгалланган майдон 20x20 м; ҳовлилар ўлчами мантиқий равишда 120x140, 180x80 ва 200x200 м, яъни умумий ўлчамлар Хоразм турар жой қалъаларига мувофиқ келади. Кириш қисми шимоли-шарқий томонда бўлган. Шарқий девор

¹³⁰ Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии. – М: 1950.

Кампирдеворга параллел бўлган. Қадимдан шаҳарда чамаси, деҳқонлар ва кўчманчилар турар жойига яқин катта бозор бўлган, унга узоқлардан келишган. Наршахийнинг таъкидлашича, шаҳар бойлиги деҳқончиликдан қанчалик ошса, савдодан ҳам шунчалик бўлган. Истахрийнинг хабар беришича, IX асрда шаҳар арки вайрона аҳволда бўлган.¹³¹

V-VI асрларга мансуб Шимолий Термиз ҳудудида жойлашган кўшк 10 м баландликдаги стилобатда қурилган бўлиб, тарҳда месопотамия йўлаги шакли тарзида режаланган. Кўшкга кириш унинг ёнида жойлашган минорадан кўтарма кўприк орқали амалга оширилган. Хоразмдаги VI-VII асрларга мансуб Тешик қалъа кўшки тўғрибурчакли мудофаа девори устида қурилган. Унга алоҳида минорадан осма кўприк орқали кирилган. Самарқанд яқинидаги VII асрга мансуб кўшк душманлар учун чалғитувчи йўлаклар кўринишида режаланган. Бу жиҳат мил.ав. II минг йилликларга оид Сополлитепа протошаҳрида қўлланилган эди. Унда квадрат тарҳда фақатгина бир томондан кириш ташкиллаштирилган. Самарқанд кўшкининг биринчи қавати – гумбаз ва тоқлар билан, иккинчи қавати – тўсинлар билан ёпилган. Фасад маркази – айвонлар билан ажратилган.¹³²

Протошаҳарлар секин-асталик билан – шаҳарларга, кўшк-қалъалар эса – шаҳар аркига айланади.

VI асрнинг 2-ярмида бозор юқорисидаги кўшк Бухоро арки даражасига ўсади. Кўшк билан биргаликда эллинистик тўғрибурчакли режага асосланган Бухоро шаҳристони ҳам қурилган эди. Мил.ав. VI асрдан мил. III асргача замонавий Тошкентнинг жанубида арк, сарой-ибодатхона комплекси ва тўғрибурчакли шаҳристондан иборат бўлган Мингўрик деҳқончилик шаҳарчаси тараққий этади. VII-VIII асрларда эса Тошкентнинг шимолий-ғарбий қисмидаги Қорақамиш ариғи бўйида Оқтепа деҳқонлар кўшки қад ростлайди. Ушбу феодал агломерация манзилгоҳлари ҳимояга муҳтожлик сезишади. Шунинг учун V-VI асрларда мавжуд бўлган Искандар деворидан

¹³¹ Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии. – М: 1950.

¹³² Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014. – С. 13.

кейин (бу девор мил.ав. III асрда Буюк Хитой девори каби бўлиб, Эронни кўчманчилардан ҳимоялаб турган) Бухоро воҳаси ҳам V-VII асрларда кўчманчилардан тўсувчи ўнлаб километрлар узунлигидаги Кампир Девор билан мудофааланган.¹³³

Арк (кўҳандиз) ва шаҳарнинг ўзи (шаҳристон) ҳаёт кечиришга мўлжалланган шаҳар қисмларига айланади. VII асрнинг ўрталари – VIII асрнинг 2-ярмига келиб Ўрта Осиёни араблар қўлга киритади. Шундан сўнг шаҳарларнинг янги типлари ривожлана бошлайди. Форс тилидаги атамаларга араб терминалогияси қўшилади: шаҳар (мадина), шаҳар атрофи (рабод) сингари. Бу вақтда нафақат янги шаҳар типлари шаклланди, шунингдек шаҳар ташқариси (рабод) ички ва ташқи қисмларга ҳам бўлинди. Улар форсий ва араб тилларида мос равишда дарун/доҳил ва берун/хориж деб номланган.

Савдо ишлари жиҳатидан шароити яхши, айниқса карвон йўлларида жойлашган қалъа-қўрғонлар ёнида савдо-ҳунармандчилик фаолияти билан боғланган аҳоли жойлашган. Бу ерда ўз маҳсулотини фақат атрофдаги аҳолига эмас, балки бошқа шаҳарлик савдогарларга ҳам сотишдан манфаатдор бўлган ҳунармандларни ўзига жалб қилувчи хусусий алмашиш пунктлари юзага келган. Бу вақтга келиб қўрғон-қалъа анча мураккаб мажмуага айланади. Ижтимоий-сиёсий ҳаёт секин-аста унинг деворларидан ташқарига, ўз навбатида қўрғон деворлари билан ўралган янги ташкил бўлган аҳоли яшаш ҳудудига чиқиб боради. “Шаҳристон” номини олган Ўрта Осиё шаҳрининг асосий ядроси ҳам ҳудудий, ҳам ташкилий-режавий жиҳатдан аста-секин юзага кела бошлайди.¹³⁴

VII-VIII асрлар исломнинг кириб келиш давридир. Бу вақтда Фарғонада 6 та катта ва 100 га яқин кичик шаҳарлар мавжуд бўлганлиги аниқланган. Бухоро ва Кеш қадимги анъана бўйича асосий кўчалар орқали тўртга бўлинган. Бухоронинг шакли ва ўсиши унинг воҳада жойлашган

¹³³ Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014. – С. 13.

¹³⁴ Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии. – М: 1950.

жойидан келиб чиққан. Яъни шимолий-шарқий томондан жанубий-ғарбий томонга йўналишда. Буни биз шахристоннинг дунё томонларига қараган тўрт дарвозасидан (Бену Асад, Бозор, Нур, Ҳақрах Хуфру) ташқари, яна иккита дарвоза қўшилганлигида кўришимиз мумкин. Нав дарвозаси шимолий-шарқий томонга, Бену Саад дарвозаси эса жанубий-ғарбий томонга олиб борган. Биринчиси, мукаддас жойлар ҳисобланган Кармана ва Нуротага олиб борган бўлса, иккинчиси Бухорони Хуросон билан боғлаган.¹³⁵ Бу даврда олдинги даврга мансуб манзилгоҳлар, юқори эҳтимол билан, ислом шаҳарларига айланган. 759-769 йилларда астрономлар томонидан чизилган Аббосийлар ҳалифалигининг пойтахти Боғдод шаҳри айлана режага эга. Ушбу шаҳар Дажла дарёси бўйида жойлашган. Шаҳар коинот тартибида режаланган бўлиб, унинг марказида марказий устунларга эса масжид ва Ҳалифа ал-Мансур саройи жаннат рамзи сифатида қаралган. Марказий гумбаз коинот рамзи бўлиб, хизмат қилган. 112 та буржларга эга мустаҳкам девор ичида барча маъмурий бинолар мавжуд бўлган. Турар жой ва савдо кварталларида этнослар ва қабилалар яшашган. Улар империянинг хўжалик ишлари билан шуғулланишган. Шаҳарга олиб кирувчи тўрт дарвоза гумбазлар билан ёпилган ва қайси тарафдаги ҳудудга боришига қараб номланган. Улар Боб ал-Басра, Боб ал-Кофа, Боб аш-Шом, Боб Хуросон дарвозаларидир. Ушбу шаҳар 2,6 км диаметрга эга бўлган. Марказдаги масжид томонлари дарвозаларга қаратилган. Шаҳарда иккита ҳалқа кўча ва 45 та радиал кўчалар мавжуд бўлган. Боғдод ушбу идеал режани кўп сақлаб қолмаган, лекин унинг 1,3 км радиуси келажакдаги шаҳарлар учун намунавий параметр сифатида бўлиб қолган. Шу параметрда ислом шаҳарлари ва манзилгоҳлари чегараси аниқланган. Ўсиш параметрларини ислом институтлари ва шаҳар отаси назорат қилиб турган. Бу ҳақда Ўрта Осиёнинг икки диний марказлари: Бухоро (XVI аср) ва Хива (XVIII аср) шаҳарларининг кенглик йўналиши бўйича кенгайганлиги ҳам гувоҳлик беради. Қарийб барча йирик мусулмон шаҳарларида исломнинг юридик

¹³⁵ Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014. – С. 13.

тизими етарли даражада яхши идора қилинган. Бунга сабаб шаҳарларда муҳим монументал мажмуалар тугунига эга бўлиш бўлган.¹³⁶

Хоразмда мамлакатнинг қадимий шаҳарларидан бири, Хазорасп шаҳристони ярим оролида ботқоқланган ва пасттекисликда жойлашган. Бу ерга кириш фақат битта - Дарвоза-Миршаб дарвозаси орқали сунъий тепалик бўйлаб жануб томондан ишланган. Аркни ўраб турган ҳудудни сунъий ботқоқлаш усули ҳақида ёзма манбалар гувоҳлик беради. Ибн-ал-Фақих (IX аср) шаҳар қурилишини таърифлаб шундай ёзади: "...кейин у шаҳарда ўзи ва фуқаролари учун турар жой ва қалъалар қурди ва шаҳарнинг атрофида ҳандақ қазиди. Кейин у ерга сув туширди ва бир йилдан сўнг бу жой янгидан катта ва улкан ботқоқлардан бирига айланди. У ўз оиласини ва ўз мол-мулкни у ерга жойлаштирди ва шаҳар тоғлар тепасида ёки текис ерда қурилган шаҳарлардан ҳам мустаҳкамроқ бўлди".¹³⁷

Қадимги Хоразм шаҳарларининг сони бўйича турли манбаларда турлича маълумотлар келтирилган:

1) **Табари** (712 йил) арабларнинг Хоразмни қўлга олиши хусусида гапирганда Хоразмда **3 та**: Кат (Фир), Хазарасп ва Урганч шаҳарлари мавжуд деб маълумот берган.

2) **Ал-Истаҳрий** (930-933 йиллар) **13 та** номдаги Хоразм шаҳарлари номларини ёзиб қолдирган: Хоразм (Кас), Дарган, Хазарасп, Хива, Хушмисан, Ардахушмисан, Сафардаз, Нузбар, Кардаранхош, Кардар, Баратегин, Мазминия, Журжония.

3) **Ҳудуд ал-Олам** (X асрнинг охири) муаллифи **9 та** номдаги шаҳарни келтиради: Кас, Хушмисан, Нужабан, Гурганж, Кардназхас, Бадминия, Дех-и-Каратегин, Кардар, Хива.

4) **Ал-Мақдисий** (985 йилда ёзишича) **32 та** Хоразм шаҳарларини келтиради: *ўнг қирғоқда* – Кас, Гардман, Айхан, Арзахива, Нукфаг, Кардар, Маздакхан, Джашира, Садвар, Зардух, Баратегин, Мадкаминия; *chap қирғоқда*

¹³⁶ Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014. – С. 15.

¹³⁷ Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии. – М: 1950.

– Журжония, Нузвар, Замахшар, Рузунд, Вазарманд, Васкаханхас, Рахушмисан, Мадамисан, Хива, Кардаранхас, Хазарасп, Джигирбенд, Джаз, Дарган, Джит, Кичик Журжония, иккинчи Джит, Садфар, Масасан, Кардар, Андарастан. Булардан ташқари, Хоразм маршрути бўйича Шурахан, Хас, Нузкат, Дарсан, Джувикан, Амир, Барабсар, Вардара каби аҳоли пунктларини ҳам эслаб ўтади.

Х асрда (ал Беруний – 972-973, Абу Али ибн Сино даврларида) Хоразм иқтисодий жиҳатдан ўсган ва шаҳарлар сони кескин ошган.

Антик даврлар учун (мил. III-IV асргача) Жанубий Қорақалпоқ ҳудудларида шаҳар типдаги посёлкалар 9 та бўлган: Бозорқалъа, Жонбосқалъа, Қўрғошинқалъа, Қирққиз, М. Қирққиз, Тупроққалъа, Б. Гулдурсун, Қаватқалъа, Думанқалъа, Эресқалъа.

Илк афригидлар (мил. V-VI асрлар) даврида ҳаёт фақатгина уларнинг 2 тасида (Тупроққалъа ва Қирққиз) сақланиб қолган. Кечки афригидлар даврида, яъни араблар истилоси даврида ҳеч қайси шаҳарларда ҳаёт бўлмаган.¹³⁸

Хоразм шаҳарлари араблар истилоси даврида таназзулга юз тутган. Кейинчалик IX-X асрларга келиб ушбу ҳудудларда яна ҳаёт жонлана бошлаган ва шаҳарлар кўпайган.

Баъзида ибодат бинолари ҳам шаҳар манзилгоҳлари шаклланишининг маркази бўлган. Бунга мисол қилиб, қадимги Хоразмдаги зиёратчилар учун ҳужралар ва катта қабристонли Норинжон масжид-мақбарасини кўрсатиш мумкин. Бу ерда ибодатхона ва бошқа ёрдамчи иншоотлар гуруҳи аркга қиёсланиб, тепаликда жойлашган. Деворлар билан ўралган майдон 4 гектарга тенг бўлган. Тез орада шаҳар чегаралари тор бўлиб қолган ва жануби-шарқда мустақил девор билан ўралган.

Араблар истилоси даврига келиб (VII-VIII асрлар) Ўрта Осиё шаҳарлари икки батамом шаклланган қисмлардан иборат бўлган:

а) арк;

¹³⁸ Толстов С.П. По следам древнехорезмской цивилизации. - Москва-Ленинград, 1948 г. – С. 235-236.

б) шахристон-хокимият манзилгоҳи, шаҳарнинг мустаҳкамланган қисми.

Юксак қурилиш ва бадиий маданият бу марказлар иншоотларини ажратиб турган. Ижтимоий-сиёсий ҳаёт аста-секин аркдан четга, қўрғон деворлари билан ҳимояланган янги ташкил топган аҳоли яшаш ҳудудига чиқа бошлаган. Бу ерда ўз меъморий-режавий усуллари шаклланган, яъни аста-секин аркдан маъмурий муассасалар ва маданий иншоотлар кўчиб ўтган. Шаҳристон деворлари ёнида кўпинча бозор жойлаштирилган.

Илк ўрта асрларнинг етарлича батафсил манзарасини берувчи X аср муаллифи Наршахий далиллариға мурожаат қиламиз. Унинг сўзларича, “...шаҳристонда кўшклар бўлган ва баъзи кварталлар қишлоқларга ўхшаб бир-биридан узоқда жойлашган”. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, арабларгача бўлган Бухоро умумий мудофаа девори билан ўралган деҳқонларнинг мустаҳкамланган қўрғонлари гуруҳларини ташкил қилган. Бу қўрғонларнинг жойлашуви шаҳар атрофи жойлашувидан кам фарқ қилган. Озгина асосий фарқи, қурилмалар жойлашувининг зичлик даражаси, ҳунармандчиликнинг, мунтазам савдонинг борлиги ва ниҳоят шаҳар деворлари билан бирлашган қўрғонлар мустаҳкам гуруҳининг қолган ҳамма район-рустакларга нисбатан ўйнаган сиёсий ролидир. “Шаҳар” ва “қишлоқ” терминлари ўша вақтларда аралашиб кетган. Бу таажжубланарли эмас, чунки аҳоли пунктлари орасидаги ўхшашлик жуда катта бўлган. Масалан, хитой манбаларига кўра, Самарқанд вилоятида 30 та катта шаҳар ва 30 та кичик мустаҳкамланган манзилгоҳлар бўлган. Харқана кичик вилоятида 20 та шаҳар ва 100 тагача мустаҳкамланган манзилгоҳлар, Фарғонада 6 та катта ва 100 тагача кичик шаҳарлар бўлган.¹³⁹

Ўрта Осиё бевосита араб истилосидан олдин (VII-VIII асрларгача) кўплаб шаҳар-шаҳристонларга эга бўлган. Сўғд шаҳарлари Самарқанд, Кушония, Арбинжон, Добусия, Кармана, Панжикент - Зарафшон водийсида, Насаф ва Кеш - Қашқадарё водийсида, Термиз - Амударё соҳилида бўлган.

¹³⁹ Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии. – М: 1950.

Бухоро воҳасида - Бухоро, Вардана, Варахша, Ромитон, Тававис жойлашган; Хоразм воҳасида - Кет, Хива, Ҳазорасп, Замухшир, Урганч; Фарғонада - Косон, Ахсикент ва бошқалар бўлган. В.Бартольд маълумотларига кўра, илк ўрта асрлардаги арабларгача бўлган Самарқанд 7 кмдан катта узунликдаги деворга эга бўлган. Шош деворларининг узунлиги - 3-4 км, Косонда - 1,4 км, Пойкендда - 1,5 км дан кам. Бухоро шаҳристони 30-35 гектарни эгаллаган.¹⁴⁰

Бухоро шаҳристони жанубий ва шимолий томонлардан ўраб турган ҳудуддан анчагина кўтарилган жой рельефи туфайли етарлича аниқ белгиланган. Ғарбий чегара яқинида, арк ва Калон жоме масжидининг ғарбий девори орасидан Самарқанд дарвозалари томонга олиб борувчи кўча ўтган. Бухоро 30-35 гектар майдондаги нотўғри тўртбурчакни ташкил қилган. Шаҳристонни шимолдан жанубга ва шарқдан ғарбга кесиб ўтувчи икки асосий кўчанинг йўналиши, асосан мавжуд кўчаларга мувофиқ келади. Улар Мухра, Шаҳристон, Нав Аттарон дарвозаларига олиб борган. Бундан ташқари, шаҳристонда учта кўшимча дарвоза бўлган, уларга иккинчи даражали кўчалар олиб борган. Шаҳарнинг жануби-шарқий қисмида бозор жойлашган. Чамаси, унинг анчагина қисми кўрғон деворларидан ташқарига, бўлажак рабод ҳудудига ўтган.

Хива шаҳристони ҳозир ҳам тўрт дарвозали кўрғон деворлари билан ўралган. Уларнинг номлари қуйидагича: Боғча дарвоза ёки Урганч (шимолий), Ота дарвоза (жанубий), Полвон дарвоза ёки Ҳазорасп (шарқий) ва Кўҳна бозор дарвоза (ғарбий). Шаҳристон чегарасидаги шаҳар бир қисмининг замонавий номи - Ичан қалъа (ички шаҳар) дир. Археологик маълумотлар VI-VIII асрлардаёқ шаҳристоннинг ўз режавий ечими умумий тузилишини сақлаган ҳолда бугунги кундаги чегарасида мавжуд бўлганлигини тасдиқлаш имконини беради. Деворлар билан ўралган ҳудуд 26 гектарни ташкил этади. Шимолдан жанубга ва шарқдан ғарбга шаҳар дарвозаларига олиб борувчи икки кўча ўтади. Улардан шарқдан ғарбга томон йўналган кўча муҳим аҳамият касб этган ва унда анчагина йирик маҳобатли

¹⁴⁰ Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии. – М: 1950.

ибодат, сарой ва савдо бинолари қурилган. Бу биноларнинг энг қадимийси Жума масжид бўлиб, у ўзининг қадимий тарҳини қисман сақлаган ҳолда XVIII асрда қайта таъмирланган. Арк - кўхандиз (Кўхна арк) ғарбий дарвоза олдида, шаҳристон ҳудудининг чегарасида жойлашган. Бозор жанубий дарвоза ортига чиқарилган.¹⁴¹

Бухоро яқинидаги катта савдо шаҳри - Пойкенд шаҳристони аста-секин юзага келган. Унинг шарқий қисми анчагина қадимий бўлган. VII асрга келиб шаҳристон ҳудуди деярли икки баробар катталашди ва мавжуд чегараларга эга бўлди. Қўрғон деворлари ичидаги шаҳар умумий майдони 20 гектарга яқин бўлган. Тўрт деворнинг ҳар бирида дарвозалар бўлган: уларнинг ўринларини ҳозир ҳам аҳамиятсиз қолдиқлар бўйича қидириб топиш мумкин. Шимолий ва жанубий дарвозалар шаҳристоннинг ички кўндаланг деворлари яқинида, шарқий дарвоза-кўхандиз яқинида бўлган. Тахминан бир гектар майдонга эга кўхандиз - шаҳристон девори чизигидан озгина нарида, шимолий бурчакда бўлган. Ҳудуднинг ўзида кўчалар қолдиқларини топишнинг имкони йўқ.¹⁴²

Афросиёб қадимий шаҳар шаҳристонида асосий кўчалар чорраҳаларини белгиловчи маҳобатли иншоот қолдиқлари топилган. Қалъа дарвозаларини аниқ белгилаш ва кўчалар йўналишларини аниқлаш қийин. Жоме масжидининг шаҳристон марказида худди шундай жойлашувини Зарафшон чап қирғоғида, Бухоро воҳасининг Кампирдевор муҳофаа девори истеҳкомлари системасида жойлашган Кичик шаҳар - Хазорада ҳам кузатиш мумкин.

Бухоро воҳасининг қадимий сиёсий маркази, ҳукмдор қароргоҳи бўлган - Ромитан шаҳристони - 16 гектаргача майдонга эга нотўғри тўртбурчакни (арк билан бирга) ташкил қилади. Унинг деворлари кўп марта янгиланган. Пастки қисмларида йирик хом гишт тахлами кузатилади. Шаҳристон деворларида учта дарвоза бўлган. Эҳтимол, асосан эски

¹⁴¹ Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии. – М: 1950.

¹⁴² Нильсен В.А. Архитектура Средней Азии (V-VIII вв.). – Т.: 1966.

йўналишларни такрорловчи замонавий кўчалар кесишувида шаҳристон учун хос бўлган анча кейинги вақтга тегишли бўлган ибодат биноси - масжид жойлашган. Бозор ўрнини аниқлаш қийин. Ромитан мисолида биз анча кўп учрайдиган шаҳристон намунали схемасидан четга чиқишни кўрамиз, яъни дарвозалар сони учтага келтирилган. Бу, чамаси, шаҳристон худудида аркнинг эгаллаган жуда катта жойи ва шаҳристоннинг нисбатан кичик ўлчамлари билан тушунтирилади.¹⁴³

Зарафшон соҳилидаги сомонийлар даври шаҳарларидан бири - Дабусия (Кармана яқини) шаҳристони чўзиқ тўғри бурчакка яқин. Унинг худуди 35 гектарга тенг. Бу ерда асосий кўчалар анъанавий йўналишини белгиловчи тўртта дарвоза бор. Сўғднинг қадимги каналларидан бири Нарпай соҳилидаги Дабусиядан 25 км даги Арбинжон шаҳристони кучли вайрона аҳволда бизгача етиб келган. Деворлар кўринишини фақат тахминий белгилаш мумкин. Шаҳар тахминан 60 гектаргача бўлган майдонни эгаллаган.

Харашкент шаҳристони - Хонқа (Тошкент воҳаси) кучли бузилган кўринишда сақланган. Арк шаҳристоннинг анчагина қисмини эгаллаган. Унинг майдони 50 гектардан ортиқ бўлган. Шаҳристон деворларида тўртта дарвоза мўлжалланган. Ички планировка сақланмаган, аммо дарвозалар ҳолатига кўра ўзаро кесишувчи икки асосий кўча мавжуд бўлган.¹⁴⁴

Ўхшаш табиий шароитларда Термиз ва Афросиёб шаҳристонлари ривожланган. Биринчиси Амударё соҳилида, иккинчиси Сиёбнинг тик қирғоқларида жойлашган. Бу дарвозалар сонидан акс этган. Дарёлар тик соҳиллари бўйлаб чўзилган деворларда, табиийки, чиқиш жойлари бўлмаган. Бу шаҳарлар вайрон бўлиб кетган, шу сабабли кўчалар йўналишини тиклашнинг иложи йўқ. Термиз арки чамаси шаҳристоннинг жануби-шарқий қисмида бўлган. Бу ерда, жарлик тепасида ҳозирги вақтгача хом гиштдан қурилган иншоот сақланган. Унинг яқинида ҳукмдор саройи вайроналари

¹⁴³ Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии. – М: 1950.

¹⁴⁴ Зияев А.А. Ташкент. Часть I. Древность и средневековье. - Т.: 2009.

мавжуд. Сарой Варахша арки ёнида жойлашган. Ундан ажойиб ўймакорлик ва сура билан безатилган деворнинг алоҳида қисмлари қолган.¹⁴⁵

Ёзма тарихий манбаларга таяниб, В.В.Бартольд мусулмонларгача бўлган вақтда шаҳарлар иккита аниқ ажратилган қисмлардан иборат бўлганлигини таъкидлайди. Улар арк (кўҳандиз) ва шаҳарнинг ўзи (шаҳристон) қисмларидир. Ушбу схеманинг В.Л.Воронина томонидан қайта кўриб чиқиши натижасида турли хил шаҳар структураси схемалари келиб чиққан. Унинг фикрича, шаҳарлар “алоҳида қўрғон-қалъалар жамланмасида”, “маданий ансамбллар ёнида”, “бозорлар ўрнида”, “карвонсаройлар деворлари бўйлаб” ва бошқа йўллар орқали шаклланиши мумкин экан.¹⁴⁶

Хулоса қилиб айтганда, араблар истилоси даври бошларида, балки ундан ҳам илгарироқ, аҳолини миллий ва мулкый белгиларига кўра ажратиш русум бўлган. Шаҳристон учун типик бўлган режалаш схемаси: бутун шаҳар бўйлаб ўтган икки кесишувчи магистраллар унинг ҳудудини тўрт қисмга ажратган, уларнинг ҳар бирида аҳолининг турли доиралари гуруҳлашган. Бу одатни бир-бирига душманларча кайфиятда бўлган, ўз уруғ ва қабилалари учун қаттиқ турувчи, шаҳарларда ўтроқлашган кўчманчилар олиб кирган. Шунинг учун улар ўз кварталлари атрофида шаҳар ичидаги ҳимоя деворлари иншоотларигача ажратишга ҳаракат қилганлар.

2.2 §. IX-XII асрларда шаҳарлар тараққиёти

Ўрта Осиёда IX-X асрларда дастлабки сиёсий ва маданий Ренессансга Бухоро шаҳри маркази эришди. Бухоро тарихи бўйича Муҳаммад ан-Наршахий ўзининг “Бухоро тарихи” китобида баъзи маълумотларни келтириб ўтади. X асрга мансуб ушбу китоб мўғулларгача бўлган даврда Бухоро тарихи бўйича ягона манбадир. Шунингдек, Сомонийлар династияси тарихи бўйича ҳам муҳим манбалардан биридир. Ушбу китобда Бухоро

¹⁴⁵ Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии. – М: 1950.

¹⁴⁶ Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Ленинград: 1973. – С. 7.

ҳақида, яъни шаҳарнинг пайдо бўлишидан тортиб, то XIII асрнинг бошигача бўлган маълумотлар келтирилган.

Абу-л Хасан Абд ар-Раҳман ибн Муҳаммад ан-Нишабури ўзининг “Ҳазаин ал-улум” китобида қуйидагиларни келтириб ўтган: бугунги кунда Бухоро жойлашган ҳудуд аввал ботқоқлик бўлган, унинг баъзи қисмларида қамиш ўсиб ётган, айрим жойлари ўрмон ва яйловлардан иборат бўлган. Ботқоқликнинг баъзи қисмларидан умуман ўтиб бўлмас эди. Чунки ушбу ҳудудга Самарқандни ўраб турган тоғлардан қорлар эриб қуйилган. Самарқанд ёнидан катта дарё оқиб ўтади, уни Руд-и Масаф дейдилар. Ушбу дарёда жуда кўп сув йиғилади. Ушбу сув орқали жуда кўплаб ерлар ювилиб лой, балчиқларни ўзи билан бу ерга оқизиб келган. Сув оқиб-оқиб охири қуриган. Бухоро жойлашган ҳудуд тўлган ва текис жойга айланган. Юқорида келтирилган дарё Сўғд дарёсига айланган, текис тўлган жой эса Бухорога айланган.¹⁴⁷

Ушбу янги пайдо бўлган ҳудудга турли жойлардан одамлар кўчиб кела бошлаган ва бу жой обод ҳудудга айланган. Одамлар Туркистон томонлардан ҳам бу ерга кўчиб келишган, чунки бу ҳудудда жуда кўплаб дарахтлар, қушлар ва етарли сув бўлган. Бу ерда дастлаб одамлар ўтов ва палаткаларда яшаган. Вақтлар ўтиши билан одамлар сони ошиб, қурилмалар пайдо бўла бошлаган. Одамлар кўпайгач, улар бир кишини ушбу ҳудудга амир қилиб тайинлашади. Унинг исми Абрўй эди. Бу жой ҳали шаҳар эмас эди, лекин унда бир нечта қишлоқ манзилгоҳлари пайдо бўлган эди. Нур, Харкан-Руд, Вардана, Таравча, Сафна ва Исвана шулар жумласидандир. Подшоҳ яшайдиган катта манзилгоҳ Байканд ҳисобланган, шунингдек шаҳар деб номланган ҳудуд Қалъа-и Дабусия деб аталган. Бир қанча вақт ўтгандан сўнг Абрўйнинг ҳукмронлиги оша боради ва у бу ҳудудга қаттиқ-қўллик қила бошлайди. Бунга одамлар чидай олмайди. Шу тариқа, деҳқонлар ва бой савдогарлар ҳудудни ташлаб, Туркистон томонга кетишади ва Тараз шаҳрини

¹⁴⁷ Муҳаммад ан-Наршахй. Тарихи Бухара. История Бухары. Перевод, комментарий и примечания Ш.С.Камолиддин, Е.Г.Некрасова. SMI-ASIA, MultiMedia-ASIA, 2011 г. – С. 22.

қуришади. Бу шаҳарни улар Хамукат деб номлашади. Бухороликларнинг тилида “Хамук” – марварид, “кат” – шаҳар, яъни “Марварид шаҳар” деган маънони берган. Шаҳарда эса камбағал оилалар қолади. Бухорода маҳаллий ҳукмдорлар “деҳқон” деб номланган. Буюк деҳқонлардан бирини “бухор-худот” деб аташган. Шир-и Кишвар Бухоро шахристонини курдиради. Шунингдек у Мамастин, Сакматин, Самтин ва Фараб каби манзилгоҳларни ҳам бунёд этади. У 20 йил ҳукмронлик қилади. Ундан кейин бўлган подшоҳ Искижкат, Шарғ ва Рамтин қишлоқларини қуради. Улардан кейин Фарахша қишлоғига асос солинади.¹⁴⁸

Абу-л Хасан Нишабури ўзининг “Ҳазоин ал-улум” китобида Бухоро шаҳри Жайхун дарёси ўртасида жойлашган бўлса ҳам, Хуросон шаҳарлари сирасига кириши ҳақида маълумот қолдирган.

Муҳаммад ан-Наршахийнинг маълумотларида¹⁴⁹ қуйидаги шаҳарларга кенгроқ тўхталиб ўтган:

“Кармина - Бухоронинг манзилгоҳларидан бири бўлган. Унинг суви Бухородан келган. Хирожи Бухоро хирожи ҳисобланган. Лекин у алоҳида манзилгоҳ ҳисобланган ва жоме масжидига эга бўлган.

Карманада жуда кўплаб адиблар ва шоирлар бўлган. Халқ маталларига кўра, қадимда Кармана шаҳри Бадийа-и Хурдак деб номланган. Бухородан Карманагача бўлган масоқа 14 фарсанг бўлган.

Нур – катта жой, унда жоме масжиди ва кўплаб работлар мавжуд. Ҳар йили Бухоро ва бошқа жойлардаги аҳоли бу ерга зиёрат учун келишади. Бухоро аҳолисининг таъкидлашича, Нурга зиёратга келган одам, ҳаж зиёратини амалга оширгандек обрўга эга бўлган.

Яна бир манзилгоҳ – **Тавайисадир**, унинг ҳақиқий номи Аркуддир. Унинг аҳолиси бой бўлган. Ундаги ҳар бир яшовчи ўз уйида иккитадан товус боққан. Араблар олдин товусни кўрмаганлар. Шунинг учун араблар бу

¹⁴⁸ Муҳаммад ан-Наршахий. Тарихи Бухара. История Бухары. Перевод, комментарий и примечания Ш.С.Камолиддин, Е.Г.Некрасова. SMI-ASIA, MultiMedia-ASIA, 2011 г. – С. 22-23.

¹⁴⁹ Муҳаммад ан-Наршахий. Тарихи Бухара. История Бухары. Перевод, комментарий и примечания Ш.С.Камолиддин, Е.Г.Некрасова. SMI-ASIA, MultiMedia-ASIA, 2011 г. – С. 26.

жойни Зат ат-Тавайис “товуслари мўл жой” деб аташган. Унда жоме масжиди ва катта шаристон бўлган. Қадимда бу ерда бозор бўлган. Ҳар йили кузда 10 кун мобайнида бу бозор фаолият кўрсатган. Бозорга ҳар йили Фарғонадан, Чочдан ва бошқа худудлардан 10 минглаб одамлар йиғилган. Бу жой аҳолисининг бойлиги савдо-сотикдан эди. Дехқончиликдан эмас. У Самарқандга борадиган катта кўча бўйида жойлашган ва Бухорогача бўлган масофаси 7 фарсанг бўлган.

Искижкат йирик аркга эга ва унинг аҳолиси бой. Унинг барча аҳолиси савдогар ҳисобланади. Бу ерда ҳар пайшанба куни бозор бўлади. Сахл исмли киши манзилгоҳнинг ҳилватроқ жойида ҳаммом ва катта сарой қурдирган. Дарёнинг пастроқ қирғоғида бу объектлар жойлашган эди. Сарой қолдиқлари Х асргача сақланган ва сарой Ках-и Дагуни деб номланган. Кейинчалик бу саройни дарё ювиб кетган.

Ушбу манзилгоҳда Шамс ал-Мулк Наср ибн Иброҳим Тамғочхон ҳукмронлиги давригача жоме масжиди бўлмаган.

Шарғ манзилгоҳи Искижкатнинг рўпарасида жойлашган. Уларнинг орасида боғ ҳам, бўш ер ҳам йўқ. Орасидан Руд-и Самжан номли катта дарё ўтган. Бу дарё Руд-и Шарғ ёки Ҳарамкам ҳам деб номланган. Ушбу дарё устида бу икки манзилни бир-бири билан боғловчи кўприк қурилган. Шарғда ҳеч қачон жоме масжиди бўлмаган. Арслонхон Муҳаммад ибн Сулаймон ҳукмронлиги даврида дарё устидаги кўприк пишган ғиштдан қайтадан бунёд этилган эди. Сулаймон шунингдек, ўз ҳисобидан жоме масжидини қурдиради. Искижкат томонда ўзга юртлилар учун работ қуришга ҳам буйруқ беради. Шарғда катталиги бўйича шаҳардан қолишмайдиган катта арк мавжуд эди. Муҳаммад ибн Жафарнинг эслатиб ўтишича, Шарғда қишнинг ўрталарида 10 кун мобайнида бозор бўлган. Бозорга турли вилоятлардан савдогарлар келишган. Ҳозирда бу манзилгоҳда ҳар жума куни бозор бўлади.

Зандана манзилгоҳи катта арк, сергавжум бозор ва жоме масжидига эга бўлган. Ҳар жума куни бу ерда жума намози ўқилган ва бозор фаолият кўрсатган.

Вардана – қадимги ва йирик манзилгоҳ. У йирик аркга ва мустаҳкам ҳисорга эга. Қадимги даврлардан бу ҳудуд подшоҳлар яшайдиган жой ҳисобланган. У Бухоро шаҳридан ҳам қадимгирокдир. Варданани Шахпур Малик қурдирган. У Туркистоннинг чегараси ҳисобланади. Варданада ҳар ҳафтанинг бир куни бозор бўлган.

Афшина – йирик шаҳристонга ва мустаҳкам ҳисорга эга. Ҳар ҳафтанинг бир куни бозор фаолият кўрсатган. Қутайба бу ерда жоме масжиди қурдиради.

Баркад – қадимги ва йирик манзилгоҳ. Унда йирик арк мавжуд.

Рамтин – катта аркга эга. У мустаҳкам манзилгоҳдир. У Бухоро шаҳридан ҳам қадимийроқ. Баъзи китобларда бу манзилгоҳ Бухоро деб ҳам аталган. Қадимдан бу ҳудуд подшоҳлар турадиган жой ҳисобланган. Бухоро шаҳар сифатида шакллангач подшоҳлар бу жойга фақатгина қиш пайтида келишган.

Варахша – катта манзилгоҳлардан бири. У катталиги бўйича Бухородек бўлган ва Бухородан қадимгироқ ҳисобланган. Баъзи бир қўлёзмаларда Варахша Ражфандун деб келтирилган. Бу манзилгоҳ подшоҳлар турадиган жой ҳисобланган. Унда мустаҳкам ҳисор мавжуд, чунки подшоҳлар уни бир неча бор мустаҳкамлаган. Варахша рабоди девори Бухоро рабоди девори катталигига тенг бўлган. Варахшада 12 та канал бўлган. Улар Бухоро ташқи деворининг ичида жойлашган. Варахшада чиройли ва ажойиб сарой мавжуд бўлган. Бу саройни 1000 йиллар олдин бухор-худотлар қурдирган. Бу манзилгоҳда ҳар 15 кунда бозор бўлган.

Байканд шаҳарлар сирасига киритилади. Байкандликлар уни қишлоқ ёки манзилгоҳ деб аташганларни ёқтиришмаган. Байканд аҳолиси бирор жойга борса ҳам Бухороданман дейишмаган, балки Байкандликман дейишган. Унда катта жоме масжиди ва баланд бинолар мавжуд бўлган. 240

йилгача унинг дарвозаларида кўплаб рибатлар бўлган. Муҳаммад ибн Жафар ўзининг китобида Байкандда 1000 дан ортиқ рибатлар мавжудлигини ёзиб қолдирган.

Байканд аҳолиси савдо-сотиқ билан шуғулланишган. Улар Чин билан савдо алоқалари ўрнатишган. Шунингдек, денгиз орқали ҳам савдо қилишган ва жуда бой бўлишган. Қутайба ибн Муслим бу ҳудудни қўлга киритиш учун жуда катта куч сарфлаган. Чунки Байканд жуда мустаҳкам қилиб муҳофазаланган эди. Уни “Жез шаҳри” деб ҳам аташган. У Бухородан қадимийроқдир. Ҳар бир подшоҳ бу манзилгоҳда ўз резиденциясини бунёд эттирган. Фарабдан Байкандгача 12 фарсанг масофада қум саҳроси бўлган.

Фараб шаҳарлардан бири ҳисобланади ва алоҳида округга эга. Жайхун дарёсидан Фарабгача бир фарсанг масофа бор. Унда йирик жоме масжиди мавжуд. Унинг деворлари ва томлари пишган ғиштдан қурилган. Демак, унда ёғоч ишлатилмаган”.

Наршахий юқорида келтирилган 13 та шаҳар-манзилоғҳлардан ташқари, яна кўплаб кичик шаҳар ва манзилгоҳлар ҳақида маълумотлар қолдирган.

Ибн Ҳавқал¹⁵⁰ ҳам Бухоро ҳақида қуйидаги маълумотларни қолдирган:

“Бухорода бутун Хуросоннинг ҳокимият идораси [жойлашган]. ... [Аслида] унинг номи Бумижкат бўлиб, у текисликда [жойлашган] шаҳардир. Унинг бинолари [улама] ёғочдан [қурилган] бўлиб, [бир-бири билан] чатишиб кетган, бу чатишган биноларни [эса] қасрлар, боғлар, маҳаллалар, тош ётқизилган кўчалар ва ҳар томондан ўн икки фарсах [масофа]гача [бир-бирига] уланиб кетган қишлоқлар ўраб туради. Уларнинг ҳаммасини, бу қасрлар, бинолар, қишлоқлар ва қасабани (арабча “шаҳар”) ўз ичига олувчи девор ўраб туради. Бу майдоннинг барчасида [бирор-бир] чўл, хароба [ёки] ташландиқ [ер] кўринмайди.

¹⁵⁰ Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ал-ард. Мовароуннаҳр. Ернинг сурати китоби. Араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи, тарих фанлари доктори, профессор Ш.С.Камолиддин. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. –Т.: 2011. -40-49 бетлар.

Бу девордан бошқа қасабанинг [ўз] махсус [девори] бўлиб, унинг ичида қасабага кирувчи қасрлар, уй-жойлар ва маҳаллалар жойлашган.

Уларда қасабада кишин-ёзин яшовчи [одамлар] турадилар. Бу девордан бошқа яна [бир] девор бўлиб, унинг ҳар томони тахминан бир фарсахга [тенг]. Бу девор ичида мустаҳкам девор билан ўралиб турувчи мадина, ташқарисида унга уланиб кетган куҳандиз бор. Унинг катталиги кичик бир шаҳардек, [унинг ичида] яна бир қалъа бор. Сомон оиласидан бўлган Хуросон волийларининг турар жойлари шу куҳандизда жойлашган. [Шаҳар]да кенг ва узун рабад бор. Унинг жоме масжиди мадинада, Боб ал-Куҳандиз [дарвозаси] ёнида [жойлашган], унинг қамокхонаси куҳандизда, бозорлар эса рабад¹⁵¹да [жойлашган].

Хуросон ва Мовароуннаҳрда Бухородек бинолари чатишиб кетган, [эгаллаган] майдонига нисбатан аҳолиси кўп шаҳар йўқ. Унинг рабадида ас-Суғд дарёси (изоҳ: Зарафшоннинг Бухорога етиб келган қисми) [оқиб ўтиб], рабадни ва унинг бозорларини кесиб ўтади. ...

Бухоро мадинасининг еттита темир дарвозаси бор. Булар Боб ал-Мадина, Боб Нур, Боб Ҳуфра, Боб ал-Ҳадид, Боб ал-Куҳандиз, Боб Бани Асад, бу эса Муҳр дарвозасидир, ва [ниҳоят] Боб Бани Саъд номли дарвоза. Куҳандизнинг икки дарвозаси [бор], уларнинг бири ар-Регистон деб аталади, бошқаси жоме масжидига қараган бўлиб, Боб ал-Жоме деб аталади. Рабаддан [бир нечта] дарблар бор (изоҳ: дарб – арабча “йўл”, “кўча”, “ташқи дарвоза” маъноларини беради). Улардан Хуросон [йўлига] чикувчи Дарб ал-Майдон, шарқ [томон]га чикувчи Дарб Иброҳим, сўнгра Дарб ар-Рив, кейин ал-Мурдкашон дарби, кейин Дарб Калобод, бу дарвоза ва Мурдкашон дарвозасидан Насаф ва Балх [томон]га чиқилади. Дарб Калободдан кейин Дарб ан-Навбаҳор ва Самарқанд дарби келади, ундан Самарқандга ва Мовароуннаҳрнинг бошқа [шаҳарлари]га борилади. Дарб Самарқанддан сўнг

¹⁵¹ Рабад мавжуд адабиётда рабод деб ёзилади, бироқ Ш.Камолиддин “рабад” деб берган, муаллиф транскрипцияси сақлаб қолинди (Т.М.).

Дарб Бағошкур ва Дарб ар-Ромитана, кейин Дарб Жадсарун бўлиб, ундан Хоразм йўлига чиқилади. Ундан кейин Дарб Ғашаж келади.

Рабаднинг ўртасида унинг бозорларида [ҳам] дарблар бор. Улардан Боб ал-Ҳадид [дарвозаси], ундан сўнг Боб Қантарат Ҳассон [дарвозаси], кейин Мох масжиди ёнидаги икки дарвоза келади. Улардан кейин Боб Рухна номли дарвоза ва Абу Ҳишом ал-Киноний қасри ёнидаги дарвоза келади. Сўнгра Қантарат ас-Сувайқа [кўприги] ёнидаги дарвоза, кейин Боб Форжак ва Боб Дарвозача [дарвозаси] ҳамда Боб Сиккат Муғон [дарвозаси] ва Ички Дарб Самарқанд [дарвозаси] келади.

Мадинада ҳам, куҳандизда ҳам оқар сув йўқ, чунки улар баланд [ер]да [жойлашган].

Бухоро деворининг ичкарасида [ҳам], ташқарисида [ҳам] шаҳарлар бор. [Девор]нинг ичкарасидаги [шаҳарлар]: ат-Тавовис, унда энг катта минбар [жойлашган], Намижкат, Зандана, Муғкон, Хужода – уларнинг ҳаммаси деворнинг ичида [жойлашган]. [Девор] ташқарисидаги [шаҳарлар]: Байканд, Фарабр, Карминийа, Худиманкан, Харғонкат, Мадйомижкат.

Ат-Тавовисга келсак, у ерда [оддий] бозор ва [ундан ташқари] катта [махсус] бозор [куни] бўлиб, Хуросон ерининг [турли] тарафларидан йилнинг маълум вақтида одамлар келади. У ердан ал-Ироқга пахтадан [тикилган] кийимлар кўп миқдорда олиб кетилади. Бу боғлари ва оқар сувлари кўп ҳосилдор шаҳардир. Унда куҳандиз, мадина ва унинг [атрофида] ҳисор [девори] бор. Унинг жоме масжиди мадинада [жойлашган].

Девор ичида [жойлашган] шаҳарларнинг ҳаммаси [эгаллаган] майдони ва аҳолисининг [сони] бўйича бир-бирига яқин. Уларнинг ҳаммасида гавжум куҳандизлар, кенг бозорлар, кўплаб боғлар ва катта бозор [кун]лари бор, уларнинг ҳар бирида мустаҳкам ҳисор [девор]и бор.

Карминийа Тавовисдан кўра каттароқ, аҳолиси кўпроқ ва [ери] ҳосилдорроқдир.

Худиманкан Карминийага қарашли [шаҳар] бўлиб, унинг таркибига киради. У билан Харғонкат ва Мадйомижкат чегарадош. Уларда аҳолисининг [сони] бир-бирига яқин ва тахминан бир хил.

Карминийанинг бир қанча қишлоқлари [ҳам] бор. Бу шаҳарлардан ҳар бирининг минбарларига [ўзининг] вилоятлари, қишлоқлари ва экинзорлари [қарашли], [фақат] Байканд бундан истиснодир. У бошқа вилоятлардан ажралган ҳолдаги тенги йўқ ягона [шаҳардир]. Унда работлар [шунчалик] кўпки, Мовароуннаҳрнинг бошқа [бирорта] шаҳрида бунчалик кўп ёки унга яқин [миқдорда] йўқ.

Айтишларича, унда мингга яқин работ бор. [Шаҳар]нинг мустаҳкам девори ҳам бор. [Шаҳар]да жоме масжиди бўлиб, унинг қурилиши ва меҳробининг безаклари ғоят нафисдир. Мовароуннаҳрда безаклари уникидан чиройлироқ бўлган [меҳроб] йўқ.

Фарабр Жайхун [дарёси]га яқин [жойлашган] шаҳар бўлиб, унинг аҳолиси кўп қишлоқлари бор”.

Ибн Ҳавқал Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарлари бўйича ҳам қимматли маълумотларни қолдирган. “... ат-Тирмиз – Термиз шаҳрининг арабча номи. Хитой манбаларида унинг номи Та-ми шаклида келтирилган. Сюан Цзан маълумотида кўра, VII асрда бу шаҳар туркларга қарашли бўлган. Бу ерда 10 та буддавий ибодатхоналар ва 1000 га яқин роҳиблар, шунингдек ступалар ва Будда ҳайкаллари бўлган. IX-X асрларда Термиз шаҳри Жайхун дарёсининг юқори оқими ҳавзасидаги энг катта ва аҳолиси кўп шаҳар бўлган. У Чағонийон ва Хутталон вилоятларининг савдо маркази бўлган. Бу ерда энг катта даромад келтирувчи работлар бўлиб, уларга саёҳатчилар тўхтовсиз келиб турган. Ундан ташқари Термизда машҳур шифохона бўлган. Термиз шаҳри 3 қисмдан иборат бўлган, уларнинг ҳар бири VII асрда мудрофаа деворлари билан ўралган. Куҳандизнинг 1 та дарвозаси, мадинанинг эса 3 та дарвозаси бўлган. Шаҳар рабадининг ташқарисида Суродиқот деб аталувчи яна бир қисми бўлган. Шаҳарнинг деворлар ичидаги қисми 500 га, шаҳар чеккасидаги маҳаллалар ва боғлар билан эса тахминан 1000 га майдонни

эгаллаган, бу Жайхун [дарёси]нинг юқори қисмида [жойлашган] шаҳардир. Унда куҳандиз (арабчада “қалъа”) ва уни ўраб турган рабад (ташқи шаҳар) мавжуд. Рабад ҳам девор билан [ўралган]. Амир қароргоҳи куҳандизда, қамоқхона куҳандиз ташқарисида, шаҳар бозорида [жойлашган], жоме масжиди ҳам шундай. Намозгоҳ девор ичкарисиди, рабад худудида, бозорлар эса [шаҳар ичиди]. Унинг бинолари пахсадан [қурилган], кўчалари ва бозорларининг кўп қисмига пишиқ ғишт ётқизилган. Ташқи шаҳарда асосан савдо ва ҳунармандчилик марказлари, бозорлар ва қарвонсаройлар жойлашган”.¹⁵²

Ибн Ҳавқал Хоразм ҳақида қуйидагиларни ёзиб қолдирган: “[Хоразм] пойтахти Кот Дархош [номи] билан машҳур эди. У вайрон бўлди, ва унинг аҳли унинг ёнида ал-Журжонийага ўхшаш бошқа [бир шаҳар]га асос солдилар. Кот [шаҳри]да, [яъни] унинг пойтахтида, куҳандиз ва мадина бор эди, [лекин] уни дарё вайрон қилди, [шунингдек] куҳандиз орқасидаги жомеъ масжидини ҳам [вайрон] қилди. Улардан ҳеч қандай из ёки хароба ҳам қолмади.

Шаҳарнинг ўртасида шаҳарни ва бозорни кесиб ўтувчи Харкрур номли ариқ [оқиб] ўтган. Шаҳар бу ариқнинг икки томонида [жойлашган] эди. [Шаҳар]нинг узунлиги тахминан учдан бир фарсахни, [энига] ҳам шунчани [ташқил этган]. Унинг бозорлари қулай жойлашган, савдоси эса чакқон ва даромадли бўлган. [Кейин] улар унинг ортида ўзларига бошқа [бир шаҳар] қурдилар.

Менга айтишларича, Хоразм кўлининг айланаси илм аҳлининг бир тўхтамга келган фикрига кўра, тахминан юз фарсахга тенг. Унинг суви шўр. ... Афтидан, Аллоҳга эса бу яхшироқ аён, у билан ал-Ҳазар денгизи (Каспий денгизи) орасида сув йўли бўлиб, унинг суви ал-Ҳазар кўлининг суви билан қўшилади. Бу ҳақда [айрим] одамлар ҳикоя қилганлар, лекин мен бунинг

¹⁵² Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ал-ард. Мовароуннаҳр. Ернинг сурати китоби. Араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи, тарих фанлари доктори, профессор Ш.С.Камолиддин. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. –Т.: 2011. – 33-34 бетлар.

ҳақиқатдан шундайлигига амин бўлмадим. Бу икки кўл орасидаги [масофа] йигирма марҳалага яқин”.¹⁵³

Ўрта Осиёда турклар династияси вакиллари Ғазнавийлар (X-XI асрлар), Қорахонийлар (X-XII асрлар) ва Салжуқийлар (X-XI асрлар) даврида ҳам шаҳарсозлик мисли кўрилмаган даражада ривожланган ва шаҳар маданияти анчагина кўтарилган. Ушбу даврларни “Архитектурада мусулмон ренессанси даври” дейилиши ҳам бежизга эмас.¹⁵⁴

Турк хоқонлиги даврида Чоч воҳасида шаҳарсозликнинг шиддат билан ривожланиши айнан турклар билан боғлиқ бўлган. Буни Чочнинг кўплаб шаҳар номларининг туркчадан келиб чиққанлиги ҳам исботлайди. Илоқ шаҳрида ҳам (Илоқ бу ойлоқ, йайлоқ, яъни “ёзги турар жой” деган маънони беради) туркчадан келиб чиққан шаҳар номлари келтирилган. Жумладан, Алханджас, Арбилах Итлиг (Итлух, Атлах), Намудлик (Йахудлик), Тунканд (Тункат), Арпалиқ (Абарлик), Баланканак, Гузджанд ва бошқалар. Турк ва Сўғдийлар маданиятининг уйғунлашуви билан шаҳарсозлик ва архитектура ривожланган. Илк ислом даврида араб, форс ва турк каби турли маданиятларнинг синтези натижасида “мусулмон ренессанси” деб номланган ижодий баркамолликка эришилган. Турклар VI-VII асрларда Сўғд, Тохаристон, Хоразм, Фарғона ва Шош шаҳарлари аҳолисининг каттагина қисмини ташкил этган ва улар икки тилда гаплашишган. Ушбу даврларда нафақат шаҳарсозлик, балки ҳайкалтарошлик, ганч ўймакорлиги, деворий рангтасвир каби соҳалар ҳам кенг ривожланган. Бу шундан далолат берадики, турклар ўзининг жуда юқори даражада ривожланган шаҳарсозлик анъаналарига эга бўлган.¹⁵⁵

Ўрта асрлар ислом жамиятида биринчи ўринда доимо дин турган, кейин давлат, ундан кейин маданият турган. Ғарбий Турк хоқонлигининг

¹⁵³ Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ал-ард. Мовароуннаҳр. Ернинг сурати китоби. Араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи, тарих фанлари доктори, профессор Ш.С.Камолиддин. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. –Т.: 2011. – 35-39 бетлар.

¹⁵⁴ Шамсиддин Камолиддин (ред.). Проблемы древней и средневековой истории Чача. LAP LAMBERT Academic Publishing. 2013 г. – С. 203.

¹⁵⁵ Шамсиддин Камолиддин (ред.). Проблемы древней и средневековой истории Чача. LAP LAMBERT Academic Publishing. 2013 г. – С. 203-205.

кулаши натижасида Ўрта Осиё худуди Араб (Ислом) халифалигига қўшилади. Ушбу халифалик XIII асрнинг бошида мўғуллар томонидан тугатилади ва Чингизхон томонидан босиб олинади.

“Мусулмон ренессанси” нафақат Мовароуннахрдаги юқори ривожланган маданиятни, балки бутун Араб халифалигида юксак тараққиётни англатади. Араб халифалигининг сиёсий ва маданий маркази Боғдод ҳисобланган. Айнан Боғдодда мусулмон дунёсида биринчи Фан Академияси – “Байт ал-Хикма” (Донишмандлар уйи) очилган эди. “Мусулмон ренессанси” ва “Мусулмон тикланиши” атамалари биринчи марта илмий муомалага А.Мец томонидан киритилган.¹⁵⁶

Ислом шаҳарлари маҳаллий кўчманчилар манзилгоҳлари, мустаҳкам кўрғонлар ва шаҳарчалардан ривожланишни бошлаган. Турк ўтовлари (юрта) капитал бўлмаган тўсувчи қурилмаларнинг ривожланишига сабаб бўлган. Хавф туғилганда шу худудларда аҳоли ва қорамоллар яширилган. Феодал кўчманчилар ҳаёти ҳам аналогик тарзда кечиб, улар деҳқонлар кўшклари атрофида жойлашган. Ушбу ярим кўчманчи манзилгоҳлар кўчманчи турклар ва ўтроқ сўғдиёналиклар шаҳарлари сонини тўлдирган эди. Араблар шаҳристон деворларидан ташқарига чиққан шаҳарларни топишган, кўшклар эса узоқ вақтлар мобайнида шаҳар ва шаҳар ташқариси ландшафтининг характерли қисмларидан бири бўлиб қолди.

IX-X асрларда кўшклар ўзларининг олдинги анъанавий кўринишини сақлаб қолади, лекин улар мудофаа функциясини йўқотади. XI-XII асрларда йирик феодал шаҳарларининг шаклланиши натижасида кўшклар фақатгина қишлоқ кўрғонлари сифатида сақланиб қолди. IX-X аср араб географлари Ибн Хордодбек ва Қадамий, Истахрий ва Хауқал, Мақдисий ва бошқалар шаҳарлар ҳақида мукаммал ёзма маълумотлар қолдирган.

1940-1980 йиллардаги археологик изланишлар натижасида шаҳарларни бир-бири билан боғловчи қадимги ва ўрта асрлар карвон йўллари аниқланган

¹⁵⁶ Шамсиддин Камолиддин (ред.). Проблемы древней и средневековой истории Чача. LAP LAMBERT Academic Publishing. 2013 г. – С. 217-219, 229.

эди. Ушбу карвон йўлларида қалъалар ва сардобага эга карвонсаройлар маълум бир масофаларда жойлашган. Ушбу жанубий-ғарбдан шимолий шарққа қараб чўзилган кўчалар ислом цивилизациясининг тарқалиш йўналишини акс эттиради. Ушбу йўлда аниқланган кўпчилик ёдгорликлар IX-XII асрларга мансубдир. Араб халифалигининг таназзули ва 840 йилдаги Қорахонийлар турк сулоласининг шаклланиши билан Бухоронинг шаҳристон ва арки рабод девори билан ўраб олинади. Бу Самарқанд арки ва рабоди учун модел вазифасини ўтаган.¹⁵⁷

Араблар шаҳар воҳаларидаги кўчманчилардан ҳимоя қилиб турувчи деворларни янгиладилар ва улар йўналиши бўйлаб чегара мустаҳкам работларини қурдилар. VIII-IX асрларда Хоразм қўрғонлар ва қўриқловчи буржлар орқали мустаҳкамланиб, ўз чегараларини кўчманчи турк қабилаларидан ҳимоялаган эди. Самарқанд ва унинг атрофидаги манзилгоҳлар қулдорлик даврларидаёқ Девори Қиёмат девори билан ўралган эди. Девори Қиёматнинг 9 та дарвозаси бўлган. Бухоро воҳалари эса Кампир Девор билан ҳимояланган эди.

Агар IX аср охирида қурилган Бухоро девори, унинг рабоди ҳудудини шимол тарафдан кўчманчилардан мудофааловчи биринчи девор бўлган бўлса, X асрга келиб рабод ҳудуди беш марта кенгаяди. X аср охирига келиб жануб тарафдан ҳам рабод ҳудуди ўралади. 999 йилга келиб Сомонийлар Бухоросини Қорахонийлар қўлга киритади. XI аср бошидан Хуросондан Хоразмгача бўлган ҳудудни туркийлар сулоласи бошқаришни бошлайди. Улар ўзларигача бўйсунувчи мамлакатларга шаҳар режаси сифатида ислом моделини олиб киришади. Бухоро образида аркга (аркга) Маккага мурожаат сифатида қаралган. Яъни маккага айлантириш ғояси етакчи бўлган. Арк ва шаҳристон оралиғида масжид қурилган.¹⁵⁸

Самарқанд ва Бухоро воҳаларида бўлгани каби, Балх воҳаси ҳам кўчманчилар ҳужумига қарши 12 та дарвозага эга 70 км узунликдаги девор

¹⁵⁷ Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014. - С. 16.

¹⁵⁸ Мамаджанова С.М., Мукимов Р.С. Вопросы преемственности традиций в зодчестве Мавераннахра IX-XI вв. // Абу али ибн Сино и его эпоха. - Душанбе: 1980.

билан тўсиб олинган эди. Шаҳар шаҳристон ва рабоддан иборат эди. Қачонки шаҳар ҳаёти шаҳристондан рабодга кўча бошлагач, рабодда савдогарлар ва ҳунармандлар ҳаёти бошлангач “Исмоил Сомоний Балхни Ўрта Осиёнинг Бухоро ва Самарқанддан сўнг учинчи шаҳри бўлганлигини таъкидлайди ва уларни Қуббат ул-Ислом (Ислом Гумбази) деб атайти”.¹⁵⁹

Бу вақтда ташқи шаҳар – шаҳри берун ва ички шаҳар эса – шаҳри дарун деб номланган. Ушбу номларни кўчманчилар шаҳарнинг ўзига нисбатан – шаҳри берун, унинг аркига нисбатан эса шаҳри дарун деб ҳам қўллашган. Самарқандда, унинг воҳалари (Девори Қиёмат деворида) шаҳри берунга тенглаштирилади, шаҳар атрофлари эса (Девори Кўндаланг девори ичи) шаҳри дарунга тенглаштирилиши мумкин.

Ушбу шаҳар атрофларининг ўзлаштирилиши натижасида айтиш мумкинки, кўчманчилар IX-XV асрларда шаҳарларнинг урбанизациялашувига таъсир кўрсатган.

IX-X асрларда Хоразмда Амударёнинг ўнг соҳилида араблар томонидан вайрон қилинган қалъа деворлари ўрнида тўғри тўртбурчак режага эга бўлган Наринжон шаҳри ташкил топади. Хоразмнинг 13 та шаҳарлари ичига Хива ҳам кирган. 995 йилда Хоразм пойтахти карвон йўллари кесишувида жойлашган Урганч шаҳри эди. Урганч шаҳри жанубда жойлашган арк ва шаҳар деворининг шимолида жойлашган ягона дарвозага эга бўлган.¹⁶⁰

Порт шаҳар Термиз ўзининг шоҳ саройи, жума масжиди, шунингдек шаҳар девори ичидаги бозорлари билан ривожланиш чўққисига чиқади.

X асрда Самарқанд шаҳри Афросиёб тепалигидан пастга, шаҳар атрофидаги жанубий-ғарбий ҳудуддаги текис жойга кенгаяди. Унинг ички рабоди шаклланади. XI асрдан эса тўғри бурчакли ташқи рабод шаклланади. Унинг тўрт дарвозаси мавжуд эди. Ташқи рабод девори ташқарисида иккита қабристон вужудга келган: аркдан ғарбда ва шарқий Чақардизда.

¹⁵⁹ Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014. - С. 16-17.

¹⁶⁰ Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014. - С. 18.

Тошкентнинг келажакдаги ядроси Мингўрик шаҳарчасидан 4,5 км шимолий-ғарбга – Бўзсув ва Калькауз ариқлари оралиғига кўчади. Шаҳар икки дарвозали аркга, уч дарвозали шахристонга ва концентрик шаклдаги икки рабод деворига эга эди. Ички рабод 10 та дарвозага, ташқи рабод эса 7 та дарвозага эга эди. Ички рабодда зич бозорлар ва турар жойлар, ташқи рабодда эса қўрғонлар, шаҳар деворидан ташқарида эса боғларга эга қўрғонлар жойлашган эди. Ички рабод дарвозалари яқинида бозорлар, диний, маҳаллий ва бошқа марказлар зич ва кўплаб қурилган эди. Умуман олганда, ушбу IX-X асрлардаги шаҳарлар учун характерли жиҳатлардан бири шаҳарларнинг тўрт қисмли ёки радиалсимон режалари чегарасида тигиз қурилишларнинг мавжудлигидир. Шаҳарлар кенгайиши билан арк ва шахристон бўшаб қолади ва ўз аҳамиятини йўқотади. Шаҳар ташқарисида мусалло-масжидлар бунёд этилади ва уларнинг сони ва сифими оша боради. Ушбу шаҳар атрофида муқаддас жойлар ва бозорлар янги марказларга айланади. Шу тариқа ҳаёт шаҳар деворидан ташқарида барқ ура бошлайди.¹⁶¹

XI асрнинг бошида Бухорода Салжуқийлар сулоласи ҳукмронликни ўз қўлига олади. Улар 1040 йилда Ғазнавийларни тор-мор этишади ва 1075-1318 йилларда империя сифатида Ўртаер денгизи ҳудудларигача кенгаяди. Биноларда ислом анъаналари элементлари қўлланила бошланади.

Эски шаҳарларнинг айлана, квадрат ёки тўғри тўртбурчак чегаралари XI-XII асрлар учун тигиз бўлиб қолади. Шу тариқа шаҳар ташқарига қараб кенгая боради. Қўрғондеворлар бузилади. Эски қисмлар бузилиб ички ва ташқи рабодлар шаклланади, уларнинг кесишувида маҳалла, гузар ва даҳаларнинг диний, ҳунармандчилик ва савдо марказлари жойлашган.

Марказий Осиё шаҳарларида бу даврда урбанизациялашув жараёни Россиядаги шундай ҳудудлардан анча илгарилаб кетган эди. Бухоро IX-X асрларда айлана девор билан ўраб олинган эди. XI асрда Афросиёбдан жанубга қараб ўсган, тигиз аҳолига эга рабод девор билан ўраб олинган эди.

¹⁶¹ Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014. - С. 18; Зияев А.А. Ташкент. Часть I. Древность и средневековье. - Т.: 2009.

Самарқанднинг бу ҳудудлари шаҳри берун – ташқи шаҳар деб номланган. Шаҳарлар тезда кенгая боради. Атрофдаги фаол кўчманчилар Бухоро деворларининг мустаҳкамланишига мажбур этган. 1102-1130 йилларда пахса ва хом ғиштдан ва 1164-1165 йилларда эса пишиқ ғиштдан деворлар мустаҳкамланган.¹⁶²

XI асрда Самарқанд 4 та дарвозага эга тўғри тўртбурчакли ташқи рабодга эга эди.

Самарқанднинг 1875 йилдаги режасида тўғри бурчакли синик кўчаларнинг мавжудлигини кўриш мумкин эди. Режада 2 та “П”-симон кўчалар (кичиги каттасининг ичида) мавжуд бўлиб, улар Регистонни қуршаб олган ва аркга қараб кетган. Ушбу “П”-симон кўчалар X асрга мансуб ички ва XI асрга мансуб ташқи рабод деворлари изларидир. Улар 800х800 м ва 1200х1500 м ўлчамга эга бўлган. Ташқи рабод пайдо бўлгач, ички рабод девори йўқ бўлган.¹⁶³

Термиз ҳам ушбу даврда ички ва ташқи рабодга эга эди. Шаҳристон ҳудудида термизлик шоҳлар арки, зарбхона, бош бозор, турма ва бошқалар жойлашган эди. Шаҳристондан ташқарида деворлар билан ўралган савдогарлар ва ҳунармандлар рабоди жойлашган эди. Деворнинг 2-ҳалқаси шаҳарнинг қолган қисмларини ўраб турган. Янги савдо-ҳунармандчилик ва диний марказлар Термизда ҳам ички ва ташқи рабод чегарасида пайдо бўлган эди.

2.3 §. Амир Темури ва темурийлар даври шаҳарсозлиги

Темурийлар даври (XIV аср охири - XV аср)да йирик ва кўркем шаҳарлар қурилиши давлатнинг асосий вазифаларига кирган. Амир Темури ва унинг ворислари салтанат шаҳарларини ривожлантиришга ва дунёда уларнинг мавқеларини кўтаришга жуда катта эътибор беришган. Бу ишга жуда катта маблағ ва турли давлатлардан кўплаб ишчи кучлари жалб этилган.¹⁶⁴ Тарихга назар ташласак, темурийлар салтанати Мовароуннаҳр ва

¹⁶² Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014. - С. 19-20.

¹⁶³ Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014. - С. 20.

¹⁶⁴ Пугаченкова Г.А. Зодчество Центральной Азии XV век. Ведущие тенденции и черты. -Т.: 1976. – С. 10.

Хуросонни ўз ичига олиб, бу жойларга маълум бир вақт мобайнида қуйидаги кишилар ҳукмдорлик қилишган:

Мовароуннаҳр ва Хуросонда

Амир Темур ибн Тарағай Баҳодир (1370-1405 йиллар)

Шоҳруҳ ибн Амир Темур (1409-1447 йиллар)

Мирзо Улуғбек ибн Шоҳруҳ (1447-1449 йиллар)

Абу Саид ибн Султон Муҳаммад (1458-1469 йиллар)

Мовароуннаҳрда (пойтахти Самарқанд)

Халил Султон (1405-1409 йиллар)

Мирзо Улуғбек ибн Шоҳруҳ (1409-1449 йиллар)

Абдуллатиф (1449-1450 йиллар)

Абдуллоҳ Мирзо (1450-1451 йиллар)

Абу Саид ибн Султон Муҳаммад (1451-1469 йиллар)

Султон Аҳмад ибн Абу Саид (1469-1494 йиллар)

Султон Маҳмуд ибн Абу Саид (1494-1498 йиллар)

Султон Али Мирзо (1498-1500 йиллар)

Хуросонда (пойтахти Ҳирот)

Шоҳруҳ ибн Амир Темур (1396-1447 йиллар)

Мирзо Улуғбек ибн Шоҳруҳ (1447-1449 йиллар)

Абулқосим Бобур (1449-1457 йиллар)

Шоҳ Маҳмуд Мирзо (1457-1458 йиллар)

Абу Саид ибн Султон Муҳаммад (1458-1469 йиллар)

Ёдгор Муҳаммад (1470 йил)

Ҳусайн Бойқаро (1469-1506 йиллар)

Бадиуззамон ибн Султон Ҳусайн (1506-1507 йиллар)

Музаффар Мирзо (1506-1507 йиллар)

Мирзо Улуғбек Мовароуннаҳрни 40 йил (1409-1449 йиллар) ва Хуросонни икки йил (1447-1449 йиллар) бошқарган. Бундан кўриниб турибдики, Мирзо Улуғбек умрининг охириги икки йилида ҳам Мовароуннаҳрга ҳам Хуросонга ҳукмдорлик қилган. Кейинчалик

Шайбонийхон бошлиқ кўчманчи ўзбеклар 1500 йили Мовароуннахрни, 1507 йили эса Хуросонни эгаллаганлар.¹⁶⁵

Г.А.Пугаченкова темурийлар шаҳарларига қуйидагича таъриф беради: “арк-қалъалар – бу давлатнинг куч-қудрати, саройлар – ҳокимиятнинг шукуҳи ва савлати, ислом маданий бинолари – мусулмонлар мафкурасининг ғалабаси, бозор қурилмалари – ҳунармандчилик ва савдо-сотиқнинг ривож, зич қурилган уй-жой ва даҳалар – мураккаб шаҳарлар организмнинг танаси ва қонидир”.¹⁶⁶

Мовароуннаҳр темурийлар қўлига ўтгач маданий ҳаёт анча жонланиб, тараққий эта бошлайди. Амир Темур ўзи қўлга киритган ерлардан нафақат моддий бойликларни, балки маънавий манбаларни ҳам ўз давлати ва пойтахтига тўплаган. Жумладан, жуда кўп юртлардан қимматли ва ноёб китоблар, машҳур олимлар, меъморлар ва бошқа кўплаб турли соҳалардаги салоҳиятли кишиларни Самарқандга олиб келган. Улардан ўз давлати ва унинг пойтахтини сиёсий, иқтисодий ҳамда маданий жиҳатдан юксалтиришда фойдаланган. Маълумки, Амир Темур Самарқандни ўз пойтахти қилиб танлаб олади ва 1371-1373 йилларда ҳозир маъмурий бинолар жойлашган тепаликда ўз аркини бунёд этади. Шаҳар деворлари ва буржларини қайтадан тиклайди ва бутун умри давомида Самарқандни ободонлаштириш, кўчаларини равон этиш, маҳобатли иморатлар қуриш билан шуғулланади. XV аср бошларига келиб шаҳар ғоят гўзал иморатлар, обод ва файзли майдонлари-ю, ариқ ва ҳовузлари билан кишини лол қолдириб, “Самарқанди Фирдавсмонанд” деган таърифномани олган. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, Амир Темур даврида Самарқанд атрофидаги бир қатор қишлоқлар унинг буйруғига кўра Дамашқ, Кохира, Султония, Шероз, Бағдод сингари мусулмон дунёси шаҳарларининг номлари билан аталган эди. Бу билан гўёки уларнинг Самарқанд шаҳри олдида даражаси пастроқ эканлиги намоён этилган. XV аср тарихчиси Хофиз Абрунинг сўзларига

¹⁶⁵ Муҳаммад Носир. Турон давлатлари йилномаси (милoddан аввалги III асрдан милodий XX аср бошларига қадар). –Т.: 2010. – 97-98 бетлар.

¹⁶⁶ Пугаченкова Г.А. Зодчество Центральной Азии XV век. Ведущие тенденции и черты. –Т.: 1976. – С. 10.

кўра Амир Темур Самарқандни қўлга киритганда у лой, пахса ва ёғочдан қурилган эди. Аммо кейин у шаҳардаги биноларни пишган ғиштдан барпо этиб бетакрор кошинлар билан беаган. Шунинг учун ҳам бу қадимий шаҳар “Самарқанд сайқали рўи замин аст”, деб тилга олинади. Шаҳар ташқарисида эса Амир Темурнинг Боғи Нақши Жаҳон (Чўпон ота ён бағирларида), Боғи Баланд (ҳозирги шу номли маҳалла ўрнида), Боғи Шамол (ҳозирги шу номли даҳада), Боғи Беҳишт, Боғи Чинор, Боғи Дилкушо, Боғи Бўлду, Боғи Зоғон, Боғи Амирзода Шохрух, Боғи Давлатобод, Боғи Жаҳоннамо каби боғ ва чорбоғлари бўлган. Амир Темур арк (қалъа) ичида тўрт ошёнли Кўксарой қасрини, ичида Бўстонсарой номли қаср бўлган чорбоғ, турар-жой бинолари, аслаҳахона, маъмурий бинолар, ҳаммом, шифохона, хазина, зиндон ва бошқа иморатларни, жумладан Шайх Нуриддин Басир шарафига Қутби Чаҳордахум деб номланган мақбарани (Наводон ариғи ёнида) бунёд этди. Арк “шаҳри Дарун” ва шаҳарнинг девор билан ўралган қисми «ҳисор» деб аталадиган бўлди.¹⁶⁷

“Самарқанд, Шаҳрисабз ва Ҳирот шаҳарлари тузилиши шуни кўрсатадики, темурийлар даврида шаҳарларнинг бурж ва дарвозалари бўлиб, мустаҳкам мудофаа деворлари билан қуршаб олинган. Темурийлар даври шаҳарлари бир хил ораликда жойлашган айланасимон буржлари бўлган мустаҳкам мудофаа деворлар билан ўраб олинган. Ҳар қайси шаҳар ўзининг арки ва ҳисоридан ташкил топиб, унинг марказий қисми, кўчалар кесишган жойда ёпиқ савдо гумбазлари – чорсулар ажралиб турган. Жума масжидлари шаҳар бозори билан марказни ташкил этса, бош мадраса олдидаги майдонлар шаҳарнинг иккинчи бир марказини ифодалайди. Ҳунармандлар, ҳунармандчилик касб – корига кўра, аҳолининг табақаларига бўлиниши маҳалла, даҳа сингари шаҳар қисмларини келтириб чиқарган. Бош кўчалар ҳунармандчилик ва савдо расталаридан иборат бўлган. Унчалик кенг

¹⁶⁷ Аҳмедов М.Қ. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. -Т.: 1995. – 45 б.

бўлмаган кўчалар майдон ва сарҳовузлар воситасида аҳоли юриш ва тўхташ жойларини ташкил этган” – деб ёзади профессор М.Қ.Аҳмедов.¹⁶⁸

Бухоро, Ҳирот, Марв ва Шаҳрисабз шаҳарларининг тўртбурчак тарзда шаклланганлиги темурийлар даври шаҳарсозлигида Ўрта Осиё кўп асрлик меъморий анъаналарининг давом эттирилганлигидан далолатдир. Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Андижон ва Шаҳрисабзда Регистон номли бош майдонлар тузилганлигини эътиборга олиб тахмин қилиш мумкинки, бундай майдонлар бошқа катта шаҳарларда ҳам мавжуд бўлган.

Темурийлар даврида Туркистон худудида шаҳарсозлик юқори чўққиларга кўтарилди. Биз буни Самарқанд, Тошкент, Бухоро ва Шаҳрисабз шаҳарлари мисолларида кўришимиз мумкин.

Самарқанд шаҳри. Шаҳарнинг бирламчи тузилиши эрамиздан аввалги биринчи минг йилликнинг ўртасида вужудга келган Афросиёб шаҳри мисолида бизга маълум. Бу эрамиздан аввалги IV асрда Искандар Зулқарнайн бостириб келган қадимий Мароқанда бўлиб, ўрта асрлар ярмида у Шаҳристон асосини ташкил этган. Атрофида работлар жойлашган бўлиб, XI–XII асрларда улар янги шаҳар бўлимлари, яъни “шаҳри Дарун” (ички шаҳар) ва “шаҳри Берун” (ташқи шаҳар)га айлантирилган. Аммо Самарқанднинг кўриниши 1219 йилда мўғиллар босқинидан сўнг бутунлай ўзгариб кетган. Шаҳар талон-тарож қилиниб, аҳолиси йўқ қилиб юборилган. Тепаликда жойлашган шаҳристонни сув билан таъминлаб берган Арзис деб номланган қадимий канал эса вайрон этилган. Натижада шаҳар сувсиз қолиб кетган. XIII асрнинг иккинчи ярмида аста-секин шаҳар жонлана бошлаган, аммо яшаш жойлари Афросиёб этагида – “шаҳри Дарун” ва “шаҳри Берун”нинг аввалги манзилларида вужудга кела бошлаган. XIV асрда уларнинг майдони кенгайиб борган. Мўғуллар истилосидан сўнг Болахисорда ҳаёт сўниб, Самарқанд жанубга қараб кўчган.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Аҳмедов М.Қ. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. -Т.: 1995. – 46 б.

¹⁶⁹ Пугаченкова Г.А. Архитектура эпохи Улугбека. -Т.: 2010. – С. 25-26.

Шарафуддин Роқимий ўзининг “Тарихи томм” асарида Самарқанд ҳақида шундай деб ёзади: “...Айтишларича, Афлотун донишини Фаридун шавкати билан бир жойга жамлаб, Нўширавон адолатини унинг адолат палласига қўйганда бир арпа донасича бўлур. Субҳоний хотамликни унинг ҳиммати назари саҳо ва эҳсон ҳисобида кўрмади. ...Санайи 812 ҳижрий (милодий 1409) йилда Мовароуннаҳрда Самарқанд тахтидан ложувард сипеҳр саририга анжум хусрави ўлтиргандек жой олди. Самарқанд бешинчи иқлимдадир.

Аҳли таворих фикрича, Самарқандни Кайқовус ибн Кайқубод бино қилган. Кейин у вайрон бўлган. Уни Малики Табъ қайта қурган. У ҳам вайрон бўлгандан кейин Искандар мустаҳкамлаб қурган. Олий иморатлар бино қилди. “Тухфатул-ғаройиб” соҳибининг ёзишича, Самарқанд атрофида бир тоғ бўлиб, унда чашма бўлган. Ёзда унинг суви муздек бўлади. Қишда эса шу даражада иссиқ бўладик, қўл солганда куйдиради”.¹⁷⁰

Тарихий маълумотларда, Самарқанднинг бениҳоя гўзал бўлганлиги ва бу ерда қарийб бир миллионга яқин аҳоли яшаганлиги қайд этилади. Шаҳар ташқи қалъа деворининг айлана узунлиги 12 фарсахга тенг бўлиб, 12 та дарвозаси бўлган. Бу деворни олимлар шаҳарнинг баъзи бир ҳудудларда номлари ва излари сақланиб қолган “Девори Қиёмат” ҳамда “Девори Кўндаланг”га муқояса қиладилар.¹⁷¹

Темурийлар даврида мамлакат пойтахти Самарқанд шаҳри гуллаб - яшнаган. 1370 йилда шаҳар кўрғон девор билан қуршалган эди. Бобур бу кўрғондевор ҳақида қуйидагича эслайди: “Шаҳар узунлиги 16000 қадам, яъни тахминан 7-8 км мудофаа қалъа девори билан ўраб олинган, унинг устида отлиқ бемалол юра олади”. Мудофаа деворининг кўриниши жойнинг микро-рельефидан келиб чиққан ҳолда эгри-бугри чизик кўринишида бўлган. Шаҳар умумий майдони тахминан 4,1 км² бўлган. Шаҳар аркида 2 та дарвоза бўлиб, асосий дарвоза шарқ томонда бўлган. Кейинчалик у оқ дарвоза номи

¹⁷⁰ Шарафуддин Роқимий. Тарихи томм. -Т.: 1998. – 35-36 бетлар.

¹⁷¹ Аҳмедов М.Қ. Самарқанд меъморий ансамбллариининг янгича ҳаёти // Ж. Ўзбекистон архитектураси ва қурилиши. –Т.: 2007, №3. – 32 б.

билан аталган. Иккинчи дарвоза жанубда жойлашган. Ҳозирда сақланмаган Самарқанд мудофаа деворини миниатюралар орқали кўришимиз мумкин. Шаҳар дарвозалари бадиий жihatдан замон руҳига мос тарзда улуғвор кўринишда қурилган бўлиб, пештоқларининг икки тарафида мустаҳкам миноралар бўлган, деворлари эса турли рангларда товланувчи ҳашамдор қопламалар билан безатилган.

Шаҳар Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарлари каби уч: **Арк, Ҳисор** ва **Рабод**дан иборат бўлган. Арк шаҳарнинг ғарбий қисмида жойлашган. У ҳам мустаҳкам кўрғондеворлар билан ўралган эди. Натижада ғарбда икки қатор девор ҳосил бўлган.¹⁷² Кўпчилик қурилмалар асосан Арк ва Ҳисор ичкарасида барпо бўлган. Аркда тўрт қаватли Кўксарой, Бўстонсарой боғи, ҳокимият бинолари, қурол-яроғ устахоналари, ғазна, зарбхона ва бошқалар қурилган. Ҳисорда эса йирик архитектуравий мажмуалар, Регистон майдони, бозорлар, ҳунармандчилик устахоналари, ҳаммомлар, турар-уйлар ва бошқалар жойлашган. Шаҳар ташқариси рабод деб аталган. Бу ерда боғлар, деҳқончилик қиладиган мавзелар ва дала ҳовлилари жойлашган. Самарқанд шаҳри рабоди бошқа шаҳарлардан кўра кўкаламзор жойларнинг кўплиги билан ажралиб туради. Шунингдек бу шаҳарда рабодларнинг функцияси кенгайган. Яъни бу ерларда савдо ва ҳунармандчилик биноларидан ташқари илмий иншоотлар (Мирзо Улуғбек расадхонаси) ҳам барпо этила бошланган.

Шаҳарга кириш дарвозасидан унча узоқ бўлмаган ҳудудда шаҳар ташқарисининг асосий магистрали ўтган. Бу магистралда савдо-сотиқ ва ҳунармандлар кўчалари жойлашган. Шунингдек бу ерларда сайр қилиш ва байрам-тантаналарни ўтказиш учун асосий хиёбон ва дам олиш майдонлари ҳам мавжуд бўлган.

Шаҳарга асосан олти: **Фируза, Сўзангарон, Коризгоҳ, Чорсу, Шайхзода** ва **Оҳанин** дарвозалари орқали кирилган. Бу таниқли дарвозалардан ташқари ички эҳтиёжлар учун Тошкентда бўлгани каби Самарқандда яна бир қанча кичик дарвоза (эшик) лар бўлган деб фараз

¹⁷² Пулатов Х.Ш. Ўзбекистон архитектура ёдгорликлари. Ўқув қўлланма. –Т.: 2003. – 33 б.

қилиш мумкин. Асосий радиал йўналишдаги кўчалар шаҳар марказида кесишган ва бу жойлар жуда гавжум бўлган. Регистон майдони ҳам шу ерда бўлиб, бу ерда Мирзо Улуғбек бир неча мажмуавий иморатлар қурдирган. Регистондан тарқалган асосий кўчалар бўйлаб бозор, савдо расталари, тоқлар ва ҳунармандчилик устахоналари жойлаштирилган эди. Шаҳарга киравериш дарвозалари бўйлаб ўндан зиёд йирик боғлар барпо этилган эди. Шу тариқа, Самарқанд шаҳрига келаётган ҳар бир инсон бетакрор боғлар қўйнидан ўтиб жаннатмакон юртга келаётганлигини хис қилиб турган. “Бобурномада” Амир Темурнинг барпо этган шундай боғларидан бири – Боғи Дилкушодан Феруза дарвозасигача бўлган масофада икки тарафига тераклар экилган **хиябон** тўғрисида маълумот берилган. Шаҳарда катта-катта ҳовузлар қурилиб, улар атрофида жоъме масжидлари, зиёратгоҳ мажмуалар, миноралар, хужралар, мактаблар ва бошқалар жойлаштирилган.

Самарқандда ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ кенг ривожланган. Уларни тўғри ташкиллаштириш учун шаҳар ичида ва ташқарисида катта-катта очик майдонлар керак бўлган. Бу ерда бўлган испан элчиси Клавихо очик майдонлар ҳақида қуйидагиларни ёзиб қолдирган: “Шаҳарда кўплаб майдонлар бўлиб, бу ерларда гўшт... товуқ ва қушлар, нон ва мевалар ва бошқалар сотилади. Ҳаммаси топ-тоза ва озода. Майдонлар кечаю кундуз одамлар билан тўла ва савдо-сотиқ авжида”. Самарқанд шаҳрида илк бор Амир Темур замонасида усти ёпиқ савдо кўчаси бунёд этилган эди. Бу ҳақда ҳам Клавихонинг кундалигида ўқиймиз: “Самарқандда Хитой, Ҳиндистон, Татаристон ва бошқа жойлардан келтирилган ёки Самарқанднинг ўзида ишлаб чиқилган турли хил маҳсулотлар ҳар йили сотилади. Барча маҳсулотларни сотиш учун шаҳарда жой камлик қилгани учун, подшоҳ бутун шаҳар бўйлаб кенг савдо йўли ўтказишга ва унинг икки тарафида савдо расталари жойлаштиришга буйруқ беради... Бу йўл усти ёпилиб, баъзи

жойларидан ёруғлик тушиши ва ҳаво айланиши учун дарчалар қолдирилади. Йўл бўйлаб маълум масофаларда ҳовузлар бунёд этилади”.¹⁷³

Шаҳар ташқарисида ҳам бир нечта қишлоқлар қурилиб, уларга жаҳоннинг йирик шаҳарлари номлари: Фориш (Париж), Бағдод ва бошқалар берилган.¹⁷⁴

Тошкент шаҳри. Мўғуллар истилоси даврида Тошкент шаҳрида қўрғон деворлар бузилиб, йўқолиб кетган. У бошқа шаҳарлар каби ўлчам жиҳатидан ҳам кичиклаша борган. Темурийлар даврига келиб шаҳарлар тикланиб, савдо-сотиқ ривожланган. Тошкент шаҳри темурийлар даврида янги қўрғон деворлар билан ўралиб, шаҳарга 12 та дарвозалар ва бирқанча қопқалар орқали кирилган. Бу даврларда шаҳар ичкараси ва ташқарисида монументал иншоотлар қурилади, архитектуравий мажмуалар пайдо бўлади. Шаҳар одатдагидай уч қисмдан: Арк, Ҳисор ва Рабоддан иборат бўлган. Тошкент шаҳрининг структуравий тузилиши радиал йўналишдаги кўчалар орқали белгиланган. Шаҳар марказида Арк ва Регистон мавжуд бўлган. Шаҳар қўрғон девори, дарвозалари ва қопқалари сақланиб қолмаган.¹⁷⁵

Шаҳар ичида ва атрофида монументал иншоотлар қурилади, архитектуравий мажмуалар пайдо бўлади. Улардан Занги ота ва Анбар биби мақбаралари, Кўкча мавзесидаги Зайнуддин бува мақбараси, Чорсудаги ҳозирда сақланмаган Хўжа Аҳрор мадрасаси ва Жоме масжиди, ҳозирги Махсидўзлик кўчасидаги Пушти ҳаммом, Шайхонтаҳурдаги Шайх Хованд Тоҳур мақбараси, Юнусхон хонақоҳи шулар жумласидандир. XV–XVI асрлардаги бинолар негизида шаҳарнинг функционал ва композицион – бадий яхлитлигини таъминловчи Ҳазрати Имом, Чорсу, Шайхонтаҳур, Зайнуддин бува, Занги ота мажмуалари барпо бўлди.¹⁷⁶

Тошкент шаҳрини бирқанча қалъасифат мажмуалар ҳимоя қилиб турган. Бу мажмуа “**чақар**” деб аталган. Бу ном билан аталувчи жойлар

¹⁷³ Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии. -М.: 1950. – С. 100-101.

¹⁷⁴ Пўлатов Х.Ш. Ўзбекистон архитектура ёдгорликлари. Ўқув қўлланма. –Т.: 2003. – 33 б.

¹⁷⁵ Зияев А.А. Ташкент. Часть I. Древность и средневековье. - Т.: 2009.

¹⁷⁶ Пўлатов Х.Ш. Ўзбекистон архитектура ёдгорликлари. Ўқув қўлланма. –Т.: 2003. – 43 б.

бошқа шаҳарлар, жумладан, Самарқанд, Қарши каби шаҳарларда ҳам учрайди. Бу термин асосан XIV-XV асрларда кенг тарқалган. Чақарлар шаҳарларга киришда муҳим ўрин тутган. Тошкентда чақарлар бир нечта бўлган.

Тошкент дарвозалари: **Қиёт, Турк, Ўзбек, Тахтапули, Қаросарой, Чигатой, Сугбониён, Кўкча, Камондарон, Қанғли, Бешоғоч** ва **Қатаған** каби номларга эътибор берсак, кўпроқ уларнинг уруғ-қабила номлари билан аталишини кўришимиз мумкин. Шаҳар мудофаа деворининг ички қисми, яъни шаҳар ҳудуди бир неча маҳаллаларни ўз ичига олган тўрт даҳадан иборат бўлган: **Себзор, Кўкча, Шайхонтахур** ва **Бешёғоч**. Даҳалар улар бўйлаб кетган кичик кўчалар орқали ажралиб турган. Ҳар бир даҳа бир неча маҳалла ва мавзеларни ўз ичига олган. Шаҳарнинг топографик тузилишида кўчалар ҳам муҳим аҳамият касб этган.

Муҳаммад Солиххўжа ўзининг “Тарихи жадидаи Тошканд” асарида **“кўча”** ва **“роҳ”** сўзларини тилга олади. Шаҳар ичи бўйлаб кетган одатий кўчалар асосийларга ва уларнинг тармоқларига бўлинган. Шаҳардаги асосий кўча – бу Чорсу бозорида туташувчи тўрт кўча бўлиб, улар тўрт даҳа бўйлаб тарқалган. “Роҳ” (йўл) термини шаҳардан ташқарига олиб чиқувчи йўл маъносида ишлатилган. Улар шаҳар дарвозаси орқали шаҳарга кириш ва чиқиш кўчаси бўлгани учун ҳам оддий кўчага қараганда анча кенг ва серкатнов бўлиб, одатда хонлар, амалдорлар, элчилар ҳамда савдо карвонлари шу кўчалардан юрган. Шаҳарда савдо карвонлари учун мўлжалланган йирик карвонсаройлар қурилган. Улар асосан Регистонда ва Чорсу бозори атрофида жойлаштирилган. Карвонсаройлар мадраса ва масжидлар вақфи бўлган. Шунингдек, шаҳар марказида ҳаммомлар ҳам қурилган.

Бухоро шаҳри. Бухоро қадимий шаҳарлардан бири ҳисобланиб, йирик қўرғондеворлар билан ўралган. Шаҳар уч қисмдан иборат бўлган: Арк, Шаҳристон ва Рабоддан. Шаҳарга 11 та кириш дарвозалари орқали кирилган. Улар **Самарқанд, Имом, Ўғлон, Талипач, Шергарон, Қоракўл, Шайх**

Жалол, Намозгоҳ, Саллаҳона, Қарши ва **Мозор** каби номлар билан аталган. Бу дарвозалардан фақатгина Шайх Жалол дарвозасигина нисбатан яхши сақланиб қолган. Дарвозалар орқали кирувчи йўллар асосий йўллар ҳисобланиб, бирмунча кенг бўлган. Шаҳар марказига элтувчи бу йўллар бўйлаб савдо иншоотлари ва ҳунармандчилик устахоналари барпо этилган.

Бухоро XVII асрга келиб тарихий шаҳар сифатида шаклланиб бўлган. XVI асрда Жўйбор шайхларига тегишли бўлган шаҳарнинг жануби – ғарбидаги ҳудуд ҳам қўрғон девор билан ўралиб шаҳар таркибига киритилган ва шу тариқа шаҳар ўзининг сўнги, энг кенгайган ҳолатидаги кўринишини олган. Шаҳар тарҳида унинг олдинги тизими ўз изини қолдирган. Бухоронинг қиёфасини асосан бир қанча шаҳар ичкарасидаги ва ташқарисидаги мажмуалар белгилайди.

Бухоро шаҳрининг маркази яхлит ва улкан мажмуа кўринишига эга. У асосан илк ўрта асрлардаги шаҳристоннинг ғарбий ва жанубий кўчаларини эгаллаган. Марказ ғарб тарафидан Пойи калон мажмуасидан бошланган. Тоқи заргарон чорсуи шаҳристоннинг марказини ифодалайди. Ундан шарқда, кўчанинг икки тарафидан Мирзо Улуғбек ва Абдулазизхон мадрасалари ўрин олган. Заргарлар чорсусининг жанубида Абдуллахон тимси жойлашган. XX аср бошларида бу ерларда карвонсаройлар ва дўконлар бир-бирларига тутшиб, зич қурилган эди. Улар бизгача етиб келмаган. Шаҳристоннинг илк ўрта асрлардаги дарвозалари ва кейинчалик бозор ўрнида ҳосил бўлган нурсимон кўчалар тугунини Тоқи телпакфурушон мустаҳкамлайди. Заргарлар чорсуи чоррахани шаҳарсозлик жиҳатидан мустаҳкамлаш масаласини ҳал этган бўлса, телпакфурушлар тоқисида анча мураккаб муаммо – олти кўча тарқатадиган бино барпо этилган. Телпакфурушлар тоқисидан шимолда Саррофон ҳаммоми мавжуд. Шаҳар марказидаги мажмуалардан ташқари ўрта асрларда шаҳар ичида Лаби ҳовуз

ва Қўш мадраса мажмуалари, шаҳар ташқарисида эса Баҳовуддин ҳамда Чор Бакр мажмуалари ҳам шаклланган.¹⁷⁷

Шаҳрисабз шаҳри. Шаҳарнинг қадимги қисми XIV ва XIX асрларда қурилган қўрғон деворлар қолдиқлари билан чегараланган. Тарихан шаҳар майдони унинг жанубида қўрғон деворлари ичкарига қараб 450 м сурилгани ҳисобига камайган. Қўрғондеворлар дастлаб худди Ҳирот ва Марв шаҳарларига ўхшаб пахсадан қилинган. XIV асрда Шаҳрисабз томонларининг узунлиги 770х1730 м, қўрғон деворларининг периметри 5 км масофани ташкил этган. Ташқи тарафдан девор бўйлаб кенг (10-15 м) хандак бўлиб, устидан кўтарма кўприк орқали ўтилган. Бу шаҳар Самарқанд, Тошкент ва Бухоро шаҳарларидан фарқли ўлароқ фақатгина Ҳисор ва Рабоддан иборат бўлган. Шакли тўғри тўртбурчакли бўлган. Ўзбекистонда Бухоро ва Хива шаҳарлари, хорижда эса Ҳирот ва бошқа шаҳарлар ҳам шундай шаклга эга бўлган. Дастлаб ҳисор 4 дарвозали пахса қўрғон девор билан ўралган. Бу ерда марказий икки йўл шаҳар ўртасидан кесиб ўтган. Улар **Чармгар, Арк, Қорихона** ва **Кунчиқар** каби номлар билан аталган. Табиийки Кунчиқар дарвозаси шаҳарнинг шарқий қисмида жойлашган. Ғарбда Қорихона, шимолда Арк, жанубда эса Чармгар дарвозалари жойлашган. Кейинчалик шу дарвозалар орқали ўтган асосий икки кўча кесишган жойда ҳозиргидек бозор, яъни Чорсу биноси қад ростлаган. Шаҳрисабз шаҳрининг XIV асрдаги топографик схемасига назар ташласак, бу вақтга келиб ҳисорга олти дарвоза орқали кирилган. Ғарбдан шарққа қараб кетган кўча вақт ўтиши билан кўп тирсакли шаклга эга бўлиб қолган. 1378-1379 йилларда Амир Темур бу шаҳарда катта ободонлаштириш ишларини олиб борган. Шаҳарнинг шимоли-ғарбий чорагида Амир Темур улкан иншоот – Оқ сарой иншоотини қурдирган эди. Унинг олдида Регистон майдони бўлган. Абдуллахон даврида ҳам бу ерларда арк бўлган деб тахмин қилинади. Шаҳарнинг жанубий ярмида Дор ус-сиёдат ва Дор ут-тиловат

¹⁷⁷ Пўлатов Х.Ш. Ўзбекистон архитектура ёдгорликлари. Ўқув қўлланма. –Т.: 2003. – 27-28 бетлар.

мажмуалари барпо этилган.¹⁷⁸ Бу шаҳарда Мирзо Улуғбек Дор ут- тиловат мажмуаси таркибида жоме масжиди (1435 й.), шунингдек Кўк гумбаз масжиди (1435 й.) ва Гумбази Сайидон макбара (1437 й.) ларини қурдирган.

Хулоса қилиб айтганда, темурийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда шаҳарларсозлик анча жонланиб, ўзининг юксак чўққиларига кўтарилган.

XV асрдаги ижодий ғояларнинг энг юксак ютуқларидан бирини архитектуравий мажмуалар ташкил этган. Улар аксарият ҳолларда катта шаҳарларда яратилган, бу йирик шаҳарлардаги қурилиш йирик масштабли қурилишни ўзига сингдирган ғояларга йўл очиб берган ва бу ғоялар амалиётга тадбиқ этилган. Уларнинг энг ёрқин намуналари давлатнинг пойтахт марказларини темурийлар ҳукмронлигидаги марказларни янада кўркамлаштирган.

Шаҳарсозлик ғояларининг эркинлиги архитекторларга янги шаҳарлар қурилишининг эшикларини очиб берди (масалан, Марв), лекин бундай шаҳарлар кам эди. Тарихий тарзда шаклланган ва тифиз жойлашган шаҳарларда мавжуд бўлган биноларни ҳисобга олиш зарурияти туғилди. Фақат қатъий ягона ҳокимият шароитларидагина бутун даҳаларни бузиш имконияти бор эди ва уларнинг ўрнига янги бинолар қурилиши мумкин эди.

“Ўзбекистон тарихий шаҳарларининг бошқа ҳудудлардаги қадимий шаҳарлардан ажратиб турадиган жиҳатларидан бири шундан иборатки, бу ердаги меъморий обидаларнинг аксарият қисми уйғунлашган иморатлар гуруҳи – меъморий ансамбллар шаклида бунёд этилганлигидадир” – деб ёзади профессор М.Қ.Аҳмедов.¹⁷⁹

Самарқанд ва Ҳиротдаги бош савдо магистрали иншоотларининг пухта ўйланган режавий ва фазовий-ҳажмий ғоялари меъмор-усталарга уларни таъмирлаш имкониятини берарди. Шаҳарнинг энг баланд нуқталари – унинг қалъа деворларининг устидан, миноралардан улар худди гумбазларнинг

¹⁷⁸ Пўлатов Х.Ш. Ўзбекистон архитектура ёдгорликлари. Ўқув қўлланма. –Т.: 2003. – 37 б.

¹⁷⁹ Аҳмедов М.Қ. Самарқанд меъморий ансамблларининг янгича ҳаёти // Ж. Ўзбекистон архитектураси ва қурилиши. –Т.: 2007, №3. – 32 б.

узлуксиз занжири сифатида кўринади. Магистраллар ва майдонларни барпо этишда қурувчиларга мавжуд бўлган иншоотларни ҳисобга олишга тўғри келган. Шундай ҳолат, масалан, XV асрда Ҳирот хиёбони атрофида жойлашган биноларни қуришда кузатилган, бу хиёбон ёнида қабристон бўлган. Қадимий қабристонларнинг муқаддаслиги мусулмонлар назарида вақт ўтиши билан янада ўсиб борган ва шунинг учун ҳам улар жуда яхши сақланиб қолingan, шу билан бир вақтда уларнинг яқинида янгидан-янги иншоотлар барпо этилган. Бунинг ёрқин намунаси сифатида Самарқанддаги Шоҳи зинда мажмуасини мисол тариқасида келтириш мумкин, бу мажмуа қурилишининг бошланиши XI асрга бориб тақалади, мажмуа XIV-XV асрлар оралиғида мутлоқ ўзгаришларни бошидан кечирган бўлсада, бироқ унинг асосий ўзига хос жиҳатлари бугунги кунгача етиб келган.

М.Қ.Аҳмедов Ўрта Осиё архитектурашунослик фанида ансамбллар назариясини кенг ва атрофлича ўрганган, тадқиқ қилган олим саналади. Ансамбл – бу ўзаро уйғунлашган композициядир. “Ансамбл тузилмаларининг шаклланиш шартларидан бири шулки, икки ёки бир неча бино учун маълум кўча, майдон, ҳовли ва ландшафт ёки уларнинг бирор қисми умумий композиция ташкил этишнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Ансамблни ташкил этувчи иншоотлар авваламбор ўша асосга мослаштирилади. Бунда мана шу иморатларнинг кириш қисмлари композиция ўқлари, массаси, шакли, туси ва бошқа бадиий жиҳатлари шу асосда ўзаро мувофиқлаштирилади. Ансамбл бадиий баркамоллигининг нақадар юксак даражага эришганлиги ёки эришмаганлиги ушбу мувофиқлаштиришнинг уйғунлашув даражасига боғлиқ бўлади” – деб ёзади олим.¹⁸⁰

Амир Темур ва Мирзо Улуғбек даврларидаги меъморларнинг санъати шундаки, улар янги биноларни тиклашда уларнинг мавжуд бўлган бинолар билан ўртасидаги ўзаро боғлиқликни ҳисобга олишган, уларни оқилона равишда мувозанатлаштирганлар. Шунинг учун бадиий услубнинг гўзаллик

¹⁸⁰ Ўролов А.С. Меъморий шаклларни уйғунлаштириш ва безаш. –Самарқанд: 2003. – 125 б.

бўйича такрорланмас архитектуравий мажмуи вужудга келган, унда архитектуравий шакллар ва декорларнинг турли-туманлигида бус-бутунлиликнинг архитектуравий гармониясига эришилган. Монументал мажмуаларни яратишда XIV – XV аср меъморлари ягона ўқда ётувчи иккита бинони бир-бирига қаратиб қуришдек энг содда усулни иштиёқ билан қўллашган: бу икки бино баланд пештоқларга эга бўлган бўлиб, уларнинг биринчиси мавжуд бўлиб, иккинчиси гўёки биринчисининг кўзгудаги аксидек намоён бўлади, лекин улар композицияси билан бир-биридан фарқ қилади ва шу билан бир қаторда ўзаро мувозанатлашган. Бундай уйғунлик “қўш” деб аталади. М.Қ.Аҳмедов ушбу усулдаги ансамблнинг “... илк намунаси Амир Темур даврида Самарқандда Амир Темур жомеси ва Бибиҳоним мадрасаларининг ўзаро жойлашувида намоён бўлган” деб ёзади. “Улуғбек даврида эса Самарқанд Регистонида қурилган ва унинг номи билан номланган мадраса ва хонақоҳ, Ғиждувондаги Хўжа Абдул Холиқ ҳазираси ва унинг қаршисида қурилган мадрасадан иборат туркумлар ҳам мазкур усулда қурилган” - дейди профессор А.Ўролов.¹⁸¹ Бухородаги Улуғбек ҳамда Абдулазизхон мадрасалари ҳам “қўш” усулининг ёрқин намуналаридандир. Улар катта бўлмаган майдон ёки кўча орқали бир-биридан ажратилади. Маълум маънода буни мадрасаларнинг икки айвонли ҳовлиларнинг ривожланиши деб қараш мумкин, лекин бу ерда фазовий-ҳажмий кенглик элементининг роли ўсиб боради, чунки бу кенглик нафақат айвонлар орасидаги катта оралиқ билан аниқланади, балки унга кириб келувчи кўчаларнинг бирикиши ва боғланиши билан ҳам характерланади. “Қўш”нинг ёпиқ композицияси вариантларидан бири бу иккита бинони ҳовли билан бириктиришдир: бунга мисол тариқасида Самарқанддаги Муҳаммад Султон мадрасаси мажмуи ва хонақосини, шунингдек Шоҳи зинда силсиласининг энг тўрдаги ёдгорликларини келтириш мумкин. Бу услубнинг яна бир тури - икки бир-бирига қаратиб қурилган бинонинг ён томонларига бир мунча

¹⁸¹ Ўролов А.С. Меъморий шаклларни уйғунлаштириш ва безаш. –Самарқанд: 2003. – 129 б.

чекиниш билан иккита йирик пештоқли биноларни қуриш орқали амалга оширилган (Ҳиротдаги Гавҳаршод мадрасаси ва Мусалло гуруҳи).

Темурийлар даври учун магистрал - ўқли композицияга эга бўлган мажмуалар характерли бўлиб, улар умумий ҳаракатни йўналтирувчи кўчаларнинг икки томони бўйлаб жойлаштирилган. Ҳирот, Самарқанд ва бошқа йирик шаҳарлардаги бош бозор магистралларининг қурилиши тоқ-гумбазли системаларнинг ўзаро боғланишини аниқлаб берган. Тоқ-гумбазли системалар ички кенгликнинг бўйлама ўқи бўйлаб барпо этилган. Бу композиция Шоҳи зинда ёдгорлигида бошқачароқ тарзда амалга оширилган, яъни йўлаклар бўйида мақбаралар, ибодат масжидлари, чортоқлар қурилган.

Бундай режавий ҳажмий-фазовий схемалардан кўнгли тўлмаган XV аср меъморлари кўплаб биноларнинг янада мураккаб бўлган уйғунлашувини яратишди. Бу даврнинг иккита энг мукаммал архитектуравий мажмуалари бутун шарқда тенгсиз бўлган: улардан бири Мирзо Улуғбек томонидан Самарқанд Регистонида, иккинчиси эса Алишер Навоий раҳномолигида Ҳирот шаҳрининг шимолий томонидаги Инжил канали бўйида барпо этилган.¹⁸² Самарқанддаги Регистон майдони ҳақида кейинроқ алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Темурийлар даврида фан ва маданиятнинг тараққий топиши меъморчиликда ҳам ўз ифодасини топган. Бинобарин, ўша давр иморатларининг пишиқ композициявий ечими, кошинкорлигию ва умуман нақшу нигорлари, меъморий безаклари ҳамда шакл тузилишида яхлит ҳандасавий боғланиш туфайли эришилган уйғунлик бунга мисол бўлади. Аммо Мирзо Улуғбек даври меъморчилигини илмий таҳлил этиш жараёнида биз айнан мана шу давр учун зарурий меъморий усул сифатида бир неча марта такрорланган омил - бир неча иморатни ўзаро уйғунлаштириб яхлит ансамбл тарзида бунёд этишга интилинганлигини кўрамиз. Жумладан, Ғиждувондаги Улуғбек мадрасаси, Хўжа Абдулҳолик Ғиждувоний хазираси

¹⁸² Пугаченкова Г.А. Зодчество Центральной Азии XV век. Ведущие тенденции и черты. -Т.: 1976. – С. 91-93.

муқобилига “қўш” усулида қурилган бўлса, Шаҳрисабздаги Кўк гумбаз масжиди ҳам шайх Шамсиддин Кулол мақбараси билан айнан шу йўсинда боғланган.

Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи тадқиқотчиларининг айтарлиқ барчаси Самарқанддаги Мирзо Улуғбек мадрасасининг муқобилида, ҳозирги Шердор мадрасаси ўрнида Мирзо Улуғбек қурдирган хонақоҳ бўлган деб ҳисоблашади. Бунинг билан бу икки иншоот ҳам “қўш” усулида қурилган деган хулоса қилинади. “Мирзо Улуғбекнинг Самарқанд ва Ғиждувондаги мадрасалари, Шаҳрисабздаги Кўк гумбаз масжиди муқобилидаги иморатлар билан “қўш” усулида қурилганлигини назарда тутиб, Бухородаги мадрасаси ҳам даставвал шу йўсинда бўлмаганмикин” - деган фикрни профессор М.Қ.Аҳмедов илгари суради. Унда, ҳозир бу мадраса рўпарасида жойлашган Абдулазизхон мадрасаси (1652 й.) ўрнида Мирзо Улуғбек замонида бошқа иншоот жойлашган бўлиши мумкин экан.

М.Қ. Аҳмедов Марказий Осий тарихий шаҳарлари масканларини ўрганиб “лойиҳалашда уйғунликни ҳисобга олиш нафақат алоҳида иморатлар, балки бутун бир меъморий ансамбл, комплекс ва ҳатто шаҳарларни лойиҳалаш ва қуришда ҳам қўлланилган” деган хулосага келади. Шунингдек, олим бош тарзлари билан бир-бирининг муқобилида бир ўқда жойлашган “қўш” ва “майдон” композициясида шаклланган ансамблларда визуал кўриш бурчагининг аҳамияти катталигини ва ушбу усулларда шаклланган ансамблларда бинолар баландлиги улар ўртасидаги масофадан катта эмаслигини аниқлаган. “Агар ансамбл таркибидаги бинолар пештоқининг панжараси ортидан ёки панжараси бўлмаса пештоқ равоқининг марказидан туриб ташқарига қарасак кўриш майдонининг ён томон йўналишлари биз турган бино равоқи ёнларига тегиб ўтиб, қаршимизда турган бино эини тўлиғича қамраб олади. Бу ҳолат “қўш” ва “майдон” композициясидаги барча ансамблларда кузатилган. Масалан, Самарқанддаги Улуғбек мадрасасининг панжараси ортидан ташқарига қарасак Шердор мадрасасининг тарзини қамраб оламиз. Демак, Улуғбек ва Шердор

мадрасасининг орасидаги масофа айнан шундай услубда аниқлаб топилган бўлиши мумкин”, дейди М.Қ.Аҳмедов. У меъморий ансамблларни шакллантиришда ҳандасавий усулларнинг ҳам аҳамияти катта эканлигини таъкидлаган.¹⁸³

Мирзо Улуғбекнинг бунёдкорлик фаолияти икки йўналишдан иборатдир. Биринчиси, бу масжид, мадраса, карвонсарой, хаммом, мақбаралар каби янги иморатлар қурилиши бўлса, иккинчиси битмай қолган иморатлар мажмуасини якунланган шаклига келтиришдан иборатдир. Гўри Амир мажмуасига тўхталадиган бўлсак, маълумки у ерда XV аср бошларида Муҳаммад Султон мадрасаси ва хонакоҳи бўлган. Сўнг, Амир Темур суюкли набираси шарафига мақбара қурилишини бошлаб юборган. Мана шу охириги иморат тугалланмай қолганлиги туфайли мажмуа композицияси поёнига етмай қолган. Мирзо Улуғбек 1424 йилда мақбаранинг кунчиқар томонидаги девори томонидаги зиёратхона тарзидаги йўлакни солдириб мадраса, мақбара ва хонакоҳ ўраб турган мурабба майдоннинг олд тарафига гўзал пештоқ бунёд эттирди. Ҳовли бурчакларида тўртта икки ошёнлик миноралар тиклаб уч иншоотни яхлит меъморий ансамбл ҳолига келтирди.

Мирзо Улуғбекнинг бобоси Амир Темур даврида бошланиб тугалланмай қолган ишни поёнига етказишдан иборат бўлган иккинчи иши ҳам меъморий ансамбл яратишдан иборат. Чунончи, Шоҳи зинда қабргоҳининг бугунги композицион тузилиши Абдулазиз номидан қурилиш қисми бинолари гуруҳи қад кўтаргандан кейин шаклланиб, якунланди. Мирзо Улуғбек замонасигача эса, Шоҳи зинда комплексигача асосий кириш йўли ғарб томондан – Ҳазрат Ҳизир масжиди томонидан бошланадиган йўлак орқали бўлган деган тахминлар бор. П.Ш. Зоҳидов тахмин этганидек, ҳозирги иккинчи чортоқ деб номланувчи иншоотнинг қуйи қисмида Амир Темурнинг боғларидан бири жойлашган бўлиши мумкин.

Мирзо Улуғбек меъморий меросининг етарлича ўрганилмаган томонлари ниҳоятда кўпдир. Бу ҳақда М.Қ. Аҳмедов қуйидагича фикр

¹⁸³ Ўролов А.С. Меъморий шаклларни уйғунлаштириш ва безаш. –Самарқанд: 2003. – 132-134 бетлар.

билдиради: “Шаҳрисабздаги Кўк гумбаз масжиди икки қаноти тўрт қатор кичик гумбазчалар билан ёпилган қишки айвондан иборат, баланд мовий гумбаз ва маҳобатли пештоқдан ташкил топган қишки масжид кўринишига эга. Дикқатга сазовор жойи шундаки, тиллакори мадрасасининг масжид қисми ҳам айнан шундай тарзда қурилган. Энди Самарқанддаги Регистон майдони Мирзо Улуғбек даврида зич қурилганлигини (Улуғбек мадрасаси хонақоҳи, Мирзои карвонсаройи ва ҳаммоми, Муқаттаъ масжиди ва бошқа иншоотлар) ҳисобга олсак, Тиллакори мадрасасининг масжид қисмининг Кўк гумбаз масжид қисмига ўхшашлиги тасодифмикан деган фикр келиб чиқади. Бунинг сабаби Мирзо Улуғбек қурдирган иморат пойдеворларидан XVII асрда фойданилганлигидадир. Шунингдек Шердор мадрасасининг узунлигини ҳам айнан рўпарадаги Мирзо Улуғбек мадрасасиникидек қилиб олишмоқчи бўлишган дея тахмин этиш мумкин. Шердор мадрасасининг шарқ томонига қараган орқа кўча деворининг кошинлари алмаштирилаётганида, кошин остидан қатор кўчага қараган равоқлар чиққан. Эҳтимол бу Мирзо Улуғбек мадрасаси композициясининг қайтарилишига бўлган ҳаракатдан нишонадир. Ҳозирда Шердор мадрасасининг эни Улуғбек мадрасасиникига тенг бўлиб биринчисининг узунлиги иккинчисиникидан масжиди жойлашган қисми йўқлиги билан фарқланади. Мирзо Улуғбек мадрасасида масжид тўрда, кунботар томонда жойлашиб меҳроб билан якунланади. Шердорда ҳам шу сингари зал қурилса уни масжид қилиб фойдаланиш қийин бўларди. Чунки у қиблага қарши қараб қолган бўлар эди. Орқа девордаги равоқлар терилиб шу билан иморат якунланган деб тахмин қилса бўлади”.

Шундай қилиб, Мирзо Улуғбек меъморий меросини тадқиқ этиш унинг ўрганилмаган қирралари бениҳоя кўп эканлигини кўрсатмоқда. Шулардан бири Мирзо Улуғбек нафақат алоҳида бинолар қуриб қолмасдан ҳоҳ янги иншоот бўлсин, ҳоҳ тугалланмаган иморат ёки мажмуани поёнига етказиш иши бўлсин албатта уйғунлашган бинолар гуруҳи – ансамбл яратишни мақсад қилиб қўйганлигини кўрамыз. Бунда кўпинча “қўш” усулидаги

мажмуа яратилган. Мирзо Улуғбек ўзининг бунёдкорлик фаолиятида юксак шаҳарсозлик ғоясидан келиб чиққан.

Амир Темур даврида Самарқанд ҳисори кўплаб тарихий ёдгорликлар қурилиши боис анча бойиди. Афсонавий Амир Темур жоме масжиди ва унинг қаршисидаги Бибихоним мадрасаси, шахзода Муҳаммад Султон мадраса ва хонақоҳи, унинг ёнидаги Гўри Амир мақбараси, мазкур обида билан бир ўқда қурилган Руҳобод мақбараси, қалъа ён бағрида бунёд этилган Нуриддин Басир мақбараси шулар жумласидандир. Лекин барибир Самарқандга асосий меъморий-ташкилий марказ етишмасди. Бу масалани Мирзо Улуғбек ҳал этди. У ҳукмронлигининг илк йилларидаёқ Регистон майдонини ободонлаштиришга киришди, бутун ва ягона меъморий фикрни шу ерда мужассам этди. Регистон, яъни қумли жой деган ном бу ерда X асрдаёқ 5 метргача бўлган чуқурликда йиғилиб кетган маданий қатламлар туфайли кўп миқдорда қум тўпланган. Аммо XI-XII асрлардаёқ мазкур ҳудудни ҳунармандлар ўзлаштира бошлашган. Чунки археологик қидирувлар чоғида уларнинг устахоналари қолдиқлари кашф этилган. Амир Темур даврига қадар шаҳар дарвозаларидан келган олти асосий йўлларнинг ўзаро кесишувида жойлашган бу ҳудуд меъморий жиҳатдан тартибга келтирилмаганди. Мазкур ҳудуднинг жанубий томонида шаҳар аҳли учун мўлжалланган жоме масжиди деярли вайрон бўлган эди, аммо Амир Темур даврида тезкорлик билан жоме масжиди қурила бошланганди. Шунингдек Регистон яқинида Туман оқо томонидан гумбазли савдо мажмуаси – тим қурилиб вақфга, яъни диндорлар мулкига берилган эди. Мирзо Улуғбек меъморларга Самарқанд марказида периметри бўйлаб улуғвор иншоотлар билан ўралган тўртбурчак шаклидаги майдонни яратиш масаласини қўйди.

Ҳисорнинг геометрик марказида унинг жамоат маркази ҳисобланмиш Регистон майдони вужудга келган. Бу майдон шаҳарнинг асосий йўллари кесишувига яқин жойда жойлашган. Регистоннинг XV асрдаги қиёфаси ҳақида “Бобурнома”да ўқиймиз: “Улуғбек Мирзонинг иморатларидин Самарқанд қалъасининг ичида мадраса ва хонақоҳдур. Хонақоҳнинг гунбази

бисёр улуғ гунбаздур, оламда онча улуғ гунбаз йўқ деб нишон берурлар. Яна ушбу мадраса ва хонақоҳга ёвуқ бир яхши ҳаммом солибтур, Мирзо ҳаммомиға машҳурдур, ҳар навъ тошлардин фаршлар қилибтур. Хуросон ва Самарқандта онча ҳаммом маълум эмаским, бўлғай. Яна бу мадрасанинг жанубида бир масжид солибтур, масжиди Муқаттаъ дерлар. Бу жихаттин Муқаттаъ дерларким, китъа-китъа йиғочларни тарош қилиб, ислимий ва хитой нақшлар солибтурлар, тамом деворлари ва сақфи ушбу йўсунлуқтур. Бу масжиднинг қибласи била мадраса қибласининг самти мунажжим тарийқи била амал қилибтурлар”.¹⁸⁴ Мирзо Улуғбек бунёд этган мадраса ва хонақоҳ Регистон майдонида ажойиб мажмуанинг ташкил топишига асос бўлган.

Мирзо Улуғбек қурдирган, лекин бизгача етиб келмаган бир қанча обидалар тўғрисида тарих гувоҳлик беради. XV асрда майдонни уч томондан Мирзо Улуғбек иншоотлари қуршаб турган эди. Қурилиш ишлари 1417 йилда бошланганди, аммо бундан аввал бинолар лойиҳаларини, шунингдек қурилиш майдонини ўз ичига олган бош режани тайёрлаш муаммоси турарди. Бунда Туман оқо қурдирган тим ҳалақит берарди. Гап шундаки, мусулмонлар қонуниятига кўра, вақф мулкани йўқ қилиш, сотиб юбориш ёки ўзлаштириш мумкин эмас. Аммо самарқандликлар бунинг йўлини топишган. Бошқа бир жойда худди шундай тим қуриб биринчисини бузиб ташлаш таклиф этилганди ва бу режа амалга оширилган. Тим билан бирга олти йўл кесишган жойда бўлган майда-чуйда дўконлар ҳам бузиб ташланган эди. Регистон қурилиши Мирзо Улуғбек мадрасайи-олиясини бунёд этиш билан бошланиб, майдоннинг ғарбий томонини тўлдирган қурилиш ишлари 1420 йилда якунланган эди. Мадраса қаршисида, у билан шарқий томондан ягона ўқда 1425 йилдаги хужжатга кўра бузиб ташланган Телпакфурушон тимини ўрнига хонақоҳ қурилган эди. Шимолий томондан катта Мирзои, яъни Мирзо Улуғбекники деб номланган карвонсарой қурилган эди. Жанубий томондан эса иккита масжид бунёд этилганди. Уларнинг бири XIII-XIV асрлардаёқ вайрон бўлган шаҳар жоме масжидининг ўрнига қайтадан тикланган эди,

¹⁸⁴ Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. -Т.: 1989. – 45 б.

аниқроғи қайта қурилганди. Бу иш Шоҳрухни тарбиялаган нуроний аслзода Али Қўкалдош томонидан амалга оширилганди. Унинг ёнида Мирзо Улуғбекнинг буйруғига биноан унчалик катта бўлмаган, аммо ҳашаматли Муқаттаъ масжиди қурилганди. Шунингдек, Регистон яқинида Мирзои ҳаммоми ҳам қурилган эди. Шундай қурилишлардан бири Мирзо Улуғбек мадрасасининг жанубида жойлашган “Масжиди Муқаттаъ” эди. Бу иморатнинг деворлари ва шифтлари чиройли ўйиб ишланган ёғоч бўлаклари билан безатилган эди. Масжид меҳроби Макка томонга жуда аниқ йўналишда жойлаштирилган эди. XVI асрда Мирзо Улуғбек мадрасайи-олияси ва масжид оралиғида Абу Саидхон мадрасаси қурилган. Мирзо Улуғбек даврида Самарқанднинг иккинчи жоме масжиди қурилганлиги ҳақида маълумотлар бор. Бу масжиднинг жойлашган жойи аниқ эмас.¹⁸⁵ Мадрасайи-олия ва хонақоҳга яқин жойда ажойиб ҳаммом қурдиради. У “Мирзои ҳаммоми” номи остида машҳур бўлган. Бу ҳаммомнинг полига турли хил тош турларидан териб чиқилган эди. Хуросон ва Самарқандда бу ҳаммомга тенг келадиган ҳаммом йўқ эди. Бобур Мирзо Улуғбекнинг Самарқандда қурдирган иморатлари ҳақида ёзатуриб: “Улуғбек Мирзонинг иморатларидан Самарқанд қалъасининг ичида мадраса ва хонақоҳдир. Ушбу мадраса ва хонақоҳга ёвуқ бир яхши ҳаммом солибтур. Мирзо ҳаммомига машҳурдир, ҳар нав тошлардан форшлар қилибтур. Хуросон ва Самарқандда онча ҳаммом маълум эмаским бўлмай. Яна бир мадрасанинг жанубида бир масжид солибтур масжиди Муқаттаъ дерлар...”, деб тушунтиради. Бобур Мирзо Улуғбек ҳаммомини мақташга мақтагану, лекин унинг ўрнини аниқроқ кўрсатмаган, аммо Муқаттаъ масжидини “мадрасанинг жанубида” деб аниқ кўрсатган.¹⁸⁶

“Мадраса ва хонақоҳга ёвуқ” яъни яқин жойлашган ҳаммом қаерда бўлган? - деган саволга М.Массон ўз тадқиқотларида асослаган. У XVI асрга

¹⁸⁵ Бартольд В.В. Улуғбек и его время // Записки Российской Академии наук по историко-филологическому отделению. -Петроград: 1918. – С. 102-103.

¹⁸⁶ Ўролов А.С., Саидов И.М. Ўрта Осиё меъморий ёдгорликлари – ватанимиз тарихини ўрганишнинг моддий манбалари. - Самарқанд: 2009. – 53 б.

оид Самарқанд Регистонидаги иморатларнинг жойлашиш режасини ишлаб чиқиб, Улуғбек ҳаммомини Муқаттаъ масжидининг ғарбий қисмига, яъни ҳозирги Улуғбек мадрасасининг жанубий ғарбий томонига жойлаштиради. Бу тадқиқот 1974 йилги археологлар топилмалари билан янада исботланган. Топилдиқлар орасида мармар тош, қайроқ тош каби ҳар хил табиий қурилиш материаллари биргаликда борлигидан келиб чиқиб, ушбу ҳаммомни оддий ҳаммомлардан бўлмай, балки алоҳида эътибор билан қурилган тантанавор ҳаммомлардан бири эканлигидан далолат беради.¹⁸⁷ Тарихий хужжатларда номлари келтирилган барча бинолардан фақатгина Улуғбек мадрасаси бизгача етиб келган, қолганларининг ўрнига вақт ўтиши билан янги бинолар қурилган. Шундай қилиб, XVI асрда жанубда Абусаид мадрасаси пайдо бўлиб, унда самарқандлик шайбонийлар мақбаралари бор эди. XVII асрда эса буюк Ялангтўш Баҳодирнинг буйруғига кўра карвонсарой ўрнида Тиллакори мадрасаси, Мирзо Улуғбек хонақоҳи ўрнида бўлса Шердор мадрасаси барпо этилган. Регистон айнан шу уч мадраса кўринишида бизнинг давримизгача етиб келган.

Хулоса қилиб айтганда, Амир Темури ва Темурийлар даврида шаҳарларда архитектуравий мажмуалар яратишга жуда катта эътибор берилган. Бу мажмуалар шаҳарларнинг марказий қисмларига яқин жойда қурилган ва аҳоли энг кўп тўпланадиган жойларидан бири ҳисобланган. Айнан шу жойларда бозор қурилмалари ҳам ривожланган. Улар таркибига турли типдаги иншоотлар: илмий – мадрасалар, диний – масжидлар ва хонақоҳлар, дунёвий – карвонсарой ва ҳаммомлар кирган дея тахмин қилиш мумкин.

2.4 §. Шаҳарлар атрофидаги боғлар ва уларда кўшк-саройлар архитектурасининг тараққиёти

¹⁸⁷ Пугаченкова Г.А. Архитектура эпохи Улугбека. -Т.: 2010. – С. 34-37.

Амир Темур ва Мирзо Улуғбекнинг Ўрта Осиёда боғ-истироҳатчилик санъатини юксак даражада ривожлантиришдаги хизматлари алоҳида диққатга сазовордир. Бунга асосий сабаб бу ерларнинг ўзига хос шарт-шароитлари, иқлими, серқуёшлиги, ёзнинг узоқ ва иссиқ бўлиши сабаб бўлган. Темурийлар даврида Самарқанд шаҳри ва унинг атрофида 14 дан зиёд бир-биридан кўркам боғ-саройлар, чорбоғлар, хиёбонлар яратилди. Улардан: Боғи Нақши Жаҳон (Жаҳон беаги боғи), Боғи Беҳишт (Жаннат боғи), Боғи Амирзода Шохрух (Шахзода Шохрух боғи), Боғи Бўлду (Тўкинлик боғи), Боғи Дилкушо (Дилларга ором берувчи боғ), Боғи Шамол (Шимолий боғ), Боғи Зоғон (Қарғалар боғи), Боғи Баланд (Баланд боғ), Боғи Давлатобод (Бахт ва давлат боғи), Боғи Чинор (Чинорлар боғи), Боғи Нав (Янги боғ), Боғи Жаҳон Намо (Дунё кўринишига эга боғ), Боғи Майдон ва Боғча каби боғларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин.

XIV-XV аср боғларининг таркибий қисмларига қуйидагилар кирган: чорчаман, хиёбон, ҳовуз-фавворалар, сарой ва кўшклар, боғлардаги шийпонлар, дарвозалар ва ҳоказолар. Уларнинг боғлар таркибида жойлашиш ўрни жойнинг паст-баландлигига, ариқлар йўналишига қараб белгиланган. Шунингдек, боғлар таркибида мевазор ва узумзорлар, майсазорларга ҳам алоҳида ўрин берилган. Боғлардаги зироатчилик маданияти, дарахт ва гуллар, буталарни танлаш ва экиш, боғ қурилмаларига оройиш бериш, айниқса, фаввора ва шалолалар, сарой ва кўшклар қуриш, уларга жило бериш ишларига катта аҳамият берилган. Бирин-кетин очиладиган мавсумий рангдор гуллар, манзарали ва мевали дарахтларни аралаш экиш, хуллас, манзаравий меъморчиликка эътибор жуда кучайган.

Ҳаммамизга маълумки, Мирзо Улуғбек ўз даврида бир қанча боғу-роғлар, масжидлар, мадрасалар, карвонсаройлар ва бошқа маҳобатли иншоотлар бунёд этган. Бу иморатлар қаторида боғсозлик санъати ҳам алоҳида аҳамиятга эгадир. Унга бобосидан талайгина боғлар мерос бўлиб қолган бўлса ҳам, расадхона қурилиши муносабати билан унинг атрофида боғлар яратган. Мирзо Улуғбек боғлар ичида кўркам ва ҳашаматли кўшклар

барпо этган. Ҳозирда Мирзо Улуғбек яратган боғларнинг архитектуравий ва режавий ечимлари қандай бўлганлиги, у ердаги манзаравий муҳит кўпчилигимизга сирлигича қолиб келмоқда. Бугунги кунда ана шу омиллар барчамизни кўпроқ қизиқтиради.

XIV-XV асрларда Ўрта Осиё боғлари маълум бир типда, яъни **чорбоғ** усулида қурилган. Бу боғлар марказий ўқларга асосланган. Ўқлар бўйича ўтган кўчалар кесишган жойда кўшк-саройлар барпо этилган. Кўшкнинг тўрт тарафи боғ бўлган. Ўрта асрларда яратилган режали боғлар Ўрта Осиё халқларининг маданий савияси ниҳоятда юксак эканлигини кўрсатади. Улар экилган дарахтлар ва гулларнинг нақшинкор саройлар билан мос тушишига, ҳидли гуллар жойлашувига алоҳида эътибор берганлар. 1941 йилда Самарқандда олиб борилган археологик изланишлар шуни кўрсатдики, боғларни барпо этишда кичик архитектуравий унсурлар: чарх, фавворалар, шунингдек оқиб турувчи ариқ ва жой манзарасига, чиройига катта аҳамият берилган. Бу усулда қурилган боғларнинг схематик тузилиши бўйича таниқли меъмор олимлар Г.А.Пугаченкова, П.Ш.Зоҳидов, Д.А.Нозилов, А.С.Уралов, К.Д.Раҳимов, С.Н.Содиқова, Н.В.Гильманова ва бошқалар изланишлар олиб боришган.

Амир Темур ва Мирзо Улуғбек даврида Ўрта Осиё боғ яратиш санъати ўзининг юксак нуқтасига етишида кўп асрлик тажрибани мужассам этган деҳқончилик маданияти ётган бўлиб, у илмий йўналиш касб этиб бўлганди. Халқ орасида юрган оғзаки амалий кузатувлардан ташқари Ўрта Шарқда махсус адабиёт ҳам пайдо бўлганди. Бунга мисол тариқасида XIII аср охирида яратилган форс асарини келтириш мумкин. XVI аср бошида Ҳиротда кўчирилган ҳамда Амир Темур даври тажрибасини баён этган тарихчи Ниёзийнинг “Ирошодўз зироат фи илмил ҳаросат” (Экин экиш йўриқлари ва деҳқончилик илми) китобидаги “Чаҳорбоғ ва унинг иморати” бўлимида чорбоғ тартибининг қанақа бўлиши келтирилган.

Г.А. Пугаченкова XIV-XV асрлардаги чорбоғ усулида қурилган боғларни ўрганиб, уларни қуйидагича таърифлайди: “Меъморий жиҳатдан

пишиқ ва пухта қилиб яратилган боғ асосида айнан чорбоғ ётарди. Чорбоғ яратиш учун эса мурабба ёки тўртбурчак шаклидаги майдон атрофи ўралиб, марказий йўлка, баъзан эса уни кесиб ўтадиган иккинчи йўлка ҳам қуриларди. Ҳосил бўлган чоракта ер майдонларида қўшимча йўлкаларни яратиш ёрдамида тўртбурчакли “чорчаманлар” вужудга келарди. Аммо чорбоғ яратишнинг бир эмас, бир неча усули мавжуд бўлганлиги сабабли унинг турлари ҳам талайгина эди. Боғ ичида бош йўлкалар кесишган нуқтада уй ёки сарой жойлашарди. Унинг ёнида очиқ майдонча ва ҳовуз бўларди. Йўлкалар ва тўсиқ бўйлаб соя ташлайдиган манзарали дарахтлар, мисол учун тутлар, қайрағочлар, чинорлар, тераклар экиларди, чорчаманларда бўлса мевали дарахт ва гуллар ўстириларди. Шунини таъкидлаш керакки, улар қачон гуллашига қараб танланарди, шу мақсад биланки, бир гул ҳазон бўлганда ўрнига иккинчиси яшнарди. Боғ яратишда уни суғоришга албатта катта аҳамият берилган. чорбоғлар марказий ўқлари бўйлаб йирик ариқлар ўтган. Боғ бўйлаб ариқлар қазилган бўлиб, уларнинг атрофига сувсевар гуллар экиларди. Баъзи бир жойларда ҳовузлар қуриларди. Уларнинг шакли турли хил эди – квадрат, кўп қиррали, юмалоқ, тош билан терилган, фавворали. Кўтарилган рельеф шароитида бундай чорбоғ яратиш бўлмасди. Шунинг учун махсус айвонсифат боғ яратиш усули ишлаб чиқилган эди. Улуғбек барпо этган Боғи – Майдон айнан шундай эди. Машҳур самарқандлик аслзода Дарвиш Муҳаммад Тархоннинг боғи ҳам шундай тузилишга эга эди. Бу ерда боғни майдончаларга бўлиш учун маълум чуқурликларда ер қазиларди ва муайян кетма-кетликда гул ва дарахтлар экиларди. Марказий йўлкадан зинапоялар орқали тепага саройга чиқилган, боғдаги чуқурликлар баъзан сувли манзараларни ташкил этиш учун қўлланилган”.¹⁸⁸

Мирзо Улуғбек яратган боғлар ҳақида илк ва қимматли маълумотларни Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асаридан олишимиз мумкин. Бу асарда у қуйидаги маълумотларни келтириб ўтади: “Яна пуштаи Кўҳакнинг доманасида ғарб сари боғе солибтур, Боғи Майдонға мавсум. Бу

¹⁸⁸ Пугаченкова Г.А. Архитектура эпохи Улуғбека. -Т.: 2010. – С. 30-34.

боғнинг ўртасида бир олий иморат қилибтур. Чилсутун дерлар, ду ошёна, сутунлари тамом тошдин. Бу иморатнинг тўрт бурчида тўрт манордек буржлар кўпорибтурларким, юққориға чиқар йўллар бу тўрт бурждиндур. Ўзга тамом ерларда тошдин сутунлардур. Баъзини морпеч хиёра қилибтурлар. Юққориғи ошёненинг тўрт тарафи айвондур, сутунлари тошдин. Ўртаси чордара уйдир. Иморат курсисини тамом тошдин фарш қилибтурлар. Бу имораттин пуштаи Кўҳак сари доманада яна бир боғча солибтур, анда бир улуғ айвон иморат қилибтур, айвоннинг ичида бир улуғ тош тахт кўюбтур, тули тахминан ўн тўрт – ўн беш қари бўлғой, арзи етти – саккиз қари, умқи бир қари. Мундоқ улуғ тошни хейли йироқ йўлдин келтурубтурлар. Ўртасида дарз бўлубтур. Ушбу боғчада яна бир чордара солибтур, изораси тамом чиний. Чинийхона дерлар. Хитойдин киши йибориб келтурубтур”.¹⁸⁹ “Бобурномадаги” ушбу матнда боғлардан кўра улардаги иморатлар ҳақида кўпроқ гапирилади. Боғлардан бири “Боғи Майдон” бўлса, иккинчиси ҳақида Бобур “Боғча” сўзини ишлатган.

Боғи Майдонга дастлаб Амир Темур даврида асос солинган бўлиб, бу боғ Самарқанддаги Афросиёб харобаларидан шимолда, шу тепалик билан Чўпонота қирларининг ўртасидаги ялангликда жойлашган. Бу жойлар ҳозирги кунда ҳам Боғи Майдон деб аталади. Боғнинг асосий гуллаш даври Мирзо Улуғбек даврига тўғри келади. Расадхонани қурилиб бўлгач, Боғи Майдон қурилишига эътибор қаратилган. Бунга асосий сабаб, расадхонада ишлаб, илмий тадқиқотлар ва кузатув ишларини олиб борувчи олимларнинг ушбу боғга чиқиб ҳордиқ чиқаришлари учун қулай имкониятлар яратиш эди. Мирзо Улуғбек боғни расадхона жойлашган тепалик билан уйғунлаштириб юбориб, ўзига хос манзаравий яхлитликни вужудга келтиради.

Мирзо Улуғбекнинг иккинчи боғи “Боғча”ни тарихчи олим Ўткир Алимов Чилсутундан шимолий-ғарб томонда, Чўпонота қирлари ёнбағрида

¹⁸⁹ Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. -Т.: 1989. – 45 б.

бўлган, деб кўрсатган.¹⁹⁰ Боғча расадхона ва Боғи Майдон билан ёнма-ён жойлашган деган тахминлар бор.

Боғнинг чиройли ва бетакрор манзаралари рассомлар томонидан ишланган миниатюраларда ҳам тасвирланган. Уларда кўринадик, боғлардаги очик жойларда енгил типдаги дам олиш кўшклари, декоратив шакллар, ҳовузлар ва фавворалар жойлаштирилган. Бу жойларда майин ва салқин шабада эсиб турган. Боғлар экологик нуқтаи назардан олганда бутун шаҳар аҳли учун ҳам ўта аҳамиятли бўлган. Мирзо Улуғбек боғлардаги саройларда турли хил расмий учрашувлар, жумладан, олимлар билан илмий бахслар, элчиларни кутиб олиш ва меҳмон қилиш каби тадбирларни тез-тез ўтказиб турган. Мирзо Улуғбек бино этган боғларнинг вазифаси кўп қиррали бўлган. Боғлар учун жой танлашда ҳам ниҳоятда усталик билан иш тутилган. Бунда улар боғлар учун асосий жиҳат ҳисобланмиш сув масалаларига, ернинг баланд-пастлигига, иморат учун жойнинг мос келишига ва бошқа табиий белгиларга аҳамият беришган эди.

Шарафиддин Али Яздийнинг берган маълумотларига кўра, ўрта асрларда Мовароуннаҳр боғларида олма, ўрик, шафтоли, олхўри, тут, анор, нок, писта каби мевали дарахтларнинг турли навлари, махсус узумзор ва анжирзорлар мавжуд бўлган. Булардан ташқари, тол, терак, чинор каби соясалқин берувчи манзарали дарахтлар ҳам экилган. Боғлар ичида серсоя ёпиқ ва соясиз очик яшил манзарали муҳитни кузатиш мумкин бўлган. Ёпиқ муҳитга серсоя хиёбонлар, йўлақлар, ҳовуз ва супалар атрофлари кирса, очик муҳитга гулзорлар, майсазор ва бедазорлар кирган. Боғларда турли хил гуллар ва кўкатларга ҳам кенг ўрин берилган. Гулларнинг бири очилиб турса, иккинчиси гуллай бошлаган.

Биз юқорида, Амир Темур ва Мирзо Улуғбеклар боғлар ичида ҳашаматли кўшк-саройлар барпо этган деган эдик. Келинг, кўшк-саройлар архитектурасига алоҳида тўхталиб ўтсак. Тарихий адабиётларда боғ саройлари тўғрисида жуда қисқа ва ноаниқ маълумотлар берилган.

¹⁹⁰ Алимов Ў. Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда боғчилик ҳўжалиги тарихи. - Т.: 1984. – 20 б.

Самарқанд боғлари устида жуда кўп изланишлар олиб борган таниқли олим Ў.Алимов кўшк-саройлар тўғрисида қуйидагича ёзади: “... Археологик қазилмалар натижасида тўпланган маълумотлар ҳамда ёзма маълумотларга асосланган ҳолда шуни айтиш мумкинки, саройлар композицияси жиҳатидан бир-биридан фарқ қилган. Улар ташқи кўринишида тўртбурчак ва тўғри тўртбурчак ҳолатида қурилган бўлсалар-да, ички тузилишлари жиҳатидан умумий бир кўринишда бўлганлигини, яъни уларни ҳочсимон шаклда эканлигини марказий хона атрофида эса симметрик тарзда жойлашган хоналарни кўрамиз Саройларнинг композициясида салобатлилик, атрофига туташган айвонлар пештоқларининг улуғворлиги каби сифатлар жуда хосдир”.¹⁹¹ Ў.Алимов уларни композиция жиҳатидан икки хил кўринишга ажратади: Биринчи хил кўринишдаги саройларнинг ўзларига хослик томонлари, биринчидан, улар кичик ҳажмга эга; иккинчидан, уларнинг асосий кириш эшиклари тарафидан саройга туташган айвонлари бўлган; учинчидан, улар кўпинча баланд тепалар устига қурилган; тўртинчидан, улар асосан бир қаватлик бўлиб, баъзи ҳолларда иккинчи қавати ўрнида очиқ ёки ярим очиқ шийпонлар бўлган. Бу типдаги кўшк-саройларга қуйидаги боғлардаги саройларни киритиш мумкин: Давлатобод, Боғи Чинор, Боғи Беҳишт, Боғи Амирзода Шоҳрух, Боғи Нақши Жаҳон, Боғи Жаҳон нумо, Боғи Баланд ва Чиннихона. Иккинчи хил кўринишдаги саройларнинг ўзига хос томонларини олим қуйидагича таърифлайди: биринчидан, ҳажм жиҳатдан ниҳоятда улуғвор бўлса, иккинчидан, уларни кўпинча тўрт томонлама эшиклари ҳамда уч ёки тўрт томонлардан туташган айвонлари бўлган, учинчидан, улар текис ерларга қурилган, тўртинчидан, деворларининг қалинлиги 4 метргача етгани ҳолда, иморат икки-уч қаватлик бўлган. Боғи Дилкушо, Боғи Бўлди, Боғи Шамол, Боғи Нау ва Боғи Майдондаги Чилсутун саройлари иккинчи типга мансубдир.¹⁹²

¹⁹¹ Алимов Ў. Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда боғчилик ҳўжалиги тарихи. - Т.: 1984. – 56 б.

¹⁹² Алимов Ў. Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда боғчилик ҳўжалиги тарихи. - Т.: 1984. – 56-57 бетлар.

Шунингдек, Бобур мирзо ўзининг машхур адабий ва тарихий ёдгорлиги “Бобурномада” Боғи Майдон ҳақида гапирар экан, боғнинг ўртасидаги олий иморат Чилсутун кўшк-саройининг икки қаватлик, устунлари тошдан, сарой ичидаги катта зал эса чордара, яъни тўрт томондан эшикли бўлганлиги таъкидлайди. Демак, Чилсутун саройидаги чордара ва айвон саройдан тўрт тарафга, чорбоғнинг тўрт дарвозасига кетган йўлларнинг мавжудлигига ишорадир. Чилсутун кўшк Самарқанддаги Афросиёб харобаларидан шимолда Кўҳак, ҳозирги Чўпон ота тепаликларининг ғарбий этагида бунёд этилган боғлардан бирида жойлашган. Бу боғ “Боғи Майдон” номи билан танилган бўлиб, жуда гўзал ва ҳашаматли бўлган. Боғга дастлаб Амир Темур даврида асос солинган. Боғи Майдон расадхона жойлашган тепалик билан қўшиб юборилиб, ўзига хос манзаравий яхлитлик, табиий меъморий тароват вужудга келтирилади.

Кўшк архитектурасини турли олимлар турлича талқин этишади. Г.А.Пугаченкова уни ташқи композицияси ва архитектуравий шаклига кўра муҳофаа қурилмасига ўхшатса, П.Ш.Зоҳидов енгил типдаги дам олиш боғ саройи сифатида талқин этади. Бизнинг фикримизча, боғ саройлари юқорида келтирилган икки хил мақсадга ҳам мўлжаллаб қурилган бўлиши керак. Ривоятларга қараганда, Мирзо Улуғбек Бухородаги Сомонийлар мақбарасини кўриб маҳлиё бўлиб шунга ўхшаш иморат солишликни ният қилади ва Самарқандда мақбарага ўхшаш Чилсутун кўшкни бунёд этади.

Самарқанднинг шаҳар ташқарисидаги сарой-кўшклари ҳокимият биноларидан фарқ қилган: мисол учун, Самарқанддаги Кўксарой ёки Шаҳрисабздаги Оқсаройлардан. Шаҳар ташқарисидаги саройлар шакли ва ҳажми жиҳатидан кичикроқ бўлган. Чунки уларнинг асосий вазифаси давлат мустаҳкамлиги ғояси билан эмас, балки ҳукмдор ва унинг яқинларининг ҳордиқ чиқариш макони бўлган. Бизгача етиб келган ёзма манбаларда қисқача тарзда баён этилишича, шунингдек миниатюралардаги тасвирларга кўра, саройларнинг икки тури мавжуд бўлган. Саройни одатда икки бош йўлка кесишган боғ марказида қуришган. Биринчи турдаги саройнинг ён

томонлама тарзлари улкан айвонлар билан безатилган. Мисол учун, Боғи Дилкушодаги уч қаватли сарой. Бошқа кўринишдаги сарой устунли айвонга эга бўлиб, Чилсутун саройи шундай кўринишда бўлган. Сарой зодагонлари буйруғига биноан барпо этилган кўшклар одатга кўра боғ билан бирга қурилган ва бу билан боғ мажмуасига хос хусусиятларни, композицион жиҳатларни ўзида мужассам этган.

Бобур мирзо Чилсутун кўшкини шундай таърифлаганки, унинг айтганлари асосида бутунлай бузилиб кетган кўшк архитектураси ва тузилишини яққол тасаввур қилиш мумкин.

Кўшк – ўзбек архитектурасида боғ ичидаги ёзги бинони билдиради. Ҳозирги енгил айвон, шийпон каби иншоотларнинг энг мураккаби ва ҳашаматлиси кўшк архитектурасини мужассам этади. Қадимги туркий атама Кўшк дунё бўйлаб саёҳат қилиб, Европа орқали ўз ватанига киоск – киоска шаклида кириб келган. Лекин Амир Темури ва Мирзо Улуғбек давридаги подшо яшайдиган муҳташам саройларнинг асосий биноси ҳам тарихий соломаларда кўшк деб аталган. Масалан, Оқсарой улуғ кўшки, Кўксарой улуғ кўшки, Дилкушо улуғ кўшки ва бошқалар.

Мирзо Улуғбек “Боғи Майдон” ўртасидан бир иморат қурди ва уни Чилсутун деб номлайди. “Чилсутун”-“Қирқ устун” устунларнинг кўплигидан дарак беради. У икки пастги ва юқори қисмлардан иборат бўлиб, устунлари ва тағ изораси батамом тошдан қилинган. Кўшк қолдиқлари орасидан оқ мармар устун қолдиқлари топилган. Бино мурабба тарҳга эга. Унинг тўрт бурчагидан йирик минорасимон буржлар кўтарилган. Бу буржлар ичида зина бўлиб, юқори қисмга мана шу буржлар орқали чиқилган. Буржлар сирти кошкор безатилган. Юқори қисмнинг тўрт тарафида айвон бўлган. Айвон ташқи тарафдан панжаралар билан тўсилган. Ундаги тош устунларнинг баъзилари морпеч шаклида безатилган. Устунларнинг курсиси ва муқарнас бошаси хушбичим бўлган. Ўртада чордара уй қилинган. “Чордара” сўзи асосий бино мурабба тарҳга эга эканлигини кўрсатади. Устоз П.Ш.Зоҳидовнинг фикрларича

“Бобурнома”нинг русча таржимасида “чордара” сўзи – “большой павильон” деб ноаниқ кўрсатилган. Маълумки, павильонлар турли шаклда бўлиши мумкин (тўғри тўртбурчак ва бошқа). Иморатнинг курсиси, яъни пастги асоси батамом тошдан безаб чиқилган. Бу қисмда ошхона, озиқ-овқатлар қазноқи ва бошқа ёрдамчи хоналар мавжуд бўлган. Бино чордараси йирик гумбаз билан ёпилган. Гумбаз саккизқирралик асосга ўрнатилган. Буржлар тепаси ҳам гумбазчалар билан тугатилган. Бу иморатга алоҳида маҳобат бахш этган. Ёз кунларида бино айвони устида ҳам дам олиш мумкин бўлган. Томга ҳам буржлар орқали чиқилган. Кўшкнинг тепа ва паст қисмларига тўрт тарафдан эшик очилган. Бино атрофига ҳам эътибор катта бўлган. Атроф-муҳит кўкаламзорлаштирилган бўлиб, турли хил чиройли дарахтлар, гулзорлар бинога янада кўрк бағишлаган.

Боғ ичида жойлашган бинолардан бизгача қисман археологик қолдиқларгина етиб келган бўлиб, улар орқали кўшк, шийпон, айвон ва бошқа шунга ўхшаш енгил типдаги бинолар архитектурасини тасаввур қилиш жуда қийин. Шунинг учун Чилсутун кўшкени график тиклаш лойиҳасини яратишда, юқорида айтиб ўтилганидек, асосан Бобур мирзо қолдирган ёзмалардан, археолог Ў.Алимов маълумотларидан ва Г.А.Пугаченкова ишлаб чиққан тарҳга асосланилди.

“Бобурнома” га яна бир бор мурожаат этсак, Бобур мирзо Боғи Майдонга таъриф берар экан, боғ марказидаги иморат – Чилсутун саройининг икки қаватли, устунлари тошдан, сарой ичидаги катта зал эса чордара, яъни тўрт томондан эшикли бўлганлиги ҳақида ёзган эди. Бундан расадхонадан то бу саройгача бўлган йўл серсоя хиёбон бўлганлигини англаш мумкин. Биз биламизки, хиёбонлар одатда ариқлар бўйлаб жойлашади. Чилсутун саройидаги чордара ва айвон саройдан тўрт тарафга, чорбоғнинг тўрт дарвозасига кетган йўлларнинг мавжудлигига ишорадир. Ў.Алимов Боғи Майдонда олиб борган 1969 йилги текширишлари натижасида Чилсутуннинг фақат курсиси (60х40м, 40х25 м) қолдиқларинигина аниқлашга муваффақ бўлган. Олим бундан ташқари

маҳаллий халқнинг гапларига асосланиб, Чилсутун саройининг шарқ тарафида ҳовуз бўлганлиги, унинг атрофи эса мармар тош тахталар билан ишланганлиги ҳақида ёзган. Чордарали ва чор тарафли айвонли сарой, унга элтувчи асосий хиёбон ва тўрт тарафга кетган йўллар ва сарой олдидаги ҳовуз Боғи Майдонни тартибли, режаси чорбоғ тарзида ишланган деб қарашимизга асос бўлиб хизмат қилади. Боғнинг номи ҳам унинг асл бошдан очиқ ялангликда тартибли меъморий режада бунёд этилганлигига ишорадир.

Мирзо Улуғбек ўзининг Боғча номи боғида Чиннихона кўшкни бунёд этган. Бу кўшкнинг изораси Хитойдан келтирилган чиннилар билан безатилган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур келтирган маълумотларга асосан Чилсутун ва Чиннихона кўшкни кўринишини график тиклаш имконияти келиб чиқади. Боғи майдон таркибидаги Чилсутун кўшкни Мирзо Улуғбек замонидан боғсозлик санъатининг нақадар раванқ топганлигидан далолатдир. Улуғбек мирзо бунёд этган боғлар ва унинг таркибидаги иморатлар ҳозирда жуда кам ўрганилган бўлиб, уларни мукамал ўрганиш ва ҳозирги кунда Чилсутун ва Чиннихона кўшкларини қайта тиклаш имконияти мавжудлиги диққатга сазовор.

Тадқиқотда шунингдек, Самарқанддаги Боғи Бўлди ва Боғи Давлатобод боғлари кўшк-саройларининг ҳам график реконструкция вариантлари ишлаб чиқилган.

М.Е.Массоннинг фикрича, Давлатобод боғи совға тариқасида қурилган бўлган. Самарқанд шаҳридан 13 км лар чамаси жанубда, Термизга кетадиган йўлнинг чап томонида жойлашган.¹⁹³ Испан элчиси Клавихонинг кундалигида Шаҳрисабздан Самарқанд шаҳрига қараб келишда шаҳаргача “... бир ярим лига масофа қолган эди” деб таъкидланган.¹⁹⁴ Шунингдек кундаликда Испан ва Бобил (Миср) султони элчилари Соҳибқирон Амир Темурнинг қабул қилишини кутиб 31 августдан 8 сентябргача кўркам боғда

¹⁹³ Алимов Ў. Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда боғчилик ҳўжалиги тарихи. -Т.: “Фан”, 1984. – 13 б.

¹⁹⁴ Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406 йиллар). -Т.: “Ўзбекистон”, 2010. – 152 б.

яшаганлиги келтирилади. Ушбу боғнинг номи кундаликда Гулбоғ деб келтирилган бўлсада, унинг Давлатобод боғи эканлигини англаб олиш мумкин. Чунки Клавихо ва Ў.Алимов берган маълумотлар бир-бирига ўхшашдир.

Кундаликда боғ ва сарой манзараси куйидагича келтирилади: “... Боғнинг атрофи лой девор билан ўралган бўлиб, девор айланаси тўла бир лига келар эди. Боғда цитрус ва лимондан бошқа ҳар хил меваги дарахтлар бор эди. Унда олтига ҳовуз бўлиб, боғ ўртасидан анҳор оқиб турарди. Ҳовузлар баланд, сояли дарахтлар қаторидан ҳосил бўлган йўлак орқали бир-бирлари билан туташтирилган. ... Боғда тупроқдан уюб ясалган, ёғоч панжаралар билан ўралган усти текис баланд тепалик бор. Унда ажойиб қошона қад кўтарган. Қошонага тилло, ложувард ва рангли қошинлар билан тўкис ва мукамал сайқал берилган. Қошона жойлашган мазкур тепалик атрофи сувга лиммо-лим чуқур ҳандақ билан ўралган. Ҳандаққа узлуксиз сув оқиб туради. Тепалик устидаги қошонанинг икки томонида ҳандақлар оша унга олиб келувчи иккита кўприк қурилган. Ҳар бир кўприкнинг нариги томонида эшик бор. Эшиклардан кирилгач, тепаликка зинапоядан кўтарилади. Хуллас, мазкур бино (мустаҳкам) кўрғон эди. ... Боғдан яна худди шу боғнинг ўзидай йирик тоқзорга ўтилади, унинг атрофи девор билан ўралган. Кенг тоқзорга эшик орқали чиқилади”.¹⁹⁵

В.Л.Вяткин темурийлар даврига тегишли вақф ҳужжатларини ўрганиб, Дарғом канали билан Шавдор ариғи ўртасида Давлатобод қишлоғи бўлганлигини аниқлаган. 1936 йилда эса И.А.Сухарева Давлатобод боғининг аниқ жойлашган ўрнини топган. Бу боғ асосий йўл устида жойлашган экан. Боғдаги сарой баланд тепаликда жойлашган.¹⁹⁶

Ў.Алимовнинг археологик қазилма ишларига асосан боғ ўлчами 1350х900 м тўғри тўртбурчак шаклида эканлиги аниқланган. Боғ икки қисмдан иборат бўлиб, шарқ томондагиси кичик 900х450 м, жанубий-ғарб

¹⁹⁵ Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406 йиллар). -Т.: “Ўзбекистон”, 2010. – 153-154 бетлар.

¹⁹⁶ Алимов Ў. Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда боғчилик ҳўжалиги тарихи. -Т.: “Фан”, 1984. – 13 б.

томондагиси эса 900х900 м га тенг бўлган. Боғ марказида баланд ғишт тепа бўлган. Тепалик тўртбурчак шаклда, томонларининг кенглиги юқори юзада 40х40 м, пастки асосида эса 65х65 м, баландлиги эса 12 м га тенг. Тепалик ўз даврида хандақ билан ўралган. Хандақнинг кенглиги 25-30 м атрофида бўлган. У ер сатҳидан 1,5 метр пастда жойлашган. Тепаликнинг марказида жойлашган бинонинг ўлчамлари 20х14 м бўлиб, унинг айвон ва бир неча хоналари мавжуд бўлган. Айвон жанубий-ғарб тарафда жойлашган. Айвондан кичик даҳлиз орқали бинога кирилган. Бино деворлари қалинлиги 0,9-1,0 м га тенг бўлган. Ў.Алимов изланишларга асосланган ҳолда Давлатобод боғидаги сарой жойлашган тепаликнинг умумий кўриниши ва тарҳининг реконструкция вариантларини ишлаб чиққан.¹⁹⁷

Ўрганилаётган даврда бунёд этилган боғлар орасида Боғи Бўлди алоҳида ажралиб турган. Хажм жиҳатидан йирик бўлган бу боғнинг тўрт томонида кириш эшиклари мавжуд бўлган. Боғнинг жойлашган жойи бўйича Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг “Бобурнома” асарида қуйидагича ёзади: “... Самарқанднинг шарқида икки боғ солибтур, бириким йироқроқтур, Боғи Бўлдудур, ёвуқроғи Боғи Дилкушодур. Андин Феруза дарвозасига хеёбон қилиб, икки тарафида терак йиғочлари эктурубтур...”.¹⁹⁸ Афсуски, китобда боғ саройи ҳақида ҳеч қандай маълумот келтирилмаган.

Режали боғларнинг яратилишига назар ташласак, Ўрта Осиё халқларининг маданий савияси ва бунёдкорлик маҳорати юқори даражада бўлганлиги кўринади. Улар боғ яратишда экилган дарахтлар ва гулларнинг нақшинкор саройлар билан мос тушишига, ҳидли гуллар жойлашувига алоҳида эътибор берганлар. Қолаверса, боғ учун жой танлаш ҳам ўзига хос маҳорат талаб қилган. Бунда боғлар учун асосий жиҳат ҳисобланмиш сув масалаларига, ернинг баланд ёки пастлигига, иморат учун жойнинг мос келишига ва бошқа табиий белгиларга катта аҳамият қаратилган.

¹⁹⁷ Алимов Ў. Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда боғчилик ҳўжалиги тарихи. -Т.: “Фан”, 1984. – 120-122 бетлар.

¹⁹⁸ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. -Т.: “Юлдузча”. 1989. – 44 б.

Олимларнинг фикрича, Боғи Бўлди Қўрғонча қишлоғида, яъни Боғи Дилкушодан 1,5 км узоқликда жойлашган. Боғлар икки гуруҳга ажратилган бўлиб, уларнинг бири чорбоғ деб номланган. Бу боғлар марказий ўқларга асосланган. Ўқлар бўйича ўтган кўчалар кесишган жойда кўшк-саройлар барпо этилган. Кўшкнинг тўрт тарафи боғ бўлган. Бу типдаги ёдгорликларни график тиклаш чизмалари ва тархлари кўпгина олимлар, жумладан, Г.А.Пугаченкова, Ў.Алимов, П.Ш.Зоҳидов, А.С.Ўролов, Д.А.Нозиловлар томонидан ишлаб чиқилган. Иккинчи гуруҳ боғлари асосан тепаликларда бунёд этилган. Лекин шундай боғлар ҳам бўлганки, улар текис ерларда қурилиб, боғ саройи икки ёки уч қаватли ташкил этган. Биз график қайта тиклаш таклифини бераётган Боғи Бўлди ҳам шу гуруҳга мансубдир.

Боғ тахминан 1398-1400 йилларда бунёд этилган бўлиб, унинг номланиши ҳақида турлича фикрлар мавжуд. В.В.Бартольд уни “камолотга етган, кам-кўстсиз боғ” деб, Г.А.Пугаченкова “фаровонлик, мўлчилик боғи”, В.В.Радлов “бадавлат боғ”, М.Булатов эса “Бўлду” эмас “билди”, яъни “билимлар боғи (Боғи билди)” деб таърифлайди. Бундан, ушбу боғда Амир Темур сарой олимлари, уламолар ва шеърят намояндалари билан йиғилишиб, турли хил илмий баҳслар, шеърят кечалари ва суҳбатлар ўтказиб турган деган фикр юзага келади.

Ўткир Алимов томонидан ишлаб чиқилган Боғи Бўлду саройининг тарҳи ва сарой ҳақидаги кўпгина олимларнинг фикрлари ва изланишларини ўрганиб қуйидаги маълумотларга эга бўлдик. Боғ саройи биносининг умумий ўлчамлари 52,0x52,0 метрли мурабба шаклидадир. Кўпгина боғ саройлари каби режада хочсимон кўринишга эга. Унинг бу шаклда қурилишига сабаб иморат ичида доим салқин ва мўътадил ҳаво ҳамда ёруғликни таъминлашдир. Пойдеворининг эни 2 метр, чуқурлиги 3 метрли ташкил этган. Иморатлар қурилишига ишлатилган асосий қурилиш материали пишиқ ғишт ҳисобланган. Боғи Бўлду саройини барпо этишда турли хил ўлчамдаги ғиштлардан фойдаланилган. Жумладан, 27x27x6 см, 28x26x6 см, 26x24x5 см

ва 23x18x6 см ўлчамлардаги.¹⁹⁹ Пойдевор эни 2 метр бўлиб, унинг қуйи қисмида йирик тошлар терилган. Сарой икки қаватли бўлиб, иккинчи қавати ярим очик айвон шаклида бўлган. Бинонинг ички тузилиши пойдевор асосида аниқланган тарҳ бўйича қаралса, бирмунча содда бўлиб, катта-катта заллардан иборатдир. Бинонинг эшиклари тўрт томондан, асосий эшиклар шимолий ғарб ва жанубий шарқ томондан бўлган. Иморатнинг тузилишига кўра, икки тарафида кенг ва баланд пештоқли дарвозалар қурилган. Боғи Бўлди саройи Дилкушо саройи каби уч гумбазли йирик залга эга. Саройнинг марказий залига перпендикуляр тарзда тўғри тўртбурчак шаклидаги 16,0x8,0 метр ўлчамли икки хона, тўрт бурчагида эса бир хил ўлчам (12,0x10,0 метр) га эга ёрдамчи хоналар жойлашган. Иккинчи қаватга айланма зиналар орқали чиқилган. Археологик қазилмалар иморат хоналарининг саҳнига асосан пишиқ ғиштлар ишлатилганлигини кўрсатган. Чунки баъзи бир хоналарда ерга ётқизилган ғиштлар сақланиб қолган бўлиб, уларнинг кўпроқ қисми 20x18x6 см ли ғиштлардан иборат. Ғиштларнинг устки қисми яхшилаб силлиқланган бўлиб, улар шиббаланган ер устига жуда ҳам зич қилиб терилган. Баъзи ерларда ғиштларнинг изларигина сақланиб қолган, холос. Бундай ғиштлар иморатнинг жануб томонидаги хонанинг ташқарисида ҳам сақланган. Уларнинг ўлчамлари 26x24x5 см дан.²⁰⁰

Юқоридаги маълумотларга асосланиб, илгари ҳам Боғи Бўлду саройининг илк график қайта тиклаш таклифи ишлаб чиқилган эди. Ўрта Осиё боғлари ҳамда сарой-кўшкларини янада чуқурроқ таҳлил этган ҳолда ушбу боғнинг янги график қайта тиклаш таклифи ишлаб чиқилди. Унга кўра, сарой уч гумбазли, марказида эса қобирғали гумбаз жойлаштирилган. Марказий гумбаз перпендикуляр гумбазлардан 2,5 метр баланд қилиб қурилган. Саройнинг умумий баландлиги 26,5 метрни ташкил этган.

Боғи Бўлду саройининг берилаётган график таклиф лойиҳаси Бухорода жойлашган Ситораи Моҳи Хоса саройи айвон кўринишини эслатади. Чунки

¹⁹⁹ Алимов Ў. Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда боғчилик хўжалиги тарихи. -Т.: “Фан”. 1984. – 64-65 бетлар.

²⁰⁰ Алимов Ў. Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда боғчилик хўжалиги тарихи. -Т.: “Фан”. 1984.

бу сарой ҳам Ўрта Осиё меъморчилиги учун хос бўлган чорбоғ услубида режаланган. Боғ худуди мунтазам режага асосланган. Ҳовлида кўркам хиёбонлар, чаманлар, ҳовуз ва унинг ёнида кўшк жойлашган.²⁰¹ Боғи Бўлду саройининг икки қавати ҳам Ситораи Моҳи Хоса каби айвонли. Унинг биринчи қавати тошдан ишланган бўлиб, иккинчи қаватга қараганди баландроқ. Иккинчи қаватдаги устунлар ёғочдан ишланган ҳамда ёғоч панжаралар билан ўралган. Бунда бино оғирлигини камайтириш ҳисобга олинган. Сарой эшиклари ҳам ўша даврга хос тарзда ишланган. Шунингдек, биринчи қаватда хоналарни ёритиш учун панжаралар ишланган бўлса, иккинчи қаватда улар ўрнида эшиклар жойлашган.

Саройлар учун нафақат уларнинг меъморий ечимлари, балки безаклари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли боғ саройларининг янада кўркам бўлиши учун унинг ички ва ташқи қисмининг безатилишига жуда катта эътибор қаратилган. Турли хил қазималар даврида топилган саккиз япроқли нақшли ганч парчалари ўша даврда наққошлик санъатининг юксак даражада ривожланганлигини кўрсатади. Қазималар вақтида Боғи Бўлду саройидан 53x29 см ўлчамдаги панно топилган. Унинг юзасида тўқ кўк ранг фонида тўрт, беш ва олти япроқли гуллардан ташкил топган гулдаста акс эттирилган.²⁰² Гулдастадаги лолага ўхшаш гулларга, гул ғунчаларига асосан оқиш ранг, баргларига эса оч ҳаво ранги берилган. Бу каби гулдасталар тасвири темурийлар давридан аввалги ёдгорликларда, ҳозиргача сақланиб келаётган Самарқанд, Бухоро ва бошқа обидаларда ҳам учрайди.

Археологик қазималар вақтида яна шу нарсалар маълум бўлганки, саройнинг ташқи безагида Боғи Дилкушоники каби асосан учбурчак (томонлари 25 см дан), тўртбурчак (7x7 см), бешбурчак (томонлари ҳар хил кенгликда) шаклларда ясалган майда тоштахтачалар топилган. Шунингдек, безаклар орасида Боғи Бўлдудан топилган “бахт тугуни” деб ном олган

²⁰¹ Уролов А.С., Садыкова С.Н. Ўрта Осиё анъанавий “Чорбоғ” услуби ва замонавий боғ-парк санъати. -Т.: “Санъат журнали”. 2012. – 28 б.

²⁰² Алимов Ў. Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда боғчилик ҳўжалиги тарихи. -Т.: “Фан”. 1984. – 80 б.

нақшлар ҳам учрайди. Бундай нақшлар мўғуллардан олдинги даврдаги меъморий ёдгорликларга хос бўлиб, Самарқанддаги XIV аср ёдгорликларида ҳам кенг тарқалган. Бу хилдаги нақшлар ҳарфларнинг ўзаро чирмашган ҳолда берилиши натижасида ҳосил бўлган. Бу маълумотларга асосланиб, саройни безатишда ушбу турдаги нақшлардан фойдаланишга ҳаракат қилинди.

Маълумки, боғларнинг гуллаб-яшнаши учун уларни сув билан мунтазам равишда таъминлаб туриш лозим. Шу сабабли ҳам, бунёд этилган боғлар турли ариқлар ва дарёлар суви билан суғорилган. Баъзи ёзма манбаларда қайд этилишича, Боғи Давлатобод Аббос канали орқали суғорилган. Юқорида Давлатобод ва Боғи Бўлду бир-бирига яқин ҳудудда жойлашганлиги айтиб ўтилган эди. Бундан келиб чиқиб, Боғи Бўлдуга ҳам сув шу ариқдан келганлигини тахмин қилиш мумкин.

Боғ ҳуснига ҳусн қўшиши учун боғларда ҳовузлар бунёд этилган. Афсуски, Боғи Бўлдуда мавжуд бўлган ҳовузлар ҳақида аниқ маълумотлар мавжуд эмас. Тахминларга кўра, боғнинг шарқий томонида сув ҳавзаси бўлган.

Юқорида келтирилган маълумотлар ва Ў.Алимов чизган тарҳ асосида Боғи Бўлду боғ саройини дастлабки кўринишининг навбатдаги график таклифи ишлаб чиқилди. Унга кўра сарой ҳашаматли, икки қаватли, тўрт томонида йирик пештоқларга ва айвонли галереяга эга бўлган.

XV асрнинг охирига келиб сиёсий барқарорликнинг йўқолиши оқибатида кўпгина боғлар вайрон бўлади. Анъанавий боғларнинг тарҳий схемаси кейинчалик Бобур ва бобурийлар давлатида, яъни Ҳиндистон ва Афғонистон ҳудудларида кенг қўлланилган. “Бобурнома” га яна бир назар солсак, Бобурнинг Фарғона, Тошкент, Самарқанд, Ҳирот, Қобул боғларини диққат билан ўрганиб, кейинчалик ўз билим ва орзуларини юқорида тилга олинган давлатлар заминида амалга оширганлигига амин бўламиз.²⁰³

²⁰³ Зоҳидов П.Ш. Зеб ичра зийнат. -Т.: 1985. – 86 б.

Хулоса қилиб айтганда, темурийлар даврида боғ-истирохатчилик санъатининг юксак намуналари рўёбга чиққан ва боғлар асосан чорбоғ усулида режаланган. Боғлар деворлар билан ўралган бўлиб, тўрт тарафида дарвозалари мавжуд бўлган. Бу дарвозалардан келадиган йўллар кесишган жойда ҳашаматли кўшк-саройлар бунёд этилган. Улар чордара усулида қурилганлиги сабабли тўрттала дарвозадан ҳам бир хил кўринган. Кўшк-саройлар боғлар марказида жойлашган ва тинч-осойишта, ташқи шовқин-суронлардан ҳоли бўлган. Боғларда уч хил турдаги дарахтлар: соя берувчи, мевали ва чиройли гуллайдиган манзарали дарахтлар экилган. Гулларнинг шундай хиллари танланганки, улар бутун мавсум давомида очилиб турган. Яъни бири очилиб сўнса, иккинчиси очилиб турган.

Ҳозирда кундан-кун чирой очиб бораётган шаҳарларимизни кўкаламзорлаштириш, боғлар яратиш ва уларга оройиш бериш, майдонларни ободонлаштиришда бобокалонларимиз яратиб кетган боғчилик тизими намуналаридан фойдаланиш ва амалда татбиқ этиш муҳим жиҳатлардан бири бўлиб қолмоқда.

Ушбу бўлимга хулоса қилиб қуйидагиларни келтириш мумкин:

- Темурийлар даври шаҳарсозлиги олдинги давр шаҳарсозлигига таянган;
- Мирзо Улуғбек даври шаҳарсозлиги ўзининг маълум бир қонуниятларга асосланганлиги, бетакрорлиги билан ажралиб туради.
- XIV-XV аср шаҳарлари тузилишини мудофаа деворлари, дарвозалар, архитектуравий мажмуалар, майдонлар, маҳаллалар, кўчалар, мавзелар, турар-уйлар, маъмурий-маиший иншоотлар, суғориш тизимлари, боғлар ва турли йўналишдаги кўчалар белгилаб берган.

2-боб бўйича хулосалар

Темурийлар даври шаҳарлари структуравий тузилишига кўра уч қисмдан: Арк, Ҳисор ва Рабоддан иборат бўлганлиги маълум. Шунингдек,

шаҳарлар таркибида мустаҳкам девор ва жарлик билан ўралган Арклар мавжуд бўлган. Аркларда саройлар, казармалар, қамоқхоналар ва бошқарув бинолари жойлашган. Ҳисор муҳофазасига алоҳида эътибор берилган. Бу жой шаҳарнинг энг гавжум жойи ҳисобланган. Ҳисорда жоме масжидлар, зиёратгоҳ мажмуалар, бозорлар, ҳунармандчилик устахоналари, шаҳар аҳолисининг турар-уйлари мавжуд бўлган.

Шаҳарлар марказий қисмига яқин жойда архитектуравий мажмуалар барпо этилган. Шаҳар ташқарисига қараб савдо ва ҳунармандчилик кўчалари тарқалган. Қолган бўш ерларда саройлар, боғлар, маданий ва диний иншоотлар бунёд этилган. Боғи майдон таркибидаги Чилсутун кўшки Мирзо Улуғбек даврида боғсозлик санъатининг нақадар равнақ топганлигидан далолат беради. Тадқиқотда Самарқанддаги Темурийлар даврида бунёд этилган, лекин ҳозирда бузилиб кетган учта: Чилсутун, Боғи Бўлди, Боғи Давлатобод кўшк-саройларининг график реконструкция таклиф вариантлари ишлаб чиқилди.

Шаҳарларга дарвозалар ва қопқалар орқали кирилган. Шаҳар ташқариси, яъни рабод ҳудудида боғлар, деҳқончилик қиладиган мавзелар ва дала ҳовлилари жойлашган. XV асрнинг 1-ярмида рабодлар Самарқанд шаҳрида айниқса ривож топиб, унинг функцияси кенгайган. Рабодларда нафақат боғлар ва савдо иншоотлари, балки кўплаб кўшклар ва илмий иншоот (расадхона)лар ҳам бунёд этила бошланган.

Кўпинча шаҳар дарвозалари олдида бозор, карвонсарой ва ҳаммом жойлашган. Бозор яқинида масжид, мадраса ва мақбаралар қурилган.

Темурийлар даврида шаҳарларни барпо этишда маълум бир қонуниятларга асосланилган. Жумладан, Самарқанд шаҳрида Амир Темур ва Темурийлар даврида бунёд этилган уч мажмуавий объектнинг бир ўқда (шимол-жануб йўналишида) жойлашуви бунинг яққол мисолидир. Бу ўқнинг шимол тарафида Амир Темур жомеси ва Бибихоним (Сароймулкхоним) мақбараси, марказда Регистон майдони ва чорсу биноси, жанубда эса Амир

Темур мақбара мажмуаси жойлашган. Бу мажмуалар шаҳарнинг доминант иншоотлари ҳисобланган.

Амир Темур ва темурийлар даврида шаҳарларда асосий биноларни мажмуавий тарзда бунёд этиш кенг миқёсда олиб борилган ва ансамблсозлик назарияси шаклланган эди.

Темурийлар даврида Самарқанд шаҳрида 15 та боғ бунёд этилади. Боғлар кўпроқ тўғри тўртбурчак, мурабба шаклларида бўлиб, деворлар билан ўраб олинган. Баъзи боғлар табиий релъефдан келиб чиққан ҳолда режаланган. Боғ худудида сунъий тепаликлар яратилиб кўшк-саройлар қурилган. Боғлар чорбоғ структурасида режаланган. Чорбоғлар чорчаманларга ажралган.

Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонликларида шаҳарлар ривожланди. Ўзбек хонликлари даври меъморий - режавий усуллари асосан олдинги давр анъанавий яъни, шаҳар атрофини мустаҳкам деворлар билан ўраб олиш ва шаҳарга бир қанча дарвозалар орқали кириш давом этган. Шунингдек, асосий радиал йўналишдаги кўчалар шаҳар марказида кесишган ва улар Регистон майдонини ташкил қилган. Кўпинча бу ер Чорсу деб ҳам юритилган. Энг йирик иншоотлар шу марказда шаҳарнинг шимолий - шарқий қисмида сарой марказда, асосий кўчалар кесишувида бозор майдонига эга. Қўқон хонлик пойтахти шундай бунёд этилган.

III БОБ. XVI АСРДАН XX АСРНИНГ БОШЛАРИГАЧА ШАҲАРСОЗЛИКНИНГ РИВОЖЛАНИШ АЛОМАТЛАРИ

3.1 §. Ўрта Осиё хонликлари даври шаҳарларининг ўзига хос жиҳатлари

Мовароуннаҳрда XVI асрнинг иккинчи ярмида мустақил давлатлар - Бухоро ва Хива хонликлари ташкил бўлиб, ўзини тиклай бошлади. XVIII асрнинг бошида узоқ урушлардан сўнг мустақил Қўқон хонлиги ташкил топди. Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонликларида шаҳарлар ривожланди, масжиду мадраса, хонақоҳ-работ, ғаммом, карвонсарой ва шифохоналар бунёд этилди. Бухородаги Мир Араб, Абдуллахон II, Абдулазизхон мадрасалари, Тошкентдаги Кўкалдош мадрасаси ва Қафқол Шоший мақбараси, Хивадаги Оллоқулихон мажмуаси, Қўқондаги Кўшмадраса, Норбўтабий ва Модарихон мадрасалари, Модарихон қасри, Худоёрхон саройи шулар жумласидандир.

XVI аср охиридан то XIX асргача Бухоронинг 12 километрлик шаҳар девори бўлиб, у хом ғишт ва пахсадан кўтарилган эди. Дарвозалар эса пишиқ ғишдан ишланган. 11 дарвозадан фақат иккита - Абдуллахон II Бухоронинг ғарбий деворида қурдирган Қорақўл ва Талипоч дарвозаларигина сақланиб қолган эди. 2007-2009 йиллар давомида археологик изланишлар натижасида илгариги Дарвозаи Самарқанд ва Дарвозаи Шайх Жалол шаҳар

дарвозаларининг пойдевор қолдиқлари топилди. Илмий изланишлар ва архив материаллари асосида лойиҳа тузилиб Дарвозаи Самарқанд ва Дарвозаи Шайх Жалол шаҳар дарвозалари қайта тикланди ҳамда Шайх Жалол дарвозасига туташган шаҳарнинг қуршов девори 850 метр масофадаги қисми таъмирланди.²⁰⁴

Марказий Осиёдаги энг диққатга сазовор шаҳарлардан бири - Хива Амударёнинг чап соҳилида Ўзбекистоннинг ҳозирги Хоразм вилоятининг жанубида жойлашган. Бу минтақада бутунлигича сақланиб қолган ягона нодир обида - шаҳардир. 1967 йилда Хива қўриқхона - шаҳар деб эълон қилинди, 1990 йилдан бошлаб эса Хиванинг иккинчи қисми - Ичан қалъа ЮНЕСКО томонидан жаҳон аҳамиятига молик тарихий обида сифатида эътироф этилди.

XVI асрдан бошлаб Хива бир неча бор хонлиқнинг пойтахти деб эълон қилинади. XVII аср бошларида, Араб Муҳаммад даврида (1602-1623 йиллар) Хоразмда нисбатан сиёсий барқарорлик ўрнатилгач, Хива ҳақиқатан ҳам давлатнинг пойтахт шаҳрига айланди. Қурилиш ишлари бирмунча кенгайди, жумладан, маҳобатли Араб Муҳаммад мадрасаси қурилди. Хива айниқса XIX асрда юксак тараққий этди. Хива хонлиги кенгайиши ва мустаҳкамланиши муносабати билан Ичан қалъа ва Дишан қалъада қурилиш суръати жадаллашди. Маҳобатли шаҳар девори Хоразм мудофаа истехкомлари қурилишининг ёрқин намунасидир. Деворнинг баландлиги 10 метрга яқин, ташқи томондан бироз қиярок кўринишда бўлиб, ҳар 30 метр оралиқда буржлар ишланган. Девор юқориси кунгура билан якунланган.

Ичан қалъанинг жануби-шарқий бурчагида тўртбурчакли минора қолдиғи сақланган - бу Хоразмда қалъа қурилишидаги дастлабки анъаналар намунасидир. Ичан қалъанинг тўрт дарвозаси бор. Дарвозалар равоқли ён томонларига буржлар ишланган. Улар шимолда - Боғча дарвоза, шарқда - Полвон дарвоза, жанубда - Тош дарвоза ва ғарбда - Ота дарвоза деб номланган.

²⁰⁴ Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии. – М: 1950.

XIX асрда Дишан қалъа атрофида 10 та дарвоза барпо қилинган эди. Улардан фақат Қўш дарвоза сақланиб қолган. Дарвоза ўзига хос меъморий кўринишда. Қўш равоқли, уч гулдаста - бурж равоқлар оралиғига ишланган. Шаҳар дарвозалари олдида бозор, карвонсарой ва ҳаммом жойлашган. Бозор яқинида масжид, мадраса ва мақбаралар қурилган. 1616 йилда Хоразм пойтахти Кўхна Урганчдан Хивага кўчирилгани муносабати билан Араб Муҳаммадхон шу воқеага бағишлаб мадраса қурдирган. Оллоқулихон даврида эса мадраса қайта тикланган.²⁰⁵

Ичан қалъа марказида жойлашган Жума масжид хароба ҳолига келиб қолган иморат ўрнида XVIII аср охирида барпо этилган. Бу - пештоқ ва гумбазсиз, ҳовли ва равоқсиз ўзига хос иншоот. Масжиднинг шаҳар марказий кўчаларидан бирига қараган шимолий томонида минора бўлиб, унинг баландлиги 32 метрдир. Ягона хонақоҳ ва айвондан иборат. Айвоннинг текис тўсинли шифтини 213 ёғоч устун кўтариб туради.

1686 йилда Ичан қалъанинг ғарбий дарвозаси яқинида Кўхна Арк қалъаси қурилиши бошланган. Арк кўп ҳовлили, тузилиши мураккаб, таркибида хон ва унинг оила аъзолари, амалдорлари учун хоналари бўлган. Аркдаги кўпгина иморатлардан фақат XIX аср ва XX аср бошларидаги бир неча иншоот - кўринишхона, масжид, зарбхона ва ҳарам сақланиб қолган.

XVIII асрда Хива шаҳри ташқарисида хон саройи - Чодраҳовли, XIX асрнинг биринчи ярмида ички шаҳарнинг шимолий қисмида Тошҳовли саройларининг қурилиши Хива шаҳарсозлик маданиятининг, Хоразм меъморчилиқ мактаби анъаналари кучлилигини яна бир бор намоёниш этади. XX асрда эса Ичан қалъа ташқарисидаги соя - салқин боғда Нуриллабой саройи барпо этилган. Унинг таркибида сарой, боғ, Исфандиёрхон қабулхонаси, қозихона ва қўшимча иморатлар бор. Сарой Хоразм чорбоғларига хос тарзда ишланган.

²⁰⁵ Қодирова Т.Ф., Лавров В.А., Маматмусаев Т.Ш. Ўрта Осиё шаҳарсозлик маданияти. Ўқув қўлланма. –Т.: 2014. – 99-101 бетлар.

Хивага олиб кирадиган Полвон дарвоза олдида савдо-сотик қадимдан ривожланган. Унинг ёнида XIX асрнинг 30-йилларида, Оллоқулихон буйруғи билан карвонсарой қурилган. Карвонсаройнинг жанубига қараган асосий томонига туташтириб Оллоқулихон тими қурилган. Ҳозир карвонсарой билан тим яхлит мажмуа сифатида шаҳарда ўз ўрнини эгаллаган.

Умуман Хива - очик осмон тагидаги музей шаҳар, унда бекиёс қўли гул усталар томонидан яхлит ансамбллар ва алоҳида меъморий ёдгорликлар яратилган шаҳарсозлик маданиятининг юксак тимсолидир.²⁰⁶

Қўқон хонлиги даврида (1709-1876 йиллар), Қўқон шаҳри Марказий Осиёнинг энг йирик сиёсий, иқтисодий, маданий марказига айланди. 1798 йили Олимхон давридан бошлаб, мамлакатнинг номи расмий равишда “Қўқон хонлиги” деб номланди ва бошқарувчи эса “Хон” деб атала бошланди.

Қўқон хони Умархон даврида, шаҳар Қўқанди Латиф деган нисбатга эга бўлди. Бу гўзал, ёқимли ва нафис шаҳар деган маънони англатади. Меъморчилик, хунармандчилик, илм-фан, савдо-сотик ниҳоятда ривожланди.

Шаҳарсозлик маданияти анъанавий сўнги ўрта аср шаҳарлари усулида шаклланиб, битта умумий марказга эга бўлган шаҳристон радиал режаланган бўлиб, баландлиги 7 метр келадиган қалъа девор билан ўралган. Деворлардан 12 та дарвоза очилган: Тошкент, Қудуғлик, Ғозиёғлик, Хўжанд, Афғон боғ ёки Исфара, Мўйимуборак, Қатағон, Риштон, Марғилон, Тоғлик, Наманган, Чуст дарвозалари. Дарвозалар жойлашган жойнинг номи ёки дарвозадан бошланган йўл қаерга олиб борса, ўша жойнинг номи билан номланган.²⁰⁷

Шаҳарда йирик мадрасалар, кўплаб карвонсаройлар, бозорлар, Ҳаммомлар ҳамда бошқа жамоат бинолари ўзига хос Фарғона мактаби усулида барпо этилган. Бизнинг давргача етиб келган Мадрасаи Мир (1798), Мадрасаи Хиштин (1772), Жоме масжиди (1817), “Даҳмаи шоҳон” мақбараси

²⁰⁶ Қодирова Т.Ф., Лавров В.А., Маматмусаев Т.Ш. Ўрта Осиё шаҳарсозлик маданияти. Ўқув қўлланма. –Т.: 2014. – 101-102 бетлар.

²⁰⁷ Қодирова Т.Ф., Лавров В.А., Маматмусаев Т.Ш. Ўрта Осиё шаҳарсозлик маданияти. Ўқув қўлланма. –Т.: 2014. – 102-103 бетлар.

(1824), “Модарихон даҳмаси” (1824), Соҳибзода Ҳазрат мадрасаси (1861), Худоёрхон ўрдаси (1870) ва бошқа обидалар архитектура ва шаҳарсозлик маданиятининг бетакрор намуналаридир.

Шаҳарда ҳунармандлар маҳалла - маҳалла бўлиб яшар эдилар. Шунинг учун ҳам шаҳар маҳалларга бўлиниб, уларнинг номлари шу ерда яшайдиганларнинг касб-ҳунарлари билан номланган ва ҳозирги вақтгача сақланиб қолган.

Шаҳарнинг тарихий қисми Регистон майдони ҳисобланиб, Чорсу чорраҳасида жойлашган. Тарихий манбалар ва сайёҳларнинг айтишича, худди шу Чорсудан Буюк Ипак йўлининг устидан Қўқонсой ва Оқтепасой сув йўналишларида шаҳар қурила бошлаган.

Чорсудаги энг муҳташам бино бу Худоёрхон саройидир. Дастлаб хон қароргоҳи, кейинчалик сарой аҳли яшайдиган 100 га яқин хона, заллар ҳамда бир неча ҳовли қурилган. Худоёрхон саройи анъанавий усул - ҳар тўрт томондан хоналар қурилган очик ҳовлидан иборат режавий усулни такрорлайди.

1876 йилда Қўқон хонлиги Россияга қўшиб олинади. Шундан кейин икки тузилмали “Эски шаҳар” ва “Янги шаҳар” қисмлари пайдо бўлади. “Эски шаҳар” шарқ кўҳна меъморчилик обидалари билан машҳур бўлса, “Янги шаҳар” юз йиллардан ошган тарихга эга бўлган колониал даврдаги европача меъморчилик обидалари билан эътиборни жалб этади. “Рус - Осиё банки” (ҳозирги Пахта банки), “Ака-ука Вадяевлар уйи” (ҳозирги ҳокимлик биноси), “Рус давлат банки” (ҳозирги адабиёт музейи), “Потеляховлар уйи” (ҳозирги марказий телеграф) ва бошқа кўплаб бинолар шаҳарнинг “Янги шаҳар” қисмидаги ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб турган, шунингдек шаҳарсозлик маданиятининг колониал давридаги янги босқичи бўлиб тарихга кирган.

3.2 §. Сўнгги ўрта асрларда шаҳарлар структурасидаги умумийлик ва ўзига хослик

Сўнгги ўрта асрларда Ўзбекистон шаҳарлари ўзининг режавий тузилиши бўйича бир қанча умумий ва айрим ўзига хос томонларга эга бўлган. Шаҳарларнинг кўпларига хос умумий жиҳатларлардан бири - уларнинг мудофаа деворлари билан ўралганлигида эди. Шаҳар деворлари уларни ташқи хавфдан ҳимоя қилиш, ижтимоий-иқтисодий ҳаётни, тартибни бир маромда ушлаб туришда муҳим ўрин тутган. Шу сабабли улар маҳоботли ва мустаҳкам қилиб бунёд этилган. Қўрғондеворлар улар атрофидаги ҳандақлар билан биргаликда шаҳарларнинг энг яхши ҳимоя воситаси ҳисобланган.

Шаҳар деворлари одатда лойдан (пахсадан) қурилган, баъзан эса девор қурилишида хом ғишдан ҳам фойдаланганлар. Буни 1697 йилда Ўрта Осиёга ташриф буюрган Ф.Скибиннинг қуйидаги: “Туркистон ва бошқа шаҳарлар - лой девор билан ўралган”, - деб қайд этган сўзлари ҳам тасдиқлайди.²⁰⁸ Ф.Беневени ҳам Бухоро шаҳари атрофидаги девор “лой ва хом ғишдан қурилган” - деб қайд этади.²⁰⁹ Ушбу маълумотни Мир Иззат Улланинг “шаҳар деворлари хом ғишдан қурилган эди”²¹⁰ - деган хабари ҳам тасдиқлайди.

Самарқанд шаҳри девори ҳақида ёзган Ҳофиз Таниш Бухорий Амир Темур “ҳижрий етти юз учинчи йилда ҳозир мавжуд бўлган шаҳарбандни қуришга киришди ва қисқа вақт ичида қуриб тамомлади”, - деб қайд этган эди.²¹¹ Мир Иззат Улла эса “шаҳар девори ... лойдан қурилган”, - деб гувоҳлик беради.²¹²

²⁰⁸ Сыскное дело 1697 года о дороге в Хиву // Туркестанский сборник. – Т. V. – Спб. – 1869. – С. 399-400.

²⁰⁹ Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах. – М.: 1986. – С. 124.

²¹⁰ Путешествие Мир Иззат Уллы от границы Кокандского ханства до города Самарканда. - Кн. 14. – Т.: 1957. – С. 201.

²¹¹ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. – Т.: 1969. – II жилд. – 241 б.; Ҳафиз-и Таниш Бухари. Шарафнама-йи шахи. – М.: 1989. – Ч. 2. – С. 231.

²¹² Путешествие Мир Иззат Уллы от границы Кокандского ханства до города Самарканда. - Кн. 14. – Т.: 1957. – С. 125.

Термиз шаҳри ҳам “мустаҳкам деворлар билан ўралган” эди.²¹³ Бу девор ҳам “лойдан” бунёд этилган бўлиб, у “жуда қудратли” эди.²¹⁴

Бухоро амирлигида бўлгани сингари, Хива хонлиги шаҳарларида ҳам пахса деворлар билан ўраб олиш анъанаси мавжуд эди. XVI асрда Антони Женкинсон Урганч ҳақида ёзар экан, шаҳар “текисликда жойлашган ва узунлиги 4 мил атрофидаги лой деворлар билан ўралган” лигини қайд этади.²¹⁵

XIX асрнинг 20-йилларига оид материалларга кўра Хива хонлигининг йирик шаҳарлари сирасига Хазорасп, Хонқа, Гурлан, Хўжайлилар ҳам кирган бўлиб “ўша ердаги бошқа шаҳарлар каби уларнинг барчаси лой девор ва ҳандақлар билан ўралган” эди.²¹⁶

Маълумки, Хива иккита деворга эга эди. Шаҳарнинг асосини ташкил этган ички шаҳар Ичан қалъани қамраб олган деворни сўнгги ўрта аср муаллифлари ўз асарларида қайд этиб ўтадилар. Хиванинг ташқи қисми – “Дишан-қалъа” девори эса 1842 йилда қурилган эди. Бу девор атрофи ҳам ҳандақ билан ўралган бўлиб, “жуда кам сув” билан тўлдирилган эди.²¹⁷ Шаҳар деворларини қуришда кўпроқ маҳаллий хом ашё дарахт устунлари, буталар ва тупроқдан фойдаланилган.

Қўқон хонлиги шаҳарлари мудофаа деворлари билан муҳофазаланиши жиҳатидан Бухоро ва Хивадан фарқ қилган. XIX аср муаллифлари Қўқон шаҳарларининг мудофаа деворлари билан ўралмаганлигини қайд этади. Жумладан, Кун “...Марғилондан бошлаб, биз девор билан ўралган шаҳарларни жуда кам учратамиз”, - деб ёзади.²¹⁸ Бу фикрлар Қўқон хонлигининг асосан янги шаҳарларига тааллуқлидир. Чунки, XVIII аср бошларидагина Бухоро амирлигидан ажралиб чиққан Қўқон хонлигида

²¹³ Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (География)/ Введ. пер. Б.А.Ахмедова. – Т.: 1977. – С. 34.

²¹⁴ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. - II жилд. – Т.: 1969. – 241 б.; Хафиз-и Таниш Бухари. Шарафнама-йи шахи. – М.: 1989. – Ч. 2. – С. 231.

²¹⁵ Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию 1558-1560 гг. – М.: 1938. – С. 177.

²¹⁶ О нынешнем состоянии некоторых областей и городов в Средней Азии // Азиатский вестник. – СПб. – 1826. – С. 26.

²¹⁷ Костенко Л. Город Хива в 1873 году. – СПб., 1879. – С. 321.

²¹⁸ Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долины. – СПб., – 1876. – С. 417.

Фарғона водийсининг қадимий шаҳарлари мавжуд бўлган. Улар муҳофаа деворлари билан ўралган эди. Бундай шаҳарлардан бири Андижоннинг мустаҳкам девор билан ўралганлиги ҳақида Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам гувоҳлик бериб, “шаҳарда учта дарвоза бор” - деб ёзади у.²¹⁹

Марғилон шаҳри ҳам девор билан ўралган эди. XIX аср бошларида бу шаҳар ҳақида Мир Иззат Улла: “шаҳар лой девор билан ўралган бўлиб, у ҳозирда бузилиб кетган”, - деб қайд этган.²²⁰ Бу маълумотни кейинги давр тадқиқотчиси ҳам тасдиқлаб, “шаҳар девор билан ўралган”, - деб ёзади.²²¹

XIX аср бошларида Тошкент шаҳри Қўқон хонлиги тасарруфига ўтган бўлиб, у ҳам девор билан ўраб олинган эди.

Хонликда деворлар билан ўралмаган савдо-иқтисодий марказлар ҳам мавжуд эди. Буни янги шаклланган шаҳарлар мисолида кузатиш мумкин. Шундай шаҳарлардан бири Наманган эди. XIX аср бошларида Ф. Назаров “Наманган ҳам ҳеч қандай истеҳкомга эга эмас”, - деб ёзган эди.²²²

Пойтахт шаҳар Қўқон 1842 йилдагина девор билан ўраб олинган эди.

Самарқанд шаҳри девори ҳақида Н. Хаников қуйидагиларни ёзган эди: “У анчагина тўғри тўртбурчак, аниқроғи трапеция кўринишида жойлашган... Бу девор кўп жиҳатдан Бухоронинг деворига ўхшайди”.²²³

Сўнгги ўрта асрлар давомида шаҳарлар ривожланиб, ҳудудий жиҳатдан кенгайиб борган. Натижада, шаҳар деворларининг айрим қисмлари қайта қурилган.

XIX асрнинг 40-йилларида Н. Ханыков Қарши ҳақида, “шаҳар учта концентрик девор билан ўралган” – деб ёзган эди.²²⁴ Бу маълумот ҳам шаҳар ҳудудининг кенгайиб борганлигидан далолат беради.

²¹⁹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобур-наме. – Т.: 1993. – С. 29.

²²⁰ Путешествие Мир Иззат Уллы в Кокандское ханство в 1812 году. – Т.: 1956. - С. 48.

²²¹ Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долине. – СПб., – 1876. – С. 425.

²²² Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – М.: 1968. – С. 50.

²²³ Ханыков Н. Самарканд. Рассказ очевидца. – 1868. – С. 201.

²²⁴ Ханыков Н. Описание Бухарского ханства. – 1843. – С. 108.

XIX асрнинг биринчи ярмига келиб, айрим тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, шаҳар деворлари ўзларининг ҳарбий-истехком сифатидаги аҳамиятини йўқота борган.²²⁵

Қўрғондеворларга дарвозалар ўрнатилган бўлиб, уларнинг сони кўп ҳолларда шаҳарларнинг ҳудудий жиҳатдан катта-кичиклиги, уларнинг савдо-иқтисодий аҳамиятидан келиб чиқиб турлича бўлган эди. 1697 йилда Фёдор Скибиннинг кўрсатишича, Бухорода “унга кириш учун ўн иккита дарвоза” мавжуд бўлган.²²⁶ XVIII асрнинг 20-йилларида Ф. Беневени ҳам шаҳар дарвозаларини 12 та деб кўрсатган.²²⁷ 1812-1813 йилларда Ўрта Осиёда бўлган Мир Иззат Улла эса “Бухоро 11 дарвозага эга”, - деб маълумот беради.²²⁸ Бу маълумотга аниқлик киритувчи, Улладан олдинги муаллифлар берган маълумотга мос ахборотни XIX асрнинг 30-йилларида И.В. Виткевич тасдиқлайди: “Айтишларича, дарвозалар 12 та” - деб қайд этади.²²⁹ XIX асрнинг 1-ярмида шаҳарда қуйидаги дарвозалар мавжуд эди: Мозор, Самарқанд, Имом, Ўғлон, Талипоч, Шергарон, Қоракўл, Шайх Жалол, Намозгоҳ, Саллахона, Кавола ёки Қарши.²³⁰

Самарқанд шаҳрининг олти та дарвозаси ҳақида XIX асрнинг бошқа муаллифлари ҳам эслатиб ўтиб²³¹, уларнинг номларини қуйидаги тарзда келтиради - Дарвозаи Бухоро; Дарвозаи Пайқобок; Дарвозаи Ҳазрати Шоҳи Зинда; Дарвозаи Қаландархона; Дарвозаи Сўзангарон ва Дарвозаи Хўжа Аҳрор.²³²

²²⁵ Шишкин В.А. Архитектурные памятники Бухары. – Т.: 1936. – С. 72.

²²⁶ Агзамова Г.А. XVI-XIX асрнинг биринчи ярмида Ўзбекистон шаҳарлари ва шаҳарлар ҳаёти. Докторлик диссертацияси. –Т.: 2000.

²²⁷ Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах. – М.: 1986. – С. 124.

²²⁸ Путешествие Мир Иззат Уллы от границы Кокандского ханства до города Самарканда. - Кн. 14. – Т.: 1957. – С. 200-201.

²²⁹ Записки о Бухарском ханстве. – М.: 1983. – С. 98.

²³⁰ Путешествие Мир Иззат Уллы от границы Кокандского ханства до города Самарканда. - Кн. 14. – Т.: 1957. – С. 200-201; Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М.: 1975. – С.95; Записки о Бухарском ханстве. – М.: 1983. – С. 56-57. 99.

²³¹ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – М.: 1868. – С. 108.

²³² Ханыков Н. Описание Бухарского ханства. – 1843. – С. 100.

Тошкент шаҳри ҳам бир нечта дарвозаларга эга эди. 1735 йилда Нур Муҳаммад Алимов шаҳарнинг ўттиз иккита дарвозаси бор, деб қайб этган.²³³ XIX аср бошларида Лашкар бегларбеги томонидан шаҳар девори бўйлаб 12 та дарвоза қурилган эди. Буни 1813-1814 йилларда Тошкентда бўлган Ф. Назаров ҳам тасдиқлаб, “шаҳар деворида 12 та дарвоза борлиги ҳақида хабар беради.”²³⁴ XIX аср охирида тарихчи Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг кўрсатишича, шаҳарда 12 та дарвоза бўлиб, уларнинг қуйидаги номларини келтиради: Қиёт, Турклар, Ўзбек, Тахтапул, Қорасарой, Чиғатой, Сўғбониён, Кўкча, Камондарон, Қанғли, Бешёғоч, Қатағон.²³⁵

Тошкент дарвозалари ҳақидаги ушбу маълумотлар шаҳарнинг XVIII асрнинг охири - XIX аср бошларида кенгайиб борганлиги ва унинг савдо-иқтисодий алоқалари доираси ўсиб борганлигидан далолат беради.

1842 йилда қурилган Қўқон шаҳри деворининг ҳам 12 та дарвозаси бўлган.²³⁶

Хива хонлиги шаҳарлари муҳофааа деворларида ҳам бир нечта дарвозалар мавжуд бўлган. Шаҳарларнинг ҳудудий жиҳатдан кенгайиб бориши натижасида дарвозалар сони ҳам кўпайиб борган. Жумладан, пойтахт шаҳар Хиванинг ички ва ташқи қисмлари - Ичан қалъа ва Дишан қалъа деворларида бир қанча дарвозалар мавжуд эди. Маълумотларга кўра, шаҳарнинг Ичан-қалъа деворида “учта дарвоза”,²³⁷ ташқи деворида эса еттита, хусусан шарқда Хазорасп шимолда Урганч ва Боғча, жануби-шарқда Эшик дарвозаси ва бошқалар мавжуд эди.²³⁸

Ўрта Осиёнинг йирик савдо-иқтисодий марказлари бўлмиш Шаҳрисабз ва Қарши ҳам бир қанча дарвозаларга эга эди. О.А.Сухарева этнографик маълумотларга асосланган ҳолда, XIX асрда Шаҳрисабзда - Самарқанд,

²³³ Рассказ сарта Нур-Мухаммета, записанный в марте 1735 года в оренбургской экспедиции, о киргизских ханах, городах Ташкент, Туркестан и разных других предметах. – Оренбург: 1900. – С. 57.

²³⁴ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – М.: 1968. – С. 59.

²³⁵ Муҳаммаджонов А.Р. Қадимги Тошкент. Тарихий ва археологик лавҳалар. – Т.: 1988. – 57 б.

²³⁶ Хорошкин А.П. Очерки Кокана. – СПб., 1876. – С. 40.

²³⁷ Агзамова Г.А. XVI-XIX асрнинг биринчи ярмида Ўзбекистон шаҳарлари ва шаҳарлар ҳаёти. Докторлик диссертацияси. –Т.: 2000.

²³⁸ Костенко Л. Город Хива в 1873 году. – СПб., 1879. – С. 321.

Чирокчи, Яккабоғ ва Кунчиқар ҳамда Қаршидаги - Тутак, Шаршара, Қарликхона, Чармгар, Насаф, Мисгарлик, Жиловхона, Раста, Ҳандак дарвозалари мавжуд бўлганлигини исботлаган.²³⁹

Шаҳар дарвозларидан ташқари, уларнинг структуравий тузилишида кўчаларнинг аҳамияти катта бўлган. Кўчалар шаҳар бозорларида кесишган бўлиб, улар шаҳар дарвозаларидан бошланган. Бу кўчалар кенг бўлиб, йўлнинг давомида улар кичикроқ кўчаларга бўлиниб кетган. Кўчаларнинг икки тарафида кўп ҳолларда савдо расталари жойлашган эди.

Шаҳарларда баъзи кўчаларнинг усти ёпиқ бўлган. Кўчаларнинг устини турли усулларда ёпиш ва улардан савдо расталари сифатида фойдаланиш анъанавий характерга эга эди. XVI аср ўрталарида Антони Женкинсон Урганч ҳақида ёзар экан, “битта узун кўчанинг усти ёпилгандир, у бозор вазифасини ўтайди” - деб қайд этади.²⁴⁰

Шаҳарлар турли қисмларга бўлинган бўлиб, уларнинг сони турли ҳудудларда ҳар хил бўлиши мумкин эди. Масалан, Самарқанд, Марғилон каби марказлар тўрт қисмга²⁴¹, Шаҳрисабз эса икки қисмга бўлинган эди.²⁴² Қўқон шаҳри эса шаҳарнинг 12 дарвозасига мувофиқ равишда 12 қисмга бўлинган эди.²⁴³ Тошкент эса тўрт қисм - даҳага бўлинган бўлиб, улар - Кўкча, Себзор, Шайхонтоҳур, Бешёғочлардан иборат эди.²⁴⁴

Шаҳарлардаги маҳаллалар номи кўп ҳолларда уларнинг табиий-топографик жойлашувини ўзида акс эттирган. Орқа кўча, Жар кўча, Қатор терак, Қишлоқ тепа, Қудуқ боши, Қора тут, Қумлоқ, Тик кўча, Оқ тепа, Қўш тут, Чукур қишлоқ, Қоратош, Қувир ариқ ва бошқалар шулар жумласидандир. Айрим ҳолларда маҳаллалар улар жойлашган ерлардаги тарихий обидалар, кўприклар ва бошқаларни ўзида акс эттирган номлар билан ҳам аталган. Улар орасида - Оқ масжид, Баланд масжид, Ёишт масжид,

²³⁹ Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. – Т.: 1958. – С. 112, 129.

²⁴⁰ Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию 1558-1560 гг. – М.: 1938. – С. 177.

²⁴¹ Турсунов Н.О. Развитие городских и сельских поселений северного Таджикистана в XVIII-начале XX в. – Душанбе: 1991. – С. 92.

²⁴² Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. – Т.: 1958. – С. 130.

²⁴³ Хорошкин А. Очерки Кокана. – СПб., 1876. – С. 40.

²⁴⁴ Маллицкий Н.Г. Ташкентский махалла и маузе. – Т.: 1926. – С. 109.

Сирлик масжид, Сўгал масжид, Ёруғлик мазор, Пушти хаммом, Сари хумдон, Хотин масжид, Кўк масжид ва бошқаларни учратиш мумкин. Тошкент маҳаллалари аксариятининг номлари уларда яшайдиган аҳолининг машғулоти ўзида акс эттирган. Жумладан, уларнинг орасида Дегрез, Эгарчи, Ўкчи, Парчабоф, Кўнчилик, Темирчилик ва бошқаларни ажратиш кўрсатиш мумкин.²⁴⁵

Умуман олганда, турли хонликлар ҳудудида ўрин олганлигига қарамай, ягона ҳудуд - Ўрта Осиёда жойлашган сўнгги ўрта асрлар шаҳарларини бирлаштириб турувчи бир қатор жиҳатлар мавжуд эди. Улардан бири сифатида шаҳарларнинг тузилиши ва у билан боғлиқ айрим жиҳатларни кўрсатиш мумкин. Деворлар билан ўраб олиниши, дарвозаларнинг мавжудлиги, шаҳарларнинг ички тузилиши ва бошқалар шулар жумласидандир.

3.3. XIX асрнинг 2-ярми – XX аср бошлари шаҳарлари бўйича тарихий маълумотлар ва манбалар

XIX асрнинг охири – XX аср бошларига келиб шаҳарлар тарихида янги босқич бошланади. Тарихшунослик маълумотларига кўра, бу даврга келиб жаҳон миқёсида урбанизация жараёнлари фаоллашиб, шаҳарсозлик маданияти ривожланиди, шаҳарларнинг тузилиши, қиёфаси ўзгариб, уларнинг ҳудуди ва аҳолиси жадал ўсиб бори.

Бу даврдаги Ўзбекистон ҳудудларида мавжуд бўлган йирик тарихий шаҳарлар, ўрта ва кичик шаҳарчаларнинг меъморий тузилиши, ижтимоий-иқтисодий бошқарув тизими, мустамлака шароитида шаҳар маданияти, таркибий тузилиши ҳамда бошқарувидаги ўзгаришлар, умуман ўлкамиздаги урбанизация жараёнлари ва уларга таъсир этган омиллар ҳақида кўплаб манбалар мавжуд. Ушбу манбалар маҳаллий муаллифларнинг асарлари,

²⁴⁵ Маллицкий Н.Г. Ташкентские махалла и маузе. – Т.: 1926. – С. 112-121.

статистик маълумотлар, рус зобитлари, сайёхлари, олимларининг эсдаликлари ва асарлари, архив маълумотларидан иборатдир.

Ушбу кўпдан-кўп манбаларни ҳудудлар кетма-кетлиги асосида олиб борилган тадқиқотлар натижаларини қисқача таҳлил этамиз. Манбаларга кўра, XIX асрнинг ўрталарида Тошкент шаҳри 4 та даҳага, яъни, Шайхонтохур, Себзор, Кўкча ва Бешёғоч даҳаларига бўлинган.²⁴⁶ Даҳалар Бухорода – жариб ёки маҳалла деб (10 та), Самарқандда – қитъа (4 та) деб, Кўкон ва Марғилонда ҳам даҳа деб (4 тадан) номланган. Фақатгина Марғилонда ўрам деб номланган ҳудуд ҳам бўлган.²⁴⁷ Н.А.Маевнинг 1876 йилги маълумотларига кўра, Шайхонтохур даҳасида 48 та маҳалла, 3030 та хонадон, 3 та мадраса, 60 та масжид, 10 та мактаб; Себзор даҳасида 38 та маҳалла, 2230 та хонадон, 3 та мадраса, 10 та йирик масжид; Кўкча даҳасида 31 та маҳалла, 2511 та хонадон, 31 та масжид, 2 та мадраса, 34 та мактаб; Бешёғоч даҳасида 32 та маҳалла, 1400 та хонадон, 3 та мадраса, 16 та мактаб фаолият кўрсатган.²⁴⁸

Ф. Озодаев олиб борган тадқиқотларга кўра, бу даврда Тошкент маҳаллаларининг номлари уларнинг аҳолиси шуғулланган касб-ҳунарига мувофиқ келган (мас. Пичоқчилик, Дегрез, Этикдўз) ёки этник таркибига монанд бўлган (Ўзбек маҳалла, Тожик кўча). Айримлари эса, жойлар рельефи ва табиий хусусиятларига қараб номланган (Сассикҳовуз, Чуқуркўприк, Баландмасжид, Чуқурсой ва бошқ.).²⁴⁹

Статистик маълумотларга кўра, шаҳар атрофида ҳар бир маҳаллага тегишли боғ ва экин ерлари бўлиб, халқ орасида улар мавзелар деб юритилган. Шаҳар аҳолиси мавзелардаги боғ, полиз ва далаларда экин экиб, йилнинг баҳор, ёз ва куз фаслларида ўтказиб, қишда эса шаҳар ҳовлиларига қайтганлар.²⁵⁰

²⁴⁶ ЎзРМДА. И-2211 жамғарма, 1-рўйхат, 165-йиғма жилд, 41-варақ.

²⁴⁷ Пулатов Х.Ш. Архитектурно-планировочная структура Старого Ташкента (конец XIX – начало XX века). Номзодлик диссертацияси автореферати. –Т.: 1994. – 9 б.

²⁴⁸ Маев Н.А. Азиатский Ташкент // Материалы для статистики Ташкентского края. Ежегодник. Вып.4. СПб. 1876. - С. 262-268.

²⁴⁹ Озодаев Ф. Тошкент тарихидан очерклар. - Т.: 1968. - 89-90 бетлар.

²⁵⁰ Материалы по вопросам о торговых путях в Средней Азии. СПб. 1869. - С.8.

XIX асрнинг ўрталарида Тошкент шаҳри деворининг узунлиги - 15,7 км га, шаҳар ҳудуди эса – 1430 гектарга тенг бўлган. Тошкент турли даврларда Чоштепа, Мингўрик-Афросиёб, Эски шаҳар деб номланган. Шаҳар дарвозаларидан кирган 12 та кўчанинг 7 таси шаҳар марказигача борган. XIX асрда Чорсудан Ўрда ҳудудига борган кўча муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у Катта кўча деб номланган. Шаҳарга кирган сув барча турар уйларга кирган. Маҳалла аналоглари: гузар (Бухоро ва Самарқандда), элот (Хоразмда) ва бошқалар. Тошкент маҳаллалари аҳоли сони ва ҳудуди бўйича анча биридан фарқ қилган. Аҳолиси 200-250 кишилик маҳаллалар, шунингдек аҳолиси 1000-1500 кишига мўлжалланган маҳаллалар ҳам бўлган. Ҳудуди 1,5-2,0 гектардан 15-20 гектаргача бўлган. Қурилмалари зичлиги бўйича марказий қисмларда 60-70 %, шаҳар ташқарисида 5-10 % атрофида бўлган.²⁵¹

А.Зияевнинг архив манбаларига асосланган маълумотларига кўра, Тошкентдаги ҳар бир даҳанинг ўз жомеъ масжиди, йирик мадрасалари бўлиши билан бирга Кўкалдош ва Хўжа Аҳрор каби ҳамма учун умумий жомеъ масжидлари ҳам бўлган. Ҳар бир даҳада машҳур уламолар қабри билан боғлиқ зиёратгоҳлар – диний меъморий ёдгорликлар мавжуд бўлиб, Себзор даҳасидаги Ҳазрати Имом мажмуаси, Шайхонтоҳур даҳасидаги Шайхонтоҳур мажмуаси, Бешёғоч даҳасидаги Хўжа Аламбардор мақбараси, Кўкча даҳаси ҳудудидаги Шайх Зайниддин бобо мақбараси қабилар шулар жумласидан бўлган.²⁵²

Тошкент шаҳри Туркистон генерал-губернаторлиги марказига айлантирилгач, шаҳарда маъмурият ва ҳарбийлар оилалари учун турар-жойлар барпо этиш мақсадида Бўзсув ва Шибли ариғи ўртасидаги ерлар танланиб, 1866 йилда топограф М.Н.Колесников томонидан Тошкентнинг “янги шаҳар” лойиҳаси ишлаб чиқилади.

Н.Г.Маллицкийнинг маълумотларига кўра, маъмурият ҳарбий-маъмурий идора хизматчилари учун уй-жой қурилишига йилига камида 1500

²⁵¹ Пулатов Х.Ш. Архитектурно-планировочная структура Старого Ташкента (конец XIX – начало XX века). Номзодлик диссертацияси автореферати. –Т.: 1994. – 6-9 бетлар.

²⁵² Зияев А. Ташкент. Часть II (XVII – начало XX вв.). - Т.: 2009. - С. 29-30.

рубль миқдорида қарз бериш ҳақида қарор қабул қилади. Қарз йилига икки фоиздан тўлаб бериш шarti билан ўн йил муддатга берилади. Даставвал хусусий уйлар хавфсизлик нуқтаи назаридан ҳарбий лагерларга яқинроқ қурилган. Уйлар пишиқ ёки хом ғишдан қурилган бўлиб, кўпчилигининг поли курук ер бўлган. Деразаларга ойна ўрнига мой шимдирилган қоғоз ёки ёзув қоғози қопланарди. Чунки ойнанинг нархи жуда баланд бўлган.²⁵³

Тарихшунослик маълумотларига кўра, Тошкентнинг “Янги шаҳар” режаси бўйича унга 180 га ер ажратилган. Майдондан шарққа қараб 2 та асосий кўча қурилган ва уларга “Москва” ҳамда “Петербург” деб ном берилган эди. “Янги шаҳар”даги иккинчи марказда янги савдо майдони – “Воскресенский” бозори жойлашган эди. Марказда шунингдек, хиёбон барпо этилиб, кўчалар унга радиус бўйлаб жойлаштирилган. Кўчалар текис ва кенг бўлиб, махсус режа асосида бунёд этилган. Рус меъморлари маъмурий ва жамоат иншоотлари, хусусий уйларни лойиҳалаштиришда имкон қадар маҳаллий анъаналардан фойдаланишга ҳаракат қилганлар. “Янги шаҳар”нинг чекка қисмларида уйларнинг деворлари пахсадан, шифти ва поли ҳам маҳаллий анъаналарда қурилган.²⁵⁴

А.И.Добромысловнинг тарихшунослик тадқиқотларига кўра, ўлка маъмурияти “Янги шаҳар” қурилишида асосий эътиборни маъмурий бинолар, казармалар, гимназиялар, банк ва молия идоралари, театр бинолари қурилишига қаратган. Амалдорлар, имтиёзли ва нуфузли олий табақа вакиллари, йирик сармоядорлар ўз шахсий уй-жойларини дабдабали ҳамда замонавий қурганлар. Касалхоналар, ўқув даргоҳлари, маданий-маиший муассасалар қурилишига шаҳар думаси маблағ ажратган.²⁵⁵

Тарихшунослик тадқиқотларидан шундай хулоса чиқариш мумкинки, ўрганилаётган давр Тошкентда амалга оширилган шаҳарсозлик ишлари мустамлакачилик манфаатларига асосланганлиги боис руслар яшайдиган

²⁵³ Маллицкий Н.Г. Докладов записки о деятельности Ташкентского городского общественного управления. – Т.: 1909. – С. 10.

²⁵⁴ Очерки истории Ташкента (Биография М.Г.Черняева). – Т.: 1915. – С. 18.

²⁵⁵ Добромыслов А.И. Ташкент в прошлом и в настоящем. Исторический очерк. – Т.: 1912. – С. 42.

“Янги қисм” ободонлашиб борган сари, маҳаллий аҳоли яшайдиган “Эски шаҳар” янада қолоқлашиб, қашшоқлашиб борди. Шаҳар марказида амалга оширилган ўзгаришлар асосан унинг марказий бозори ҳамда бозор атрофидаги асосий кўчаларда тунги ёриткичлар, кўчаларга тош ётқизиш, ариқларга кўприклар қуриш, телефон, телеграф ҳамда почта хизматлари пайдо бўлишида намоён бўлади.²⁵⁶

Статистик маълумотларга кўра, 1886 йилда “Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом” тасдиқланиб, унга кўра Фарғона вилояти 5 та уездга бўлинади.²⁵⁷ Бундан олдинги йиллардаги Д.Романовский маълумотларига кўра, водийда Қўқон, Наманган, Марғилон, Косон, Чуст, Конибодом, Ўш, Тошкент, Чимкент каби шаҳарлар мавжуд бўлган.²⁵⁸ Аммо, бу рўйхатга водийнинг йирик шаҳарларидан бири бўлган Андижон киритилмаган.

Тадқиқотчи Д.Х.Зияева сўнги йилларда ўрганилаётган давр Ўзбекистон шаҳарлари тарихи бўйича самарали тадқиқотлар олиб борди. Олиманинг умумлашма хулосаларига кўра, Россия босиб олгунига қадар Қўқон хонлиги таркибида Тошкент, Қўқон, Андижон, Марғилон, Наманган, Туркистон, Сайрам, Чимкент, Косон, Чуст, Ўш, Конибодом, Балиқчи, Ўзган, Шаҳрихон, Асака каби 15 дан зиёд шаҳар ва шаҳарчалар бўлиб, улардаги аҳоли нуфузи 400 000 га борган. Хонлик 15 та бекликка бўлинган бўлиб, пойтахт Қўқондан ташқари 15 та беклик маркази, яъни, ҳам маъмурий, ҳам иқтисодий марказлар шаҳарлар сифатида мамлакат ҳаётида муҳим ўрин тутган эди.²⁵⁹

Водийдаги энг йирик шаҳарлардан бири Қўқон шаҳри эди. XIX аср ўрталаридаги маълумотларга кўра, бу шаҳар 280 та маҳаллага бўлиниб,

²⁵⁶ Зияев А.А. Ташкент. Часть II. XVII – начало XX вв. - Т.: 2009.

²⁵⁷ Положение об управлении Туркестанского края. СПб. 1886. - С. 1.

²⁵⁸ Романовский Д.И. Заметки по Среднеазиатскому вопросу. СПб. 1868. - С. 281.

²⁵⁹ Зияева Д. Ўзбекистон шаҳарлари. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида. - Т.: 2015. – 71 б.

шаҳарда 9 та карвонсарой, 6 та ҳаммом, 12 та мадраса, 1 та қорихона ва 1 та миршабхона мавжуд бўлган.²⁶⁰

1876 йилда Қўқон хонлиги тугатилиб, Фарғона вилояти ташкил этилганидан сўнг, ўлкадаги бошқа шаҳарлар каби Қўқонда ҳам рус маъмурлари учун уйлар қурила бошлаган. Шу мақсадда 1881 йилдан рус маъмурлари ва ҳарбийлари учун “Янги шаҳар” қурилиши бошланган.²⁶¹ Қисқа фурсатда бу ерда уй-жойлар, маъмурий бинолар, казарма, черков, билим юрти ва мактаб қад кўтаради, икки томонига қатор чинорлар экилган еттига кўча пайдо бўлади. Давлат идоралари, уезднинг маъмурий бинолари, банклар, йирик савдо ширкатларининг бинолари шу кўчалар бўйлаб жойлашади.²⁶²

Водийдаги йирик шаҳарлардан яна бири Андижон шаҳри эди. 1876 йилда хонлик тугатилгач, Андижон беклиги Андижон уездига айлантирилади ва шаҳар уезд маркази мақомини олади. Манбаларнинг маълумот беришича, уезд маркази бўлган Андижон 4 та даҳага бўлинган ва бу даҳаларда жами 43 та маҳалла бўлган.²⁶³

Тарихшунослик маълумотларига кўра, 1877 йилда Андижоннинг жануби-шарқий томонида, шаҳар девори ташқарисидаги Хоқон қишлоғида рус маъмурияти ва аҳолиси учун “янги шаҳар” қурилиши бошланди. Бу ерда елпиғич шаклидаги йўналишда янги тош кўчалар ётқизиilib, дарахтлар экилди, йўл бўйларида ариқлар қазилди, бозор учун алоҳида ер ҳам ажратилди.

Жуда тез суръатлар билан барпо этилган янги шаҳарчада рус маъмурлари ва ҳарбийлари учун почта, телеграф, савдо дўконлари ҳамда турли кўнгилочар масканлар, парклар, европача услубдаги бир қаватли иморатлар қад кўтарди. Касалхона, дорихона, кутубхоналар очилди, боғлар

²⁶⁰ Вельяминов-Зернов В.В. Историческая известия о Кокандском ханстве. СПб. 1856. - С. 137-138.

²⁶¹ Фарғона водийси шаҳарлари. Қўқон. - Т.: 1963. – 32 б.

²⁶² Обзор Ферганской области за 1898 г. - Новый Маргелан: 1900. - С. 97.

²⁶³ ЎзРМДА. И-276 жамғарма. 1-рўйхат, 117-йиғма жилд, 8-варақ.

барпо этилди. Шаҳарчада ободонлаштириш ишлари ҳам кенг кўламда олиб борилиб, текис ва равон кўчалар пайдо бўлган эди.²⁶⁴

Бошқа шаҳарлар каби Андижоннинг “янги шаҳар” аҳолиси ҳам дастлаб ҳарбий маъмурлар, рус амалдорлари ва савдогарларидан иборат бўлган. Статистик маълумотларга кўра, кейинчалик Андижонда саноат корхоналарининг кўпайиши, темир йўлларнинг қурилиши туфайли шаҳарчага кўчиб келувчиларнинг сони тобора кўпайиб борган.²⁶⁵

Маълумотларга кўра, Андижонда 1909 йилда 236 та масжид, янги қисмида 2 та черков, 80 дан ортиқ ўқув муассасалари бор эди. XX аср бошида шаҳарда 60 та мактаб, 17 та мадраса, 58 та янги усул мактаби бўлган.²⁶⁶ Аммо шаҳарнинг қиёфаси фақатгина унинг янги қисми тимсолида янгиланиб борди. Эски шаҳар эса ўтган аср қиёфасида қолиб кетаверди.

Ўрганилаётган давр водийнинг Наманган шаҳри тўрт қисмга – Сардоба, Лаббайтоға, Чукуркўча, Дегрезлик даҳаларига бўлинган. Наманганда шаҳар марказида жойлашган Чорсу бозори 500 та ёйма дўконга эга эди. 1876 йилда генерал-губернатор фон Кауфман Наманганни кенгайтириб, уни икки қисмга бўлиш, уезд маъмурияти ва ҳарбийлар учун алоҳида жой ажратиш, янги шаҳар барпо этиш ҳақидаги лойиҳани тасдиқлади.²⁶⁷

Лойиҳага кўра, Наманган ўлканинг бошқа шаҳарлари каби “эски шаҳар” ва “янги шаҳар”га бўлинадиган бўлди. Янги шаҳарда асосан уезднинг маъмурий бинолари, рус ҳарбийлари ва савдогарлари яшаши учун уй-жойлар қурилиши режалаштирилиб, шу мақсадда шаҳардаги бек қўрғони деворининг ташқи томонидан алоҳида ер ажратилади ҳамда маркази шу ердан бошланган 6 та кўчага асос солинади. Кўчалар кенг бўлиб, икки томонига тол ва

²⁶⁴ Зияева Д. Ўзбекистон шаҳарлари. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида. - Т.: 2015. – 85 б.

²⁶⁵ Обзор Ферганской области за 1892 год. Обзор Ферганской области за 1897 год. Обзор Ферганской области за 1901 год.

²⁶⁶ Ежегодник Ферганской области. Том 2. Вып. 8. - Новый Маргелан: 1909. - С. 709.

²⁶⁷ Туркестанские ведомости от 13 марта. 1876. №13.

қайрағочлар ўтказилган. Йўлларга тош ётқизилиб, тунда керосинли ёритгичлар (фонар) ёритиб турган.²⁶⁸

Амир Темур давлатининг пойтахти сифатида дунёга танилган Самарқанд шаҳри XIX аср ўрталарида Бухоро амирлигида пойтахт шаҳридан кейин иккинчи ўринда турган. Шаҳар атрофи боғлар билан ўралиб, қайрағоч, тут ва мевали дарахтлар билан қопланган. Тарихшунослик маълумотларига кўра, ўрганилаётган даврда Самарқанд шаҳри 4 қисмга – Пайноб, Қаландархона, Сўзангарон ва Хўжа Ахрор даҳаларига бўлинган. Даҳалар эса маҳаллаларга бўлиниб, ҳар бир маҳалла шу ерда жойлашган масжидлар номи билан юритилган.²⁶⁹

Самарқанд 1871 йилдан эски ва янги шаҳар қисмларига бўлинган. Шаҳардаги уйларнинг аксарияти бир ёки икки қаватли (болохонали) қурилган бўлиб, деворлари пахсадан бунёд этилган. Деразалар кўп ҳолларда ичкарига қараган. Ўзига тўқ хонадонлар оилаларида ҳовли йўлакларига ғишт ётқизилган.²⁷⁰

Статистик маълумотларга кўра, 1891 йилда Самарқанднинг янги шаҳарида 25 та кўча бўлиб, уларнинг икки четига тераклар, қайрағочлар экилган, 350 та фонарлар билан ёритилган.²⁷¹ Янги шаҳарда 3 та хиёбон, бозор майдони ва черков майдонлари бунёд этилган.

Каттакўрғон шаҳри бу даврда шу номдаги уезд маркази бўлиб, атрофи боғлар билан ўраб олинган. Илгари беклик маркази бўлган бу шаҳарда бек кўрғони ва боғи сақланиб қолган. Каттакўрғон деворлар билан ўралган бўлиб, унинг 4 та – Бухоро, Самарқанд, Бозор ва Айдарғон номли дарвозалари бўлган. Шаҳар марказидаги тепаликда кўрғон жойлашган бўлиб, ундан бутун шаҳар кўриниб турган. Шаҳар 25 та гузарга бўлинган.²⁷² XIX аср ўрталарида Жиззах шаҳри шу номли уезд маркази бўлган. Бу даврда

²⁶⁸ Абдуллаев О. Наманган вилояти. – Наманган: 1995.

²⁶⁹ Справочная книжка Самаркандской области на 1893 год. Вып. 1. - С. 18.

²⁷⁰ Список населённых пунктов Самаркандской области (По сведениям 1905-1908 гг.). – Самарканд: 1908. - С. 35.

²⁷¹ Справочная книжка Самаркандской области на 1893 год. Вып. 1. - С. 2-3.

²⁷² Хорошан А. Каттакурганский уезд (дорожные записки) // Туркестанские ведомости. 1881. №45. - С. 246-250.

шаҳарнинг чеккасида истехком жойлашган бўлиб, унинг атрофи 3 қатор девор билан ўралган ва ҳар бирининг орасига хандақ қазилган. Ички девор айниқса баланд бўлган. Бу истехком Бухоро қалъаси деб аталган.²⁷³

Тарихий манбалар Бухоро амирлиги шаҳарлари ҳақида ҳам кўплаб маълумотлар беради. Ўрганилаётган даврда амирликдаги энг йирик шаҳар Бухоро эди. Бу даврда шаҳарни 12 км бўлган баланд девор ўраб турар, унда 130 та ярим минора (буржлар) ва дарвозалар учун 11 та қўш миноралар бўлган. Шаҳарнинг Ҳазрати Имом, Самарқанд, Шайх Жалол, Мозори Баҳовиддин, Қарши, Намозгоҳ, Шергирон (Тиргирон), Талапоч, Қорақўл, Оқлон (Ўғлон), Бобои Порадўз номли дарвозалари бўлган.²⁷⁴

Аҳмад Дониш томонидан чизилган шаҳар тарихий топографик харитасида кўрсатилишича, Бухоро шаҳри Амир саройи ва ўрдаси жойлашган Арк ва 12 та маҳалладан иборат бўлган. Шарқшунос олим П.И.Лерхнинг шахсий архивидан топилган, номаълум муаллиф томонидан чизилган шаҳар топографик режасида ҳам Бухоро 12 та маъмурий қисм – маҳаллаларга бўлинганлиги қайд этилган. Улар қуйидагича номланган: Қозиён, Мурдашуён, Моркушон, Регистон, Чашмаи Аюб, Говкушон, Кулолгарон, Бозори хожа, Жўйбор, Сўфиён, Хиёбон, Адрасбофон даҳалари.²⁷⁵

Шаҳар атрофи ҳам даҳалар ҳамда аҳоли манзилгоҳлари билан ўралган. Маълумотларга кўра, шаҳар атрофида тахминан 10 та – Файзобод, Дилкушо, Фатхобод, Арабобод, Хаккамозор, Ўтрор, Ширгирон, Зирибиллод, Қаландархона, Тотор маҳаллалари жойлашган.²⁷⁶

О.А. Сухарева ўрганилаётган давр бўйича олиб борган тадқиқотлари давомида тарихий адабиётлар, манбалар, хариталар этнографик ва топографик изланишлар ҳамда шахсий сўровномалар асосида Бухородаги ҳар

²⁷³ Статистические сведения по Сырдарьинской области // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Вып. 1. СПб. 1878. - С. 70-72.

²⁷⁴ Шубинский П. Очерки Бухары // Исторический вестник. Том XLIX. 1892. - С. 623.

²⁷⁵ Мухамеджанов А.Р. Историко-топографический план Бухары Ахмада Даниша // ОНУз. 1965. №5. - С. 44-46.

²⁷⁶ Мухамеджанов А.Р. Историко-топографический план Бухары Ахмада Даниша // ОНУз. 1965. №5. - С. 44-46.

бир даҳада 18-20 тагача гузар, 1000 тагача ва ундан кўпроқ хонадон, масжид, бошланғич мактаб, ғуслхона, таҳоратхона, мазор, зиёратгоҳ, мадраса, ҳовузлар (айрим ҳолларда 2-3 тасига битта ҳовуз) ва албатта то 15 тадан 150-200 тагача хонадон жойлашганлиги ҳақида маълумот беради.²⁷⁷ Шаҳар марказидаги гузарлар нисбатан кичик, чеккадошлари эса анча катта бўлган.

Архив манбаларида Бухоро шаҳрида 200 дан ортиқ гузар борлиги қайд этилса²⁷⁸, О.А.Сухарева тадқиқотларида ўрганилаётган даврда Бухоро шаҳрида 220 та гузар²⁷⁹ бўлганлиги аниқланган. Шаҳар гузарларининг катта қисми касб-ҳунар номи билан боғлиқ бўлган. Масалан Косагарон (кулоллар), Сўзангарон (игначи), Собунгарон (совунчи), Гузари Сипоҳ (аскарлар) ва ҳок.

Манбаларда қайд этилишича, Бухоро шаҳрида 360 та узун ва тор кўчалар бўлиб, улар бир-бирига лабиринт каби туташиб кетган. Муҳаммад Али Балжувоний маълумотларига кўра, XX аср бошида шаҳарда 400 та мадраса, 296 та беш вақт намоз ўқиладиган масжид, 18 та жомеъ масжиди, 13 та кутубхона, 96 та қорихона ва мактаблар мавжуд бўлган.²⁸⁰

Шаҳар марказидаги амир саройи, яъни, Арк Бухоро ҳукмдорлари учун баландлиги 20 метр бўлган сунъий тепаликда барпо этилган бўлиб, ҳудуди 4 гектарни эгаллаган. Бу ерда амир саройи, маҳкамаси, хазинаси, ҳукмдор ўрдаси, меҳмонлар учун қабулхона, зарбхона, аслаҳахона, зиндон, ғазна, сарой қўриқчилари биноси кабилар жойлашган.

Арк деворлари турли даврларда тош, пишиқ ва хом ғишт, пахсалар билан мустаҳкамланган. Ўпирилиб тушган жойлари дастлаб хом ғишtdан, кейин эса пишиқ ғишtdан таъмир этилган. Аркнинг ғарб томонида Регистон жойлашган. Арк дарвозаси Регистон майдонининг ўртасига олиб чиққан. Регистон майдонида савдо расталари жойлашган.²⁸¹

²⁷⁷ Сухарева О.А. Бухара XIX – начала XX вв. (Позднефеодальный город и его население). - М.: 1966. - С. 180-191.

²⁷⁸ ЎрМДА. И-128 жамғарма, 1-рўйхат, 73-жилд, 65-варақ.

²⁷⁹ Сухарева О.А. Бухара XIX – начала XX вв. (Позднефеодальный город и его население). - М.: 1966. - С. 206.

²⁸⁰ Муҳаммад Али Балжувоний. “Тарихи нофеий” (“Фойдали тарих”) // Ўзбекистон тарихи хрестоматияси. IV жилд. - 58, 71 бетлар.

²⁸¹ Зоҳидов П., Рашидов У. Бухоро арки // ЎзМЭ. I т. - Т.: 2000. – 219 б.

Тарихий манбаларга кўра, Кармана шаҳри амирликнинг иккинчи пойтахти эди. Ўн саккиз ёшида Кармана беги этиб тайинланган Абдулахадхон шаҳар қурилишига алоҳида эътибор бериб, Нурота тоғларидан тошлар келтириб, шаҳарни пахса девор билан ўраб олади. Унинг марказида бек ўрдаси жойлашади. 1870 йилда шаҳарда бўлган Крестовскийнинг қайд этишича, бек қўрғони ҳудудида 400 та, қўрғон деворларидан ташқарида ҳам 400 та хонадон бўлган.²⁸²

Қарши шаҳри шу номдаги беклик маркази бўлиб, Бухоро шаҳридан жануби-шарқда, Қашқадарё қуйи оқимининг сўл қирғоғида жойлашган. Ўрганилаётган даврда шаҳар деворлар билан ўраб олинган бўлиб, нафақат савдо маркази, балки сиёсий марказ сифатида ҳам муҳим марказ ҳисобланган. XIX аср ўрталарида Қарши Ўрда (арк), қўрғон ва қалъадан иборат бўлган бўлса, аср охирларига келиб шаҳар ҳудуди анча кенгаяди.²⁸³

Шаҳар марказидаги майдонда 4 та мадраса, ҳаммом, масжид, валиаҳд, қўшин ва бек жойлашган қароргоҳ бўлиб, атрофи минорали ва уч дарвозали девор билан ўралган. Ўз навбатида шаҳар девори эса хандақ билан ўралган. Шаҳарга минорали уч дарвоза орқали кирилган. Бу девор ташқарисида бекликнинг нуфузли кишиларидан иборат аҳоли яшаган. Шаҳарнинг эски қисми 20 дан ортиқ гузарлардан ташкил топиб, шаҳарнинг бош майдони – регистонда бозор ва савдо расталари, мадраса, жомеъ масжиди ва карвонсарой жойлашган.²⁸⁴

Ўрганилаётган даврда Шаҳрисабз шаҳри тўртбурчак шаклдаги девор билан ўралган. Ҳар тўрттала томонида жами 6 та дарвозаси бўлган. 4 та асосий дарвозалардан шаҳар марказидаги думалоқ шаклдаги марказга олиб борадиган йўллар ўтган. Бу даврда Шаҳрисабзда 52 та гузар мавжуд бўлиб,

²⁸² Крестовский В.В. В гостях у эмира Бухарского. СПб. 1887. - С. 412.

²⁸³ Крестовский В.В. В гостях у эмира Бухарского. СПб. 1887. - С. 220.

²⁸⁴ Туркестанские ведомости. 1872. №34.

ҳар бир гузарнинг ўз масжиди бўлган. Гузарларда 20-30 тадан 100 тагача хонадон бўлган.²⁸⁵

Бухоро амирлигида ўрганилаётган даврда Китоб, Ғузор, Яккабоғ, Шеробод, Чирокчи, Бойсун, Хатирчи, Нурота, Ғиждувон, Денов, Қоракўл каби шаҳар ва шаҳарчалар мавжуд бўлган. Амирликнинг Когон ва Термиз шаҳарлари бу даврда асосан рус меъморчилиги асосида қайта қурилган.

Тарихшунослик таҳлиллари Хива хонлиги шаҳар ва шаҳарчалари ҳақида ҳам кўплаб маълумотлар борлигини асослайди. Жумладан, Хива шаҳри мустаҳкам деворлар билан ўралган бўлиб, унинг ташқи деворида 1863 йилги маълумотларга кўра 9 та дарвоза, 1873 йилги маълумотларга кўра 7 та дарвоза бўлган.²⁸⁶ Улардан 4 таси – Хазорасп, Боғча, Эшик, Урганч дарвозалари асосий дарвоза ҳисобланган. Собиқ совет давридаги маълумотларга кўра, ўрганилаётган даврда Хива шаҳри маъмурий жиҳатдан Ўр, Каптархона, Меҳтаробод, Янги қалъа, Бола Ҳовуз, Нуруллабой, Боғча, Рофинак деб номланган 10 та маҳаллага бўлинган.²⁸⁷

Хива шаҳри бу даврда ҳудудий жиҳатдан 2 қисмдан – Ичан қалъа (ички шаҳар) ва Дишан қалъа (ташқи шаҳар)дан иборат бўлиб, унинг бундай тузилиши шаҳар ичидаги шаҳар манзарасини берган.

Маълумотларга кўра, Ичан қалъа майдонининг шимолдан жанубгача узунлиги 650 метрга яқин, эни 400 метрга етган ва 26 гектарни ташкил этган. Ичан қалъага тўрт дарвоза – шимолда Боғча (ёки Урганч) дарвоза, ғарбда Ота дарвоза, шарқда Полвон дарвоза (эски номи Хазорасп дарвоза), жанубда Тош (ёки Қўқон бозор) дарвозаси орқали кирилган. Ички қалъа баланд пахса девор билан ўралган бўлиб, унинг айланасининг узунлиги қарийб 2,2 метргача, баландлиги 7-8 метрга, пойдеворининг қалинлиги эса 5-6 метрга етган.²⁸⁸

²⁸⁵ Қадимги Кеш – Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар. Масъул муҳаррир А.С.Сагдуллаев. - Т.: 1998. - 173-174 бетлар.

²⁸⁶ Костенко Д. Город Хиве в 1873 году // Туркестанский сборник. Т.2. - С. 321.

²⁸⁷ Гулямов Я.Г. Памятники города Хивы. - Т.: 1941. - С. 8.

²⁸⁸ Нильсен В.А. У истоков современного градостроительства Узбекистана (XIX – начало XX веков). - Т.: 1988. - С. 151.

Тарихшунослик тадқиқотларига кўра, XIX асрнинг 60-йилларида Ичан қалъа ҳудуди Паҳлавон, Уллийўғич, Оқмасжид, Йипакчи, Қушбеги маҳаллаларига (дахаларига) бўлинган. Ички қалъадан шимолдан жанубга ҳамда шарқдан ғарбга қараб кесиб ўтган икки асосий кўча шаҳар ҳудудини тўрт қисмга бўлган. Бу асосий кўчаларга турли томонларга қараб кетган кўп сонли кичик кўчалар боғланган. Уларнинг умумий сони 33 тани ташкил этган.²⁸⁹

Дишан қалъа Оллоқулихон даври (1825-1842 йй)да бунёд этилган бўлиб, деворининг узунлиги 6250 метр бўлган. XIX аср ўрталарида ташқи қалъанинг Хазорасп (Қўй дарвоза), Пишканик, Ангариқ, Шихлар, Тозабоғ, Шоҳимардон, Дошёқ, Гадоёлар, Қўша дарвоза ва Гандимиён деб номланган ўнта дарвозалари бўлган.²⁹⁰

Дишан қалъада ҳовузлар, ям-яшил боғлар кўп бўлиб, уй-жойлари айвонли, ўзига хос услубда қурилган, ёғоч ўймакорлигига катта эътибор қаратилган. XIX асрнинг иккинчи ярмида ташқи қалъада аҳоли турар-жойларидан ташқари хоннинг ёзги қароргоҳлари – Рофаник, Нуруллабек ва Нуриллабой боғлари барпо этилган.²⁹¹

Маълумотларга кўра, XX аср бошларида хонликда пойтахт Хивадан ташқари Хазорасп, Янги Урганч, Хонқа, Хўжайли, Гурлан, Кўҳна Урганч, Тошҳовуз, Қўнғирот, Шовот, Кат қаби катта-кичик шаҳарлар бўлган. Хонлик ҳудудидаги шаҳарларнинг аҳамияти нафақат маъмурий марказ, балки мудофаа объекти сифатида ҳам муҳим роль ўйнаган. Ҳар бир шаҳар ёки шаҳарча мустақкам қўрғон бўлиб, атрофи деворлар билан ўралган. Айниқса, Хива, Хазорасп, Янги Урганч, Гурлан, Кўҳна Урганч қаби шаҳарлар йирик мудофаа марказлари ҳам эди.²⁹²

Ушбу бўлимга хулоса қилиб айтиш мумкинки, ўрганилаётган давр Ўзбекистон ҳудудларидаги шаҳар маданиятининг ривожланиши асосан рус

²⁸⁹ Болтаев А. Хива хонлиги тарихига оид материаллар // Ўзбекистон тарихи хрестоматияси. IV жилд. – 48 б.

²⁹⁰ Абдурасулов А. Хива (тарихий-этнографик очерклар). - Т.: 1997. – 31 б.

²⁹¹ Соболев Л. Обзор доступов к Хивинскому ханству // Туркестанский сборник. - Т.: 82. - С. 162.

²⁹² Зияева Д. Ўзбекистон шаҳарлари. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида. - Т.: 2015. – 230-235 бетлар.

маъмурлари, ҳарбийлари ва аҳолиси яшайдиган “янги” қисмларда замонавий инфратузилмалар яратиш билан чекланилиб, маҳаллий аҳоли яшайдиган “эски” қисмлар эса XVIII-XIX аср даражасида қолди. Эски шаҳарлардаги асрлар давомида шаҳар маданиятининг асоси бўлган анъанавий инфратузилмалар ўз аҳамиятини йўқотмаган бўлса-да, замон талаблари ва янгиликларидан анча ортда қолган эди.

Бу даврдаги шаҳар маданияти ва шаҳарсозлик мустамлака манфаатлари доирасида ривожланиб, маҳаллий аҳоли манфаатлари инобатга олинмади. Бу ҳолат эса шаҳарсозлик маданиятининг нотекис ривожланишига олиб келди. Бу давр шаҳарларида ёнма-ён икки хил манзара – рус аҳолиси учун замонавий инфратузилмаларга эга янги шаҳарчалар ҳамда маҳаллий аҳоли яшовчи, замон талабларидан ортда қолган, ўтган аср қиёфасидаги шаҳарлар яққол кўзга ташланиб турди. Аммо, иқтисодий марказ мақоми барибир эски шаҳарларда сақланиб қолиб, янги шаҳарчалар эса иқтисодий марказ мавқеига эриша олмадилар.

3.4 §. XIX асрнинг 2-ярмида шаҳарлардаги ўзгаришлар: икки тузилмали шаҳарларнинг пайдо бўлиши

XIX асрнинг 2-ярмида Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистон ҳам ўша вақтдаги энг илғор ҳисобланган Европа ва Россия маданияти билан тўқнаш келади. XIX асрнинг охириги уч ўн йиллигида Ўрта Осиёда Туркистон генерал губернаторлиги ташкил этилади. Шу тариқа европача типдаги кенг ҳудудлар пайдо бўла бошлайди. Рус меъморлари европа шаҳар моделларини Туркистон ўлкасига мослаштириб киритишни бошладилар. Биринчи шаҳарлар шахматсимон схемага эга эди, кейинчалик жаҳон шаҳарсозлигига XIX асрдан кенг ёйилган радиал-ҳалқасимон режа тарқалди. Шахматсимон схема қадимги даврларда ҳарбий талаблардан келиб чиқиб шаклланган эди. Лекин Туркистон ўлкасида рус шаҳарлари радиал-ҳалқасимон режада шаклланди.

Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Янги Марғилон, Андижон, Чуст, Наманган, Когон, Хива каби шаҳарларда рус шаҳарлари пайдо бўлган.

Рус шаҳарлари дастлаб қалъа девори ичида режалаштирилди. Улар секин-асталик билан кенгайган. Тошкентда рус шаҳри ўлкада шаклланган шаҳарсозлик қонуниятлари асосида, яъни пиёда юриш радиуси 1500 м бўлган қонуният асосида режалаштирилган эди²⁹³. Бундай “янги шаҳарлар” айрим қадимий шаҳарларнинг чеккаларида, ёнларида, улардан маълум бир масофада вужудга келди. Самарқандда ва Тошкентда дастлабки “янги шаҳарлар” қадимги қалъалар бузиб, уларнинг ўринларида қурилди.²⁹⁴

XX асрнинг бошларида Туркистонни Россия билан боғловчи темир йўлларининг ўтказилиши янги шаҳарларнинг ривожланишига жуда катта туртки берган эди.

Россиялик ҳарбий инженерлар Ўзбекистоннинг тарихий шаҳарлари ёнида ёки унинг таркибида “янги” ёки “рус” шаҳарлари деб номланувчи янги тартибли шаҳарларни лойиҳалаштиради. Эски ва янги қисмлардан иборат бундай шаҳарлар, кейинчалик “икки қисмли” ёки “икки структурали” шаҳарлар деб номланган. Шаҳар ҳудудининг санитар-иқлимий шароитларини ўрганган ҳолда янги шаҳарлар учун жой танланган.

Самарқанд ва Тошкент шаҳарларида эски шаҳарнинг арк қисми ўрнида рус қалъси бунёд этилиб, янги шаҳар бўш ҳудудда радиал режада шакллантирилди. Самарқандда шаҳарнинг ғарбий тарафида янги шаҳар ривожланган бўлса, Тошкентда шарқий томонда шундай шаҳар шаклланганлигини кўришимиз мумкин. Ушбу шаҳарларда кейинчалик темир йўллар ҳам янги шаҳарлар режаланган томонга яқин ҳудуддан ўтказилган эди.

1865 йилда Тошкентнинг Россия томонидан босиб олиниши натижасида Анҳор канали бўйида Писаревскийнинг лойиҳаси асосида ўрда

²⁹³ Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014.

²⁹⁴ Po'latov X. Shaharsozlik tarixi. O'quv qo'llanma. – Т.: 2008. – 249 б.

худудидан қарийб 700 м жануброкда рус қалъаси бунёд этилди. Учта дарвозага эга ушбу қалъа шу йилнинг охиригача қуриб битказилган эди. Писаревский томонидан режаланган тархда ҳарбий ва мудофаа мақсади биринчи ўринда турган эди. Унинг фикрича: “Рус шаҳарлари кўчаларини қалъадан ўққа тутишга мослаб қуриш лозим” эди. Шу туфайли русларнинг янги шаҳарлари уларнинг кўрғонидан таралган уч нурли қилиб лойиҳаланган.

Писаревскийнинг 1866 йилдаги лойиҳасига асосан рус шаҳри қалъадан жанубга қараб радиал-ҳалқасимон тарзда ривожланиши керак эди. Лекин Туркистон генерал губернаторлигининг Тошкентни марказ қилиш мақсади бу лойиҳанинг амалга ошишига имкон бермайди. Кейинчалик М.Колесниковнинг 1866-1869 йилларда бажарган лойиҳасига асосан шаҳар ғарб томонга қараб шахматсимон структурада шаклланган. Унда Тошкентнинг губернатори Черняев учун бино, собор майдони, ҳарбийлар черкови, бозор майдони ва турар-уйлар мавзеси лойиҳаланган эди. Бу ҳудуд Анҳор канали ва Чаули ариғи оралиғида жойлашган. Шаҳар 1870 йилдаги Макаров лойиҳаси асосида ярим радиал-ҳалқасимон режада янада кенгайган. Ушбу ҳудуд 1875 йилда аҳоли билан тўлади. Янги шаҳарда шаҳар-боғ қондасига амал қилинган ҳолда кўчалар кенглиги 50 м дан ортиқ тарзда олинади ва бу кўчаларга дарахтлар ўтқазилиб ободонлаштирилади²⁹⁵.

Янги Тошкент ҳудуди қалъа билан биргаликда 242 гектардан ошмаган. XIX асрнинг охирига бориб янги Тошкентнинг диаметри 4 км дан 10 км гача ўсади. 1901 йилда темир йўл ўтказилади. 1906 йилда темир йўл линияси Оренбурггача боради, кейинчалик биринчи автомобиллар пайдо бўлади. 1913 йилда трамвай линиялари кириб келади.²⁹⁶

Самарқанд – XVI асрда Бухоро ҳукмдорлари, XVII асрнинг ўрталарида уйғониш даврини, XVIII асрнинг 2-ярмида бўшаб қолгандан кейин – XIX

²⁹⁵ Булатов М.С. Урда и крепость 1865 года в Ташкенте // Строительство и архитектура Узбекистана, 1979, №6; Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014.

²⁹⁶ Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014. – С. 68-69.

асрнинг ўрталарида 25000 кишилик аҳоли билан тўлган эди. 1868 йилда руслар шаҳарни жангсиз қўлга киритади. Самарқандга Красноводскдан темир йўл олиб келинади. Ушбу йўл 1895 йилда Тошкент орқали Анжижонгача узайтирилади. 1899 йилда Тошкентга темир йўл ҳаракати бошланади. 1906 йилда темир йўл Оренбурггача узайтирилади.

1870 йилда Туркистон генерал-губернатори Кауфман Самарқанд шаҳрининг янги режасини тасдиқлайди ва ушбу ҳудуд 1875 йилда қурилади. Шаҳар кўчаларида жойлашган ариқлар бўйлаб дарахтлар экилади ва шаҳар ободонлашган ҳудудларга эга бўлади. 1875-1878 йилларда Муравьёв ва Михайловлар томонидан Самарқанд режаси ишлаб чиқилади. Рус шаҳрининг жануби-шарқий қисми Темурийлар шаҳридан бульвар билан ажратилади. Унга 6,5 гектарли боғ туташган эди. Бу ҳудудда Самарқанд губернатори учун уй қурилган эди. 1880 йилда арк ичида 8 гектарли янги рус қалъаси бунёд этилади. У мустаҳкам мудофаа деворига ва иккита бастионга эга эди. Бастионлар янги шаҳар кўчалари томон қаратиб қурилган эди. 1883 йилда янги қурилишлар учун жой ажратишда Нуриддин Басир мақбараси ҳам бузиб ташланади. Мақбара арк ҳудудида эди. 1897 йилда Самарқанд шаҳрида 55128 киши, 1914 йилда эса 97550 киши яшаган эди.²⁹⁷

1876 йилда Қўқон хонлиги ўрнида Фарғона водийси ташкил этилади. Унга Қўқон, Марғилон, Андижон, Наманган, Чуст ва Ўш каби йирик савдо-ҳунармандчилик марказлари кирган. XIX асрнинг охирида Фарғонанинг эски шаҳарлари сўнгги ўрта асрларда Туркистон шаҳарларига хос бўлган радиал-ҳалқасимон режавий структурага эга бўлган.

Қўқон шаҳрида янги шаҳар эски шаҳар қисмининг ичида, яъни жануби-ғарбий ҳудудида шакллантирилган. 1876 йилда Худоёрхон саройи ҳудудида йирик тўғри тўртбурчак шаклга эга рус қалъаси бунёд этилади. Хон саройи қалъа майдонининг фақатгина тўртдан бир қисмини (жануби-ғарбий) эгаллаган эди. Лекин бу ердаги носоғлом иқлим ва санитар шарт-

²⁹⁷ Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014. – С. 70.

шароитлар туфайли ҳарбий бошқарма махсус қурилган Янги Марғилон (ҳозирги Фарғона) ҳудудига кўчирилади²⁹⁸.

1876 йилнинг 13 апрелида воҳа марказий шаҳри Қўқондан Марғилонга кўчирилади. Тарихий шаҳарнинг жанубий деворига яқин ҳудудда рус қалъаси бунёд этилади. Қалъа тўғри бўлмаган ромб шаклига эга бўлиб, унда учта бастион қурилган. 1-бастион шаҳарнинг марказий бозорини, жанубий бурчакдаги 2-бастион шаҳарга кириш сувини, 3-бастион эса кейинчалик қурилиши режалаштирилган, лекин амалга ошмаган рус шаҳри ҳудудини назорат қилиб турган. Лекин 1877 йилда ушбу ҳудуднинг иқлими ва сувини шифокорлар текшириб кўриб нобоп деб топгач, шаҳар қурилиши 8 км жануброқга, яъни Янги Марғилон шаҳрига кўчирилади. Шу тариқа Эски Марғилонда капиталистик қурилишлар кенг миқёсда олиб борилмайди ва ҳудуд ўзининг тарихий ва анъанавий кўринишини сақлаб қолади.

Янги Марғилоннинг жануби-шарқий қисмида беш қиррали рус қалъаси, ҳудуднинг энг баланд қисмида бунёд этилади. У мустаҳкам девор билан ўралган бўлиб, ҳар бир бурчагида бешта бастион қурилади. Бастионнинг жануби-шарқдаги учтаси шаҳарга келиш ҳудудини, шимоли-ғарбидаги иккитаси эса шаҳарни назорат қилиб турган. Шаҳар қалъадан тарқалган нурсимон кўчалар ва уларни бирлаштирувчи ҳалқасимон кўчалар структурасида шаклланган. Шаҳар бўш ҳудудда вужудга келганлиги боис Қўқон шаҳридан нисбатан тезроқ ривожланади. Шаҳарнинг жануби-шарқий қисмидан шимоли-ғарбий қисмига қараб Марғилонсой оқиб ўтган. Шаҳарда маъмурий ва жамоат марказлари аниқ тарзда ажратилган.

Андижонда рус ҳарбий гарнизони вақтинчалик эски шаҳар марказида жойлашган Хон ўрдаси ва Гултўба қўрғонига жойлаштирилади. 1877 йилда янги рус шаҳарини қуриш белгиланади ва эски шаҳардан бир

²⁹⁸ Юсупова М.А. Полвека трансформации архитектуры Узбекистана. На примере «новых городов» Ферганской долины, конца XIX – начало XX в. –Т.: 2005.

оз узоқроқда, шаҳарнинг жануби-шарқий қисмида рус қалъаси бунёд этилади. Кейинчалик қалъа ва эски шаҳар ўртасида, қалъанинг шимоли-ғарбий қисмида рус шаҳари радиал-ҳалқасимон режада бунёд этилади. Эски ва янги шаҳарларни бир-бири билан боғлаш учун рус қалъасидан Гултўба кўрғонига қаратиб кенг ва текис кўча ўтказилади. Қалъа ва эски шаҳар оралиғида дунё томонларига бурчаклари қараган ромб шаклида янги рус шаҳри қурилади. Эски ва янги шаҳарларни темир йўл ажратиб турган. Андижоннинг янги шаҳри кўринишини 1902 йилдаги кучли zilзила ўзгартириб юборган эди. Бу ерда қурилмалар ёғоч архитектура анъанаси асосида бунёд этила бошланади.

Наманган шаҳрида 1878 йилда рус шаҳари қурилиши бошланган. Янги шаҳар эски шаҳарнинг шимолий қисмида шакллланган. Янги шаҳарда қалъадан бешта радиал кўча ва тўртта ҳалқа кўча ўтказилган.

Ушбу даврларда Фарғона водийси шаҳарларида “Т”-симон шакллланган янги шаҳар қисмлари (Кўқон ва Чустда) ва радиал-ҳалқасимон схемадаги янги шаҳарлар (Янги Марғилон ва Андижонда) шакллланганлигини кўришимиз мумкин.

Чор Россияси даврида янги рус шаҳарларини қуриш жадаллик билан олиб борилган эди. Улар айрим шаҳарларда эски шаҳарга туташ тарзда бўш ҳудудда шакллланган бўлса, баъзи бир шаҳарларда эски шаҳар таркибида янги шаҳар режалаштирилганлигини кўришимиз мумкин.

Эски шаҳар таркибида янги шаҳарнинг шакллантирилганлигини Кўқон шаҳри мисолида кўриб чиқамиз. Ушбу шаҳар XIX асрнинг ўрталарида мудофаа деворида 12 та дарвозага эга ва 4 даҳага бўлинган эди. У хонликнинг пойтахт шаҳри эди. Шаҳарда Худоёрхон Ўрдаси (саройи) 1863-1870 йилларда уста Мир Убайдулла бошчилигида қурилади. Ушбу бино 1873 йилда Риштонлик усталар Абдулла ва Жамил томонидан безалади. Ўрда шарқдан ғарбга қараб катта ва кичик қабул залларига эга кенг ҳовли; масжид, ғазна ва девонхонага эга марказий ҳовли ва уч ҳовлили 2 қаватли ҳарамхоналардан иборат эди. 1875 йилда Ўрда рус ҳарбийлари учун қалъага,

катта тож кийдирадиган зал черковга мослаштирилган эди. Ўрда атрофидаги хонлик боғлари худудида яшаш учун турар жойлар, ҳарбий муассаса бинолари, ҳарбий йиғилишлар учун жой ва черков қурилади.

1883-1884 йилларда Қўқонда рус қисми шаҳрини лойиҳалаштириш масаласи кўтарилади, мутахассислар шаҳарнинг Исфара дарвозаси худудининг Авғонбоғ қисмини танлашади. Лекин иқтисодий ва маъмурий жиҳатлар эътиборга олинган ҳолда ушбу ғоя амалга ошмайди. Шу тариқа рус шаҳрини ривожлантириш эски шаҳар марказида, хон ўрдаси худудида амалга оширилади. Дастлабки ўн йилларда Қўқоннинг янги ривожланаётган қисмида катта ўзгаришлар бўлмайди. Рус қалъаси атрофидан 1880 йилда эни 20-25 метрга тенг бўлган кенг ва тўғри кўчалар ўтказилади. Бу кўчаларда ҳукумат қурилмалари: бошқарув бинолари, қамоқхона, ғазна, ҳукумат бошлиғи уйи, почта станцияси, телеграф, ҳарбий йиғилиш майдони, мактаб, аёллар гимназияси ва бошқа бинолар қурилади. Шу тариқа шаҳарда маъмурий-жамоат маркази шаклланади ва мустаҳкамланади.²⁹⁹

1890 йилда шаҳар архитектори М.Мауэр таклифига кўра шаҳар марказидан камроқ қурилишларга эга Араван дарвозаси, яъни ғарб томонга қаратиб Розенбаховский (ҳозирги Истиклол) кўчаси давом ўтказилади. Шундай қилиб шаҳарнинг европа қисми марказдан энди ғарбга қараб ривожлана бошлайди. Ушбу кўча бўйлаб кўплаб бинолар: банк, меҳмонхона, магазин ва бошқалар тўғиз қурила бошланади. Темир йўлнинг Қўқондан ўтказилиши натижасида Розенбаховский кўчасига перпендикуляр яна бир кенг кўча Скобеловский (ҳозирги Турон) проспекти 1891 йилда ўтказилади. Бу кўча тўғри темир йўл вокзалига бориб туташади. Ушбу кўчаларнинг кесишган жойи рус шаҳрининг маркази бўлиб шаклланади. Шу тарзда “Т-симон” шаклдаги янги шаҳар

²⁹⁹ Нильсен В.А. У истоков современного градостроительства Узбекистана (XIX – начало XX веков). – Т.: 1988.

ривожланади. Қўқонда янги шаҳар эски шаҳарнинг учдан бир қисмини ташкил этган эди³⁰⁰.

1877 йилда Чуст шаҳри ҳам руслар қўлига ўтгач, вақтинчалик рус гарнизони ва маъмурияти Чуст ҳокими саройига жойлаштирилади. Ушбу саройнинг ёнида шаҳар бозори ҳам мавжуд эди. Янги шаҳар учун ушбу бозордан 2 км узоқликдаги ҳудуд танланади. Бу ерда мавжуд хон боғи сақлаб қолинади ва янги шаҳарнинг истироҳат боғига айлантирилади. Боғнинг шимолий қисмидан Қорасув ариғи оқиб ўтади.

Янги шаҳар режаси 1879-1880 йилларда А. Рыжиков томонидан лойиҳаланади. Шаҳар учун 10 га ҳудуд олинади. Янги шаҳар Қўқонда бўлгани каби эски шаҳар ҳудудидан ривожланади ва “Т-симон” шаклга эга бўлади³⁰¹.

1887 йилда Чустнинг Наманганга қўшиб юборилиши оқибатида рус шаҳарининг ривожланиши секинлашади. Ҳаттоки Чустда рус шаҳри учун одатий бўлган Черков ҳам бўлмаган. 1912 йилда Қўқон ва Наманганни боғловчи темир йўлнинг Чуст ҳудудидан ўтиши сабабли шаҳар яна иқтисодий жиҳатдан жонлана бошлайди.

Хулоса қилиб айтганда, Фарғона водийсида янги шаҳарларнинг икки типи шаклланади: “Т-симон” ва радиал-ҳалқасимон схемалар.

3.5 §. XX асрда тарихий шаҳарларнинг режавий ечими

XX асрнинг ўрталарига келиб дунё шаҳарлари аҳолиси 10 млн ва ундан ортиқга ўсади. Бу вақтга келиб аср бошида 3 млн аҳолиси бўлган Лондон 8,7 млн га, 1,4 млн аҳолиси бўлган Токио 9,67 млн га ошади. Аср бошида 250 000 кишига эга бўлган Тошкент аҳолиси ҳам бу вақтга келиб 1 млн дан ошиб кетган эди. Аҳоли сонининг ортиши натижасида шаҳарлар ҳудуди кенгая боради. Шу тариқа шаҳарларда уй ва ишхона орасидаги масофа ўсиб, кўча

³⁰⁰ Юсупова М.А. Полвека трансформации архитектуры Узбекистана. На примере «новых городов» Ферганской долины, конца XIX – начало XX в. –Т.: 2005.

³⁰¹ Юсупова М.А. Полвека трансформации архитектуры Узбекистана. На примере «новых городов» Ферганской долины, конца XIX – начало XX в. –Т.: 2005.

тирбандлиги оша боради. Шаҳар-боғлар, йўлдош шаҳарларнинг пайдо бўлиши ҳам асосий шаҳарнинг кенгайишини тўхтата олмади. Жамоат ва шахсий транспортлар сонининг ошиши натижасида радиал-ҳалқасимон режаланган шаҳарлардаги марказга қараб интиладиган кўчалар ушбу транспортлар оқимини кўтара олмай қолди. 1 млн гача аҳолиси бўлган радиал-ҳалқасимон режаланган шаҳарлар схемаси 10 млн лик шаҳарлар учун ўзини оқламай қолди.³⁰²

XX асрнинг 1-ярмида Тошкент шаҳрининг диаметри 10 км дан 25 км га ошади. Шу тариқа ўртача ишга бориб келиш вақти ҳам меъёрдан ошиб кетади.

Тошкент шаҳрининг биринчи қайта қуриш лойиҳаси 1929-1933 йилларда А.Сильченков томонидан ишлаб чиқилади. У бу лойиҳани ишлаб чиқишда Ле Корбюзьенинг Париж шаҳри учун 1922 йилда лойиҳалаган 3 млн кишига мўлжалланган ишига таянади. Бу икки лойиҳанинг энг катта салбий жиҳатларидан бири асрлар давомида шаклланиб келган қадимий шаҳар қисмини тўлиқ бузиб ташланиши эди. Сильченков лойиҳасида марказда 4-5 қаватли турар жойлар комплекси, Ле Корбюзье лойиҳасида осмонўпар бинолар қурилиши режалаштирилган. Лойиҳалар режаси диагонал кўчаларга асосланган. Ушбу икки шаҳарнинг ўхшашлиги қуйидагиларда кўринади:

1 – ишлаб чиқариш зонаси ва қишлоқ хўжалиги зоналарининг дунё томонлари бўйлаб жойлаштирилганлиги;

2 – шаҳар марказининг “П”-симон (Ле Корбюзье) ва тақасимон (Сильченков) тарзда шакллантирилганлиги;

3 – ромбсимон-диагонал магистралларнинг ишлаб чиқариш ва қишлоқ хўжалиги ҳудудини бир-бири билан шаҳар марказини кесиб ўтмаган ҳолда қулай боғлаши.³⁰³ Ушбу икки лойиҳа ҳам амалга ошмаган.

Тошкент шаҳрида 1966 йилдаги кучли зилзиладан сўнг собиқ совет даври шаҳарлари учун транспортлар классификацияси ишлаб чиқилади. Унда

³⁰² Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014. – С. 133.

³⁰³ Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014. – С. 96.

ер усти ва ер ости темир йўллари, тез юрар ва узлуксиз қатнов магистраллари назарда тутилган эди. Унда шаҳар марказига яқинроқ ҳудудларда ер ости метрларининг шакллантирилиши, шаҳар ички йўлларининг узлуксиз қатнов магистрالي (70 км/соат) сифатида, шаҳарни ўраб турувчи ташқи ҳалқа йўлларини эса тез юрар магистраллари (100 км/соат) сифатида фойдаланиш назарда тутилган эди. 1977 йилда Тошкент шаҳри учун 3 та диаметр йўналишда метрополитен лойиҳаланади. Кейинчалик шаҳарни Сергели тумани билан боғловчи “Сергели” ер усти йўналиши ҳам лойиҳаланади. Ҳозирда ушбу йўналишда қурилиш ишлари жадал суръатларда олиб борилмоқда.

1943-1954 йилларда Тошкентда эски ва янги шаҳарларни боғлаб турувчи Алишер Навоий кўчасини қайта қуриш режаси архитекторлар М.Булатов ва В.Смирновлар томонидан амалга оширилади. Кўчанинг эни 66 метр, узунлиги эса 3 км ни ташкил этади. Ушбу кўча шаҳарни шарқ-ғарб йўналишида тик кесиб ўтган. Кўча бўйлаб 3-қаватли турар жойлар қурилади.

Бизнинг фикримизча, радиал-ҳалқасимон структурага асосланган шаҳар марказида бундай кенг йўлнинг барпо этилиши ҳозирги вақтга келиб транспортга боғлиқ муаммоларни келтириб чиқармоқда. Шаҳарнинг бир четидан қарама-қарши томонга ҳаракатланиш учун транспортлар асосан энг қисқа йўл ҳисобланган шаҳар марказидаги йўлдан фойдаланишади. Бу ҳолат ушбу ҳудудда тирбандликларнинг келиб чиқишига сабаб бўлмоқда. 1933-1937 йилларда Н.Семёнова томонидан амалга оширилган Тошкентнинг иккинчи қайта қуриш лойиҳасида шаҳар марказидаги Алишер Навоий кўчаси икки км узунликдаги хиёбон тариқасида лойиҳаланган эди.³⁰⁴ Лекин ушбу лойиҳа ҳам амалга оширилмаган.

XX аср бошида шаҳарларда ўтказилган темир йўл саноат ва ишлаб чиқариш ҳудудларининг пайдо бўлишига олиб келди. Ушбу ҳудудлар асосан темир йўллар бўйлаб шаклланган эди.

³⁰⁴ Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014. - С. 116.

XX асрнинг 2-ярмида шаҳарларда кўп қаватли доминант бинолар ва ансамбллар шакллана бошлайди. Тошкентнинг эски шаҳар қисмида Алишер Навоий кўчасини ғарб томондан яқунлаб берувчи 23-қаватли Чорсу меҳмонхонаси (1983 й.) қурилади. Ушбу кўчага параллел равишда ўтган Ўзбекистон кўчасини эса яқунлаб берувчи 20-қаватли меҳмонхона биноси ҳам лойиҳаланган эди. Лекин бу бино қурилмаган. Мустақиллик йилларида унинг ўрнида Ҳалқаро банклар ассоциацияси биноси қурилган.

Бу вақтларда кўп қаватли биноларни асосий кўчалар бўйлаб комплекс тарзда уйғунлаштириб жойлаштириш мисолларини Тошкент шаҳрида кўплаб учратиш мумкин. Масалан, Ўзбекистон кўчаси бўйлаб жойлашган 1970-1987 йиллар оралиғида қурилган 5 та 16 қаватли маъмурий бинолар; Беруний кўчасида 1971-1975 йилларда қурилган 5 та 9 қаватли турар-жой бинолари; 1980-1984 йилларга мансуб ярим айлана шаклда режаланган Ҳамид Олимжон майдони ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин. Шунингдек, бу даврда Тошкентда Мустақиллик ва Ҳалқлар дўстлиги майдонлари ҳам шаклланади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ўрганилаётган даврда эски ва янги шаҳар ҳудудларида ҳам кенг кўламли қурилиш ишлари олиб борилади. Шаҳарларда кўчалар бўйлаб доминант бинолар мажмуалари қад ростлайди. Маъмурий ва маданий майдонлар шаклланади. Аҳоли сони ошиб боради ва шаҳарлар ҳудудий жиҳатдан кенгаяди. XIX асрнинг 2-ярмида ривожланишига унчалик ҳам эътибор берилмаган тарихий ҳудудлар секин-асталик билан тараққий эта боради.

3-боб бўйича хулосалар

Ушбу бўлимга хулоса қилиб айтиш мумкинки, Ўрта Осиёда хонликлар давридаги шаҳарлар ундан олдинги давр шаҳарлар режавий ечимига асосланган. Бу вақтга келиб Темурийлар даврида қурилган мажмуаларнинг баъзилари ўзининг яқуний кўринишини олган. Самарқанддаги Регистон майдони бунинг яққол мисолидир.

Темурийлар ва Чор Россияси даври оралиғида шаҳарлар ўзининг тарихий ҳудудини сақлаб қолган ва кенгаймаган. Шаҳарлар XIX асрнинг 2-ярмигача қўрғондеворлар билан муҳофазаланган. Ўрта Осиёга руслар кириб келгандан сўнг, улар дастлаб шаҳар аркини ҳамда қўрғондеворини бузишади ва рус қалъаларини бунёд этишади. Ушбу қалъалар эски арк ёки унга яқин ҳудудда шаклланган. Баъзи шаҳарлар (Қўқон)да рус қалъаси мавжуд сарой ёки бошқарув биноларига жойлаштирилган эди. Шу тариқа янги шаҳарлар учун рус қалъаси ядро ҳисобланиб, унинг атрофида шаҳар кенгайишни бошлайди. Аксарият шаҳарларда рус шаҳарлари уч нурли тарзда, радиал-ҳалқасимон схемада шаклланади.

XIX асрнинг охири – XX аср боши Ўзбекистон ҳудудларидаги шаҳар маданиятининг ривожланиши асосан рус маъмурлари, ҳарбийлари ва аҳолиси яшайдиган “янги” қисмларда замонавий инфратузилмалар яратиш билан чекланилиб, маҳаллий аҳоли яшайдиган “эски” қисмлар эса XVII-XIX аср даражасида қолди. Эски шаҳарлардаги асрлар давомида шаҳар маданиятининг асоси бўлган анъанавий инфратузилмалар ўз аҳамиятини йўқотмаган бўлса-да, замон талаблари ва янгиликларидан анча ортда қолган эди. Бу даврдаги шаҳар маданияти ва шаҳарсозлик мустамлака манфаатлари доирасида ривожланиб, маҳаллий аҳоли манфаатлари инобатга олинмади. Бу ҳолат эса шаҳарсозлик маданиятининг нотекис ривожланишига олиб келди. Бу давр шаҳарларида ёнма-ён икки хил манзара – рус аҳолиси учун замонавий инфратузилмаларга эга янги шаҳарчалар ҳамда маҳаллий аҳоли яшовчи, замон талабларидан ортда қолган, ўтган аср қиёфасидаги шаҳарлар яққол кўзга ташланиб турди. Аммо, иқтисодий марказ мақоми барибир эски шаҳарларда сақланиб қолиб, янги шаҳарчалар эса иқтисодий марказ мавқеига эриша олмадилар.

XX аср бошида шаҳарлар структурасига темир йўлларнинг ўтказилиши ҳам катта таъсир кўрсатган. Жумладан, шаҳарларнинг темир йўллар ўтган ҳудудларида ишлаб чиқариш зоналари ривожланган. Бу жиҳат бугунги кунда ҳам шаҳарлар структурасида яққол кўзга ташланади.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

“Ўзбекистон тарихий шаҳарларининг типологик ривожланиши” номли илмий тадқиқот бўйича олиб борилган изланишлар натижасида баъзи хулосаларга келинди:

1. Бронза даврида (мил.ав. III минг йилликнинг охири – II минг йилликларда) Ўрта Осиёнинг жануби ва унга туташ ҳудудларда анъанавий деҳқончилик воҳалари ва ирригация тизими шаклланиган. Бу протошаҳарлар (Сополлитепа) ва илк шаҳар (Жарқўтон)ларнинг шаклланишига олиб келган.

2. Сўнгги бронза ва илк темир даври Ўрта Осиё халқлари тарихида муҳим юксалишлар даври бўлган. Ушбу ҳудудда урбанизация жараёнининг бошланиши кўп вақтлар мобайнида антик давр деб ҳисобланган ва шу пайтгача илк темир даврига оид йирик археологик ёдгорликлар эътибордан четда қолган. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида жойлашган Қизилтепа (Шимолий Бактрия), Ерқўрғон (Сўғд), Далварзин (Фарғона) ва бошқалар. Улар классик шаҳарлар структураси каби катта ўлчамга, яхши ривожланган муҳофаа иншоотларига, монументал архитектурага, аркга эга бўлиб, кейинги шаҳарларнинг шаклланишига туртки бўлган.

3. Берунийнинг ёзма манбалари, “Авесто”даги шаҳарсозликка оид фикрлар, археологик манбалардаги протошаҳарлар мисолларига таянган ҳолда Ўзбекистон ҳудудида мил.ав. биринчи минг йиллик бошларида шаҳарсозлик маданияти юзага кела бошлаганлиги таъкид этилди.

4. Шаҳар пайдо бўлишидан олдин хавфсизлик нуқтаи назаридан дастлаб кўрғондеворлар қурилган. Бу жиҳат бугунги кунда замонавий биноларни қуришда ҳам қўлланилиб келинади, яъни қурилиш майдони дастлаб ўралади. Хавфсиз ҳудуд пайдо бўлгач ушбу жойларда секин-асталик билан бинолар қурилиб шаҳарлар шаклланган. Бу ҳудудларда дастлаб чодирдан тикланган енгил қурилмалар бўлган. Илк манзилгоҳларда кўрғондеворлар нафақат муҳофаза, балки яшаш учун турар жой сифатида ҳам фойдаланилган. Бунга Сополлитепа, Кўзалиқир ва Қалъалиқир шаҳарлари мисол бўла олади. Ушбу шаҳарларда кўрғондеворлар юқорида келтирилган икки функцияни бажарган.

5. Тарихий шаҳарлар чодирли (қадимги давр), дуал (антик даврлар), икки ёки уч қисмли (антик давр ва ўрта асрлар), икки тузилмали (XIX асрнинг 2-ярми) каби структураларда шаклланган. Шаҳарлар даврлар ўтиши билан ҳудудий жиҳатдан кенгайган ва бир структурадан иккинчи структурага ўта борган. Шаҳарлар қадимги ва антик даврларда асосан концентрик, ўрта асрларда секторли ва XIX асрнинг 2-ярмидан бошлаб кўп ядроли тарзда ривожланган.

6. Қадимги шаҳарларнинг кўрғон деворлари бузилгач, унинг ўрнида халқа шаклидаги кўчалар пайдо бўлган. Шунингдек, шаҳар деворидан ташқаридаги “узун деворлар” шаҳар теварагидаги замонавий йўлларнинг йўналишларини қайд этган. Масалан, Тошкент, Бухоро воҳаларини ҳимоялаган “Кампирак девор”, Самарқанд воҳасини ҳимоя этган “Девори қиёмат” ва “Девори кўндаланг” шулар жумласидандир. Қадимий йўлларнинг йўналишлари шаҳарларнинг тарихий топографиясида шаҳар дарвозалари ва қопқалар билан қайд этилган. Шаҳар маркази ва дарвозалардан ўтган ҳамда шаҳар ташқарисида давом этган кўчалар асосий кўчалар ҳисобланган. Одатда, дарвозалар ўрни замонавий шаҳар топографиясида чорраҳа тарзида акс этган.

7. Шаҳарларнинг шаклланишида бозорларнинг аҳамияти катта бўлган. Дастлаб бозорлар шаҳар ташқарисида дарвозага яқин жойда

вужудга келган. Ўрта асрларга келиб йирик бозорлар шаҳар марказида – чорсу тарзида, кичик бозорлар шаҳар дарвозасига яқин жойда ривожланган.

8. Ўрта асрлар шаҳарлари структурасида дунё томонларидан ғарб тарафнинг аҳамияти катта бўлган. Самарқанд, Бухоро ва Хива каби йирик шаҳарларда арк ҳудудининг ғарб томонда жойлашуви, уларни муқаддас жой - маккага муқояса қилиш ғоясидан келиб чиққан.

9. Темурийлар даври шаҳарлари тузилишини мудофаа деворлар, дарвозалар, майдонлар, мажмуалар, маҳаллалар, кўчалар, мавзелар, турар-уйлар, маъмурий-маиший иншоотлар, суғориш тизимлари, боғлар ва ўқ йўналишдаги кўчалар белгилаб берган. Шаҳарлар структуравий тузилишига кўра 3 қисмдан: арк, ҳисор ва рабоддан ташкил топганлиги бу даврда муқим тартибга кирган.

10. Мирзо Улуғбек даврида Самарқанд шаҳри рабоди айниқса ривож топиб, унинг функцияси ҳам кенгайган. Бу даврга келиб рабодларда нафақат боғлар, савдо иншоотлари балки кўплаб кўшклар ва илмий иншоотлар ҳам бунёд этила бошланган.

11. Тарихий шаҳарлар таркибида функциясига қараб умумшаҳар маркази, даҳа марказлари ҳамда маҳалла марказлари шаклланган. Умумшаҳар марказ одатда шаҳарнинг геометрик марказида жойлашган бўлиб, функционал жиҳатдан кенг қамровли (ижтимоий, савдо-сотиқ, ғоявий-мафкуравий) бўлган. Шаҳарнинг маъмурий-мудофаа тузилмалари ва ижтимоий-сиёсий майдонлари тарихий марказлар қаторида алоҳида мавқега эга бўлган. Умуман олганда шаҳарлар: арк, шаҳристон; шаҳристонлар: регистон, чорсу, раста, маҳалла, чақар, қаландархона ва бошқа қисмлардан ташкил топган.

12. Тарихий шаҳарларнинг аксариди Регистон майдони шаҳарнинг муҳим ядроси ҳисобланган. Самарқанддаги Регистон майдони уч мадрасадан ташкил топган бўлиб, ҳажмий-фазовий жиҳатидан яққол ифода этилган. Қарши, Шаҳрисабз, Тошкент, Андижон, Наманган шаҳарларида ҳам

Регистонлар бўлганлиги аниқланди. Бухоро шаҳрида Арк билан Болоҳовуз оралиғида бўлган Регистон ҳозирги вақтда меъморий-шаҳарсозлик жиҳатидан ифода этилмаган. Тарихий шаҳарларнинг Регистон майдонларини у ёки бу даражада қайта қуриш бугунги куннинг долзарб масалаларидан ҳисобланади.

13. Шаҳарларда бир неча бинолардан тузилган ансамбллар катта аҳамиятга эга бўлган. Ушбу мажмуалар доминант иншоотлар ҳисобланиб шаҳар структурасини белгилаб берган. Шаҳарнинг дарвозалардан келадиган асосий кўчалари ёки марказий бозорларга яқин кўчаларда савдо расталари шаклланган. Ушбу расталар хусусий мулк ҳисобланган. Баъзи кўчалар мулкдорлар томонидан сотиб олинган ва унга кириш пулли бўлган.

14. XIX асрнинг 2-ярмида Ўрта Осиёга руслар кириб келгандан сўнг, улар дастлаб шаҳар аркини ҳамда кўрғондеворини бузишади ва рус қалъаларини бунёд этишади. Ушбу қалъалар арк ёки унга яқин ҳудудда бунёд этилган. Баъзи шаҳарлар (Кўқон)да рус қалъаси мавжуд сарой ёки бошқарув биноларига жойлаштирилган эди. Шу тариқа янги шаҳарлар учун рус қалъаси ядро ҳисобланиб, унинг атрофида шаҳарлар кенгаяди. Аксарият ҳудудларда рус шаҳарлари уч нурли тарзда, радиал-ҳалқасимон схемада ва эски шаҳарларга яқин ҳудудда шаклланган.

15. Бугунги кунда тарихий шаҳарлар муҳитини сақлаш, қайта тиклаш борасида жуда катта муаммоларга дуч келинмоқда. Шаҳарларда замонавий транспорт тизимларига мўлжалланган кенг йўлларнинг бунёд этилиши, кўплаб муаммоларни келтириб чиқармоқда. Тарихий шаҳар марказларидан ўтувчи кенг кўчалар, уларга фақатгина транспортларни ўтказувчи йўл мақомини бериб қўймоқда. Шу сабабли тарихий шаҳарларнинг перспектив бош лойиҳаларини ишлаб чиқишда тарихий ҳудудларнинг марказий қисмида кўчаларни торроқ қилиш ёки уларни сайлгоҳга айлантириш таклиф этилади.

16. Тарихий шаҳарларни реконструкция қилишда уларнинг қадимги шаклланиш ва ривожланиш қонуниятлари ҳамда моделларини инобатга олиш тавсия қилинади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий мажлис палаталари, сиёсий партиялар билан бўлган йиғилишдаги маърузаси. “Халқ сўзи”. – 2017. – 13 июль. №137 (6831).
2. Абдуллаев О. Наманган вилояти. – Наманган: 1995.
3. Абдурасулов А. Хива (тарихий-этнографик очерклар). - Т.: 1997.
4. Агзамова Г.А. XVI-XIX асрнинг биринчи ярмида Ўзбекистон шаҳарлари ва шаҳарлар ҳаёти. Докторлик диссертацияси. –Т.: 2000.
5. Алимов Ў. Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда боғчилик хўжалиги тарихи. - Т.: 1984.
6. Алимова Д.А., Филаночив М.И. Тошкент тарихи (қадимги даврлардан бугунги кунгача). – Тошкент: А+L Flex, 2007.
7. Алимова Д.А. О некоторых современных проблемах и изучении истории Узбекистана.
8. Анарбаев А.А. Ахсикент в древности и средневековье // СА. – М., 1988.
9. Анарбаев А.А. Города Северный Ферганы в древности и ранним средневековье // ОНУ. –Ташкент. 1994.
10. Андреев Ю.В. Ранние формы урбанизации. –ВДИ, №4. 1987,
11. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Т.: Ўзбекистон, 2015.
12. Асқаров А. Энг қадимги шаҳар. – Тошкент: Фан, 2001.
13. Асқаров А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Монография. –Самарканд: 1993.
14. Асқаров А.А. Сапаллитепа – Ташкент: Фан, 1973.
15. Асқаров А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана – Ташкент, Фан, 1977;
16. Асқаров А.А., Абдуллаев Б. Джаркутан (к вопросу о протогородской цивилизации юга Узбекистана) – Ташкент: Фан, 1983.

17. Аскарлов А.А. Бронзовый век Южного Узбекистана (К проблеме развития локальных очагов древневосточных цивилизаций): Автореф. дисс... докт. ист. наук. М.: Институт археологии АН СССР, 1976.
18. Аскарлов А. Сапаллитепа. –Т.: 1973.
19. Аскарлов Ш.Д. Архитектура Темуридов. –Т.: 2009.
20. Аскарлов Ш.Д. Генезис архитектуры Узбекистана. -Т.: 2014.
21. Аскарлов Ш.Д. Региональное своеобразие городов Средней Азии. Автореферат диссертации на соискание уч.ст. докт.арх. – Л.: 1989.
22. Аскарлов Ш.Д. Архитектура Узбекистана и стран СНГ – Т.: 2012.
23. Ахмедов М.Қ., Назарова Д.А., Ҳасанов А.О. Ўзбекистон архитектураси ва шаҳарсозлигининг тараққиёт йўллари. –Т.: 2016.
24. Ахмедов М.Қ. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. -Т.:1995.
25. Ахмедов М.Қ. Самарқанд меъморий ансамбллари янги ҳаёти // Ж. Ўзбекистон архитектураси ва қурилиши. –Т.: 2007.
26. Бактрийские древности. Л.: Наука, 1976.
27. Бартольд. В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Соч. – М.: 1963.
28. Бартольд. В.В. Задачи русского Востоковедения в Туркестане Соч. – М.: Наука, 1977.
29. Баратов С., Матрасулов Ш., Мадаминов М.Р. Археологические работы в Южном Хоразме // Археологические исследования в Узбекистане – 2002 год. – Ташкент, 2003.
30. Бартольд В.В. Работы по археологии, нумизматики и этнографии. Сочинение, Т.IV. –М.: 1966.
31. Бартольд В.В. Улугбек и его время // Записки Российской Академии наук по историко-филологическому отделению. -Петроград: 1918.
32. Белова Н.К. Проблема феодального города в Иране, Средней Азии и Закавказье в советской историографии. – “Город на традиционном Востоке”. Тезисы ГРЛВ. 1988.
33. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. –Ленинград: 1973.
34. Бернштам А.Н. Среднеазиатская древность и ее изучение за столетие //ВДИ. – М. 1947.
35. Бернар П. Проблемы греческой колониальной истории и урбанизма эллинистического города Центральной Азии. Проблемы античной культуры. М., Наука. 1996.
36. Бёрн А. Путешествие в Бухару. – М.: 1850.
37. Булатов М.С. Геометрическая гармонизация в архитектуре Средней Азии IX-XV вв. -М.: 1978.

38. Булатов М.С. Сады Темура и темуридов. “Маскан”, 1993, №1.
39. Буряков Ю.Ф. Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса (Историко – археологический очерк Чача и Илака) – Ташкент, Фан, 1975.
40. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы городской культуры Ташкентского оазиса. – Ташкент: Фан, 1982.
41. Буряков Ю.Ф., Грицина А.А. Античные памятники Северной уструшаны // ОНУ. Ташкент, 1989.
42. Болелов С.Б. Некоторые итоги археологических работ на Хумбуз-тепе // ОНУ. – Ташкент., 1999.
43. Болтаев А. Хива хонлиги тарихига оид материаллар // Ўзбекистон тарихи хрестоматияси. IVжилд.
44. Булатов М.С. Урда и крепость 1865 года в Ташкенте // Строительство и архитектура Узбекистана, 1979.
45. Блюмхен С.И. Урбогенез в первичных цивилизациях: общее и специфическое. – “Город на тардиционном Востоке”, Тезисы. –М.: 1988.
46. Буряков Ю.Ф. Античные памятники Северной Уструшаны // ОНУз, 1989.
47. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – М.: 1868.
48. Вайнберг Б.И. Этногеография Турана в древности. – М.: Вост. Лит. РАН, 1999
49. Веселовский Н.И. Заметка о курганах Туркестанского края // Записи восточного отделения. – Ташкент: 1888.
50. Всеобщая история архитектуры (ВИА), в 12 томах, 1 том, глава 8, С. 348-365. - М.: Стройиздат, 1970.
51. Вельяминов-Зернов В.В. Историческая известия о Кокандском ханстве. СПб. 1856.
52. Города и торговля Древнего Востока III-I тыс. до н.э. – Ереван: АН АрмССР, 1969.
53. Городская культура Бактрии – Тохаристана и Согда. – Ташкент: Фан, 1987
52. Гулямов Я.Г. Памятники города Хивы. - Т.: 1941.
54. Гуляев В.И. Города-государства Мая (Структура и функции города в раннеклассовом обществе). –М.: 1979.
55. Джуракулов М.Д., Аванесова Н.А. Историография эпохи бронзы Средней Азии. – Самарканд: СамГУ. 1983.
56. Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию 1558-1560 гг. – М.: 1938.
57. Дьяконов М.М. Соложение классового общества в Северной Бактрии // - М.: 1954. Т. XIX.
58. Добромыслов А.И. Ташкент в прошлом и в настоящем. Исторический очерк. - Т.: 1912.

59. Древняя Бактрия. – Л.: Наука, 1974.
60. Древний Восток. Город и торговля. (III-I тыс. до н.э.) – Ереван: АН АрмССР, 1973.
61. Древнейшие культуры Бактрии: среда, развитие, связи. – Душанбе: Дониш, 1982.
62. Древние города. – Л.: Наука, 1977.
63. Древний Восток. Города и торговля. – Ереван, 1973;
64. Древний Восток и мировая культура. – М.: Наука, 1981;
65. Древние цивилизации Востока. – Ташкент: Фан, 1986.
66. Жуковский В.А. Развалины Старого Мерва // Древности Закаспийской области. – СПб. 1894.
67. Заднепровский Ю.А. №. 118. Ошское поселение к истории Ферганы в эпоху поздней бронзы. – Бишкек, 1997.
68. Заднепровский Ю.А. Чустская культура Ферганы и памятники раннежелезного века Средней Азии: Автореф. дисс... докт. ист. наук. М.: Институт археологии АН СССР, 1978.
69. Заднепровский Ю.А. Древние города и этапы урбанизации Средней Азии. Зоны и этапы урбанизации. -Т.: 1989.
70. Заднепровский Ю.А. Древняя Фергана // Автореферат. Дисс.канд.ист.наук. – Л.: ЛГУ, 1954.
71. Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы // Материалы и исследования по археологии. –М.- Л.: 1962.
72. Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. -Т.: 1989.
73. Записки о Бухарском ханстве. – М.: 1983.
74. Зимин Л. Развалины старого Пайкенда // Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. – Ташкент: 1913.
75. Зияев А. Ташкент. Часть I (Древность и средневековье). - Т.: 2009.
76. Зияев А. Ташкент. Часть II (XVII – начало XX вв.). - Т.: 2009.
77. Зияев А. Шохрухия /Шарқия, Бинокет/ қадимда ва ўрта асрларда. – Т.: 2015.
78. Зияев А. Канка /Харашкет/ в древности и средневековье. – Т.: 2017.
79. Зияева Д. Ўзбекистон шаҳарлари. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида. - Т.: 2015.
80. Зоҳидов П.Ш. Зеб ичра зийнат. -Т.: 1985.
81. Зоҳидов П., Рашидов У. Бухоро арки // ЎзМЭ. I т. - Т.: 2000.
82. Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ал-ард. Мовароуннахр. Ернинг сурати китоби. Араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи, тарих фанлари доктори, профессор Ш.С.Камолиддин. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. –Т.: 2011.

83. Исамиддинов М.Х. Генезис городской культуры Самаркандского Согда // Автореф. дис. докт.ист.наук. – Самарканд: Институт археология АН РУз, 2000.
84. Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда. – Ташкент: Изд. Им.А. Кадыри, 2002.
85. История и археология Средней Азии. – Ашхабад: Ёлым, 1978.
86. Исамиддинов М.Х., Сулейманов Р.Х. Еркурган (стратиграфия и периодизация) – Ташкент: Фан, 1984.
87. История государственности Узбекистана / Отв. ред. Э.В. Ртвеладзе, Д.А. Алимова. – Ташкент: “Узбекистан”, 2009.
88. Инсониятнинг илмий ва маданий мероси – учинчи минг йилликка // Бухоро ва Хива шаҳарларнинг 2500 йиллигига бағишланган халқаро симпозиум тезислари. – Тошкент: Фан, 1997.
89. Из дневника начальника экспедиции // Труды отдела Востока Государственного Эрмитажа. – Л.: 1940.
90. Йўлдошев И.Т. Фарғона водийсида шаҳарсозлик маданиятининг шаклланиши ва ривожланиши тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий университети. 2011.
91. Қадимги Кеш – Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар. Масъул муҳаррир А.С.Сагдуллаев. - Т.: 1998.
92. Кастальский Б.Н. Бия-Найманские оссуарии // Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. – Ташкент: 1909.
93. Крестовский В.В. В гостях у эмира Бухарского. – СПб. 1887.
94. Кошеленко Г.А. К оценке достоверности античной традиции об эллинистическом градостроительстве на Востоке // КСИА. - М.: 1973.
95. Костенко Л. Город Хива в 1873 году. – Туркестанский сборник. Т.Спб., 1879.
96. Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долины. – СПб. 1876.
97. Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии. -М.: 1950.
98. Лапко Г.М. Географические подходы к изучению городов. – Зоны и этапы урбанизации. ТД региональной конференции. –Наманган: 1989.
99. Литвинов Б.Н. Карши\\ Туркестанские ведомости. –Ташкент: 1910.
100. Литвинский Б.А. Проблемы истории и истории культуры урвней средней. Азии в свете работ советских ученых (1967-1977).
101. Литвинский Б.А. Древний среднеазиатский город (Местные традиции и иноземные модели). Древний Восток. – Города и Торговля (III-I тыс. до н.э.). -Ереван: 1973.
102. Логофет Д.Н. В горах и на равнинах Бухары. – М.: 1910.

103. Лушпенко О.Н. Раннежелезный век Южного Согда // Автореф. дис канд. ист. наук. – Самарканд: Институт археологии АН РУз, 1998.
104. Мадаминов М. Хоразмнинг қадимий ва ўрта асрлар шаҳарсозлиги тарихи. –Т.: 2009.
105. Маев Н.А. Азиатский Ташкент // Материалы для статистики Ташкентского края. Ежегодник. Вып.4. СПб. 1876.
106. Маев Н.А. Очерки Бухарского ханства. – Ташкент: 1875.
107. Мамаджанова С.М., Мукимов Р.С. Вопросы преемственности традиций в зодчестве Мавераннахр IX-XI вв. // Абу али бн Сино и его эпохи. – Душанбе: 1980.
108. Маматмусаев Т.Ш. Антик давр Шимолий Бактрия меъморчилиги (Сурхондарё археологик ёдгорликлари асосида). Маг.дисс. –Т.: 2006.
109. Массон М.Е. Городища Старого Термиза и их изучение // Тр. Уз. АН. – Ташкент: 1940.
110. Массон В.М. Первобытнообщинный строй на территории Туркменистана. // Тр. ЮТАКЭ. – Ашхабад, - Т.7. 1956.
111. Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // Материалы и исследования по археологии – М., 1959.
112. Массон В.М. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1977.
113. Массон В.М. Протогородская цивилизация юга Средней Азии. – СА. 1967.
114. Массон В.М. Алтын-депе. Труды ЮТАКЭ. – Ашгабат. 1981.
115. Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). – Л.: 1976.
116. Массон В.М. Первые цивилизации. –Л.: 1989.
117. Матбобоев Б.Х. Фарғона қадимги шаҳарларининг жойлашган ўрни муаммолари. // ЎИФ. – Ташкент. 1995.
118. Матбобоев Б.Х. Ранний город Ферганы и вопросы начального этапа государственности // Археология и история культуры Средней Азии. – Ташкент., 2002.
119. Матбобоев Б.Х. Ўзбек давлатчилигининг илк босқичларида Фарғона. – Т.: 2008.
120. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (География)/ Введ. пер. Б.А.Ахмедова. – Т.: 1977.
121. Маллицкий Н.Г. Ташкентские махалла и маузе. – Т.: 1926.
122. Маллицкий Н.Г. Докладов записки о деятельности Ташкентского городского общественного управления. – Т.: 1909.
123. Материалы по вопросу о торговых путях в Средней Азии. СПб. 1869.

124. Мукимова С.Р. Основы сохранения и использования памятников архитектуры и градостроительства Таджикистана – Бишкек: 2011.
125. Муҳаммад ан-Наршахй. Тарихи Бухара. История Бухары. Перевод, комментарий и примечания Ш.С.Камолиддин, Е.Г.Некрасова. SMI-ASIA, MultiMedia-ASIA, 2011 г.
126. Муҳаммад Носир. Турон давлатлари йилномаси (милoddан аввалги III асрдан милodий XX аср бошларига қадар). –Т.: 2010.
127. Муҳаммад Али Балжувоний. “Тарихи нофеий” (“Фойдали тарих”) // Ўзбекистон тарихи хрестоматияси. IV жилд.
128. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М.: 1975.
129. Муҳаммаджонов А.Р. Қадимги Тошкент. Тарихий ва археологик лавҳалар. – Т.: 1988.
130. Мухамеджанов А.Р. Историко-топографический план Бухары Ахмада Даниша // ОНУз. 1965.
131. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – М.: 1968.
132. Насриддинов Қ. Қарши Регистони. – Т.: 2014. – 26 б.
133. Нильсен В.А. Архитектура Средней Азии (V-VIII вв.). – Т.: 1966.
134. Нильсен В.А. У истоков современного градостроительство Узбекистана (XIX– начало XX веков). - Т.: 1988.
135. Нозилов Д.А., Назаров Ў.О. Сополлитепа – Ўзбекистонда биринчи шаҳар намунаси. “Архитектура ва қурилиш муаммолари” номли конференция материаллари. –ТАҚИ: 2015.
136. Обзор Ферганской области за 1898 г. - Новый Маргелан: 1900.
137. Обзор Ферганской области за 1892 год. Обзор Ферганской области за 1897 год. Обзор Ферганской области за 1901 год.
138. Оппенгейм А. Древняя Месопотамия. – М.: 1990,
139. О нынешнем состоянии некоторых областей и городов в Средней Азии // Азиатский вестник. – Спб. – 1826.
140. Озодаев Ф. Тошкент тарихидан очерклар. - Т.: 1968.
141. Очерки истории Ташкента (Биография М.Г.Черняева). - Т.: 1915.
142. Ош и Фергана в исторической перспективе // Мат.конф. - Бишкек, 2000.
143. Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия-Тохаристан. –Т.: 1990.
144. Пугаченкова Г.А. Очиқ осмон остидаги музей. –Т.: 1981.
145. Пугаченкова Г.А. Зодчество Центральной Азии XV век. Ведущие тенденции и черты. -Т.: 1976.
146. Пугаченкова Г.А. Архитектура эпохи Улугбека. -Т.: 2010.

147. Пулатов Х.Ш. Ўзбекистон архитектура ёдгорликлари. Ўқув қўлланма. – Т.: 2003.
148. Путешествие Мир Иззат Уллы в Кокандское ханство в 1812 году. – Т.: 1956.
149. Путешествие Мир Иззат Уллы от границы Кокандского ханства до города Самарканда. - Кн. 14. – Т.: 1957.
150. Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах. – М.: 1986.
151. Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах. – М.: 1986.
152. Пулатов Х.Ш. Архитектурно-планировочная структура Старого Ташкента (конец XIX – начало XX века). Номзодлик диссертацияси автореферати. –Т.: 1994. .
153. Po'latov X. Shaharsozlik tarixi. O'quv qo'llanma. – Т.: 2008.
154. Положение об управление Туркестанского края. СПб. 1886.
155. Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. – Ташкент. 1899.
156. Равшанов П. Қашқадарё тарихи. – Т.: 1995.
157. Рассказ сарта Нур-Мухаммета, записанный в марте 1735 года в оренбургской экспедиции, о киргизских ханах, городах Ташкент, Туркестан и разных других предметах. – Оренбург: 1900.
158. Ростиславов М. Об археологических изысканиях в Зарафшанском округе // Протокол Туркестанского кружка любителей археологии. –Ташкент: 1899.
159. Ртвеладзе Э.В. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. – Ташкент: 2005.
160. Ртвеладзе Э.В. Древняя Бактрия-средневековый Тохаристан: Автореф. дисс... докт. ист. наук. - М.: МГУ 1989.
161. Ртвеладзе Э.В. Легенды об основании среднеазиатских городов и археологическая действительность // Культура юга Узбекистана в древности и средневековье. -Т., 1987.
162. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Адолат, 2001.
163. Ртвеладзе Э.В. Формирование городов Бактрии-Тохаристана. Городская среда и культура Бактрии-Тохаристана и Согда (IV в. до н.э. – III в. н.э.). -Т.: 1986.
164. Романовский Д.И. Заметки по Среднеазиатскому вопросу. СПб. 1868.

165. Рейимбаев Ш.С. Хоразм шаҳарларининг XIX аср охири – XX аср бошларидаги архитектуравий-тархйй тизими. Номзодлик диссертацияси автореферати. –Т.: 2005.
166. Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406 йиллар). –НМИУ: 2010.
167. Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. – Ташкент: Фан, 1987.
168. Сагдуллаев А.С. Культура юга Средней Азии VII вв дон.э. (Бактрия, Маргиана, Согд) – Ташкент, 1987.
169. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларида. – Тошкент: Ўқитувчи. 1987.
170. Сагдуллаев А.С. Оседлые области юга Средней Азии в эпоху раннего железа (генезис культуры и социально-экономическая динамика). Автореф. дисс... докт. ист. наук. М.: МГУ, 1989.
171. Самарқанд – 2750. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2007.
172. Сайко Э.В. Становление города как производственного оазиса. – Ташкент: Фан, 1982.
173. Сулайманов Р.Х. Развития древний городов Южного Согда // ОНУ. 1985.
174. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб, Проблемы цивилизации Узбекистана VII в до н.э. - VII в до н.э.- Ташкент: Фан, 2000.
175. Сулейманов Р.Х. Древняя культура Южного Согда (VII в до н.э. - VII в до н.э.): Автореф. дисс... докт. ист. наук. Самарканд: Институт археологии АН РУз, 1998.
176. Степучина Т.В. Проблема становления и развития города в древнем Китае. –“Город на традиционном востоке”. Тезисы, -М.: 1988.
177. СЕСГ. Становление европейского средневекового города. –М.: 1989.
185. Сайко Э.В. Становление города как производственного центра. – Душанбе: 1973.
178. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. – Т.: 1958.
187. Сухарева О.А. Бухара XIX – начала XX вв. (Позднефеодальный город и его население). - М.: 1966.
179. Справочная книжка Самаркандской области на 1893.
180. Список населённых пунктов Самаркандской области (По сведениям 1905-1908 гг.). – Самарканд: 1908.
181. Статистические сведения по Сырдарьинской области // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Вып. 1. СПб. 1878.
182. Соболев Л. Обзор доступов к Хивинскому ханству // Туркестанский сборник. - Т.: 1982.

183. Сыскное дело 1697 года о дороге в Хиву // Туркестанский сборник. – Т. V. – Спб. – 1869.
184. Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. -М.: 1948.
185. Толстов С.П. Итоги двадцати лет работы хорезмской археолого – этнографической экспедиции // ВДИ – М.: 1963.
186. Толстов С.П. По древним дельтам Окса ва Яксарта. – М.: Вост.лит., 1962.
187. Толстов С.П. По следам древнехорезмской цивилизации. – М.-Л.: АН СССР, 1948.
188. Термиз шахрининг жаҳон цивилизациясида тутган ўрни // Халқаро анжуман тезислари тўплами. – Тошкент: Фан, 2001.
189. Термиз буюк йўллар чорраҳасидаги кўҳна ва янги шаҳар. Альбом. – Тошкент, Шарқ. 2001.
190. Турсунов Н.О. Развитие городских и сельских поселений северного Таджикистана в XVIII-начале XX в. – Душанбе: 1991.
191. Туркестанские ведомости. 1872.
192. Туркестанские ведомости от 13 марта. 1876.
193. Ўролов А. Мирзо Улуғбек боғлари. – Гулистон: 1994, №5.
194. Ўролов А., Хожихонов М. Улуғбек яратган маънавият. -Т.: 1994.
195. Ўролов А., Хожихонов М. Темурийлар маънавияти ва маданият. - Самарқанд: 1996.
196. Уралов А.С., Садыкова С.Н. Ўрта Осиё анъанавий “Чорбоғ” услуби ва замонавий боғ-парк санъати. –Т.: 2012.
197. Ўролов А.С. Меъморий шаклларни уйғунлаштириш ва безаш. – Самарқанд: 2003.
198. Ўролов А.С., Саидов И.М. Ўрта Осиё меъморий ёдгорликлари – ватанимиз тарихини ўрганишнинг моддий манбалари. - Самарқанд: 2009.
199. ЎзРМДА. И-276 жамғарма, 1-рўйхат, 117-йиғма жилд, 8-варақ.
200. ЎзРМДА. И-2211 жамғарма, 1-рўйхат, 165-йиғма жилд, 41-варақ.
201. ЎзРМДА. И-128 жамғарма, 1-рўйхат, 73-жилд, 65-варақ.
202. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-12-жилдлар. – Т.: 2000-2006.
203. Фарғона водийси шаҳарлари. Қўқон. - Т.: 1963.
204. Ежегодник Ферганской области. Том 2. Вып. 8. - Новый Маргелан: 1909.
205. Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843;
206. Хафиз-и Таниш Бухари. Шарафнама-йи шахи. – М.: 1989.
207. Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдулланом. – Т.: 1969.
208. Хорошкин А.П. Очерки Кокана. – Спб., 1876.

209. Хорошан А. Каттакурганский уезд (дорожные записки) // Туркестанские ведомости. 1881.
210. Шарафуддин Роқимий. Тарихи томм. -Т.: 1998.
211. Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари (Бактрия мисолида). Докторлик даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Самарқанд: 2009.
212. Шайдуллаев Ш.Б. Городская культура Бактрии – Тохаристана, // ОНУз. – Ташкент, 1995.
213. Шамсиддин Камолиддин (ред.). Проблемы древней и средневековой истории Чача. LA PLAMBERT Academic Publishing. 2013.
214. Шаҳрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни // Халқаро илмий конференция маърузалари тезислари. – Тошкент: Фан, 2002.
215. Шаҳрисабз минг йиллар мероси. Альбом. – Тошкент: Шарқ, 2002.
216. Шишкин В.А. К исторической топографии старого Термеза // Труды Уз Фан. – Ташкент: 1940.
217. Шишкин В.А. Археологические исследования на городище Варахша в Бухарском оазисе в 1974-1953 гг.
218. Шишкин В.А. Архитектурные памятники Бухары. – Т.: 1936.
219. Труды АН УзССР. – Т.: 1956.
220. Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культуры эпохи бронзы юга Средней Азии// Автореф. Дисс.докт. ист.наук. –М.: Институт археологии РАН, 1993.
221. Ширинов Т.Ш. Социальная структура города II тысяч. до.н.э. и проблемы государственности Средней Азии: Тез.докл. Самарканд, 1994.
222. Ширинов Т.Ш. Историческая проблема урбанизации в среднеазиатской археологии: Тез.докл. Самарканд, 1995.
223. Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии: Автореф. дисс... докт. ист. наук. М.:МГУ 1993.
224. Ширинов Т.Ш., Шайдуллаев Ш.Б. Бактрия илк шаҳарлар бешиги // Термиз: Тарихий тадқиқотлар илмий хулосалари. – Тошкент, 2001.
225. Ширинов Т., Сагдуллаев А., Самарқанд Римнинг тенгдоши // “Халқ сўзи”, 2003. 14 декабрь.
226. Ширинов Т. Джаркутан – ранний город эпохи бронзы юга Узбекистана. – ТД региональной конференции “Зоны и этапы урбанизации”. – Наманган: 1989.
227. Щетенко А.Я. Типы поселений древнеиндийской цивилизации. – Дрений город Средней Азии. 1973.
228. Шубинский П. Очерки Бухары // Исторический вестник. Том XLIX. 1892.

229. Эшов Б.Ж. История формирования и развития раннегородской культуры Средней Азии: Автореферат. диссертация. докт.ист. наук. – Ташкент: Институт истории, АН РУЗ, 2008.
230. Эшов Б. История формирования и развития...; Абдуллаев У.И. Историография древней системы управления и ранней государственности Средней Азии (XX – начала XXI в.): Автореф. дис. канд.ист.наук. –Ташкент: Институт истории АН РУЗ, 2008.
231. Эшов Б. Цивилизация тизимида илк шаҳарлар. – Тошкент: Зар қалам, 2004.
232. Эшов Б. Ўрта Осиёнинг қадимги шаҳарлари тарихи. Тошкент: Фан ва технология, 2008.
233. Юсупова М.А. Полвека трансформации архитектуры Узбекистана. На примере «новых городов» Ферганской долины, конца XIX – начало XX в. – Т.: 2005.
234. Якубовский А.Ю. Археологическая экспедиция в Зарафшанскую долину в 1934 г.
235. Яблонский Л.Т. Саки Южного Приаралья (археология и антропология могильников) – М.: Вост.лит. РАН, 1991.
236. Ягодин В.Н. Древнейшая государственность и проблема “Большого Хорезма” (2 цикл) // Вестник Каракалпакского отделения АНРУз. – 2007.
237. Қодирова Т.Ф., Лавров В.А., Маматмусаев Т.Ш. Ўрта Осиё шаҳарсозлик маданияти. Ўқув қўлланма. –Т.: 2014.
238. Қодирова Т.Ф., Маматмусаев Т.Ш. Улуғбек даврида боғсозлик санъати. // Ж. Ўзбекистон архитектураси ва қурилиши. -Т.: 2009. № 6.
239. Қодирова Т.Ф., Маматмусаев Т.Ш. Улуғбек даври меъморчилиги // Ж. Мозийдан садо. –Т.: 2010. № 2-3 (46-47).

ХОРИЖИЙ АДАБИЁТЛАР:

240. Adams R.Mc. Heartland of Qttres. Chicago, 1981.
241. Adams R.Mc., Nissen N.J. The Uruk countryside: The natural setting of urban societies. - Chicago, London: 1972.
242. Geiger W. Ostiranische kultur in Altertum. – Erlangen: 1882.
243. Geiger W. Civilization of the Eastern Iranians in Ancient Times; - London: 1885;
244. Prasek J. Geshichte der Meder und Perser bis zur makedonische Eroberung. – Cotha:1906.
245. Tomaschek W. Centralasiatische Studien. Sogdiane. – Wien; 1877.
246. Childe V.G. The urban revolution – Town Planning Review. Vol. 21. 1950.

247. Reisch E. Baktriana. Paulys Real Encyclopedie. – 1896.

ИНТЕРНЕТ МАТЕРИАЛЛАРИ:

248. <http://whc.unesco.org/en/list> конференция_1954.

249. <http://www.touruz.narod.ru/khiva>.

250. <http://www.mail.ru/khiva>. Рекомендации, одобренная в докладе Комиссии по программе II на ее 34-м пленарном заседании 26 ноября 1976.

ИЛОВАЛАР

ШАҲАРЛАРНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШ ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ

ЎРТА ОСИЁДА ШАҲАРЛАР ПАЙДО БЎЛГАН ЖОЙЛАР

Худудларни боғлаб турувчи йирик кўчалар кесишмасида ва бу ерда шаклланган бозорлар атрофида (Буюк Ипак йўли бўйларида, Самарқанд, Бухоро, Чоч ва бошқалар)

Дарёларнинг кечув жойларида (Термиз, Кампиртепа, Кат, Шоҳрухия ва бошқалар)

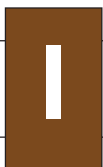

Қалъалар ва диний иншоотлар атрофида (Жарқўтон, Жонбозқалъа ва бошқалар)

Ҳукмдорлар қароргоҳлари атрофида (Кўзалиқир, Далварзинтепа, Тупроқ қалъа ва бошқалар)

ҚАДИМГИ ШАҲАРЛАРНИНГ ЭНГ ИШОНЧЛИ МЕЗОНЛАРИДАН БИРИ УНИНГ ИЧКИ СТРУКТУРАВИЙ ТУЗИЛИШИДИР

В.И.ГУЛЯЕВ БЎЙИЧА ШАҲАРНИ ТАШКИЛ ЭТУВЧИ АРХЕОЛОГИК АТРИБУТЛАР

1. Сарой мажмуаларининг мавжудлиги;
2. Монументал ибодатхоналарнинг (диний иморатларнинг) мавжудлиги;
3. Сарой ва диний қурилмаларнинг умумий турар жой қурилмаларидан девор, ҳандақ ва бошқалар билан ажратилиши ва ушбу ҳудудларнинг манзилгоҳнинг кўзга кўринарли марказий қисмида жойлашиши;
4. “Муқаддас кварталлар”нинг бошқа ҳудудлардан монументал ҳайкалтарошлиқ, рангтасвир ва бошқалар жиҳатидан бойлиги;
5. Шоҳ қабрларининг мавжудлиги ва уларда қимматбаҳо буюмларнинг бўлиши;
6. Монументал санъат намуналарининг мавжудлиги;
7. Ёзув санъати - эпиграфиканинг борлиги;
8. Миқдорий кўрсаткичлар: катта майдон, кўплаб турар жой ва жамоа қурилмаларининг мавжудлиги, улардаги тифиз аҳоли ва бошқалар.

В.М.МАССОН БЎЙИЧА ИЛК ШАҲАРЛАР СТРУКТУРАСИ:

1. Аҳолининг 5000 кишидан ортиқ бўлиши;
2. Монументал архитектуранинг мавжудлиги;
3. Ҳунармандчилик кварталларининг мавжудлиги.

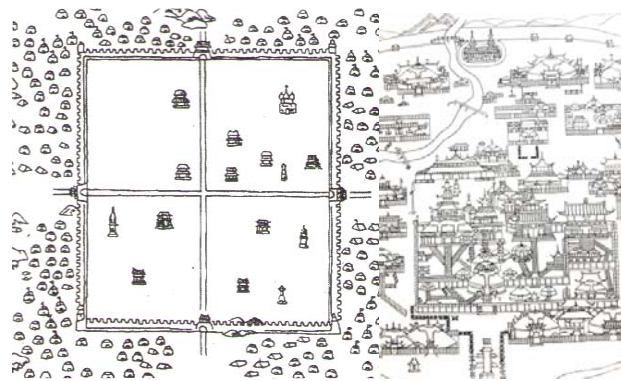
Т.Ш.ШИРИНОВ БЎЙИЧА ШАҲАРНИ ТАШКИЛ ЭТУВЧИ АРХЕОЛОГИК АТРИБУТЛАР

1. Жамоа бошлиқлари ёки ҳукмдорлари истиқомат қиладиган саройларнинг бўлиши;
2. Ўлканинг диний маркази бўлган маҳобатли ибодатхоналарнинг мавжудлиги;
3. Мудофаа деворлари билан ўралган аркнинг бўлиши ва унда сарой аҳолиси яшайдиган уйларнинг жойлашиши;
4. Кенг ҳудудда (3-6 га дан кам бўлмаган) шаҳар аҳолиси яшайдиган иморатларнинг бўлиши, умумжамоа учун хизмат қиладиган иншоотларнинг жойлашиши, ўша ҳудудда ишлаб чиқариш кучлари - ҳунармандчилик устахоналари ва дастгоҳларнинг жамланиши;
5. Юқори даражада ривожланган ҳунармандчилик (кулолчилик, чилангарлик, тўқимачилик, қурилиш, тошга ва териға ишлов берувчи кўнчилик) кварталларининг бўлиши;
6. Муҳр ёки қимматбаҳо буюмлар учрайдиган “бой” қабрларнинг мавжудлиги;
7. Шаҳар аҳолисининг иерархиясини кўрсатувчи аҳоли истиқомат қиладиган уйларининг бир-биридан тубдан фарқ қилиши;
8. Савдонинг ривожини кўрсатувчи бошқа маданиятларга хос бўлган ашёларнинг топилиши;
9. Глиптика, эпиграфика ва ибтидоий ёзув шакллариининг бўлиши.

“ЧОДИРЛИ” ШАҲАР-МАНЗИЛГОҲЛАР

Сополлитепа протошаҳри тарҳи
(мил.ав. XVIII-XIV асрлар). Шимолий Бақтрия

Қорақурум шаҳри
(Bao Muping бўйича)

Чодир шаҳар кўриниши
(Д.Майдар бўйича)

Манбаларда “чодир” шаҳар-манзилгоҳлар хусусида:

Наршахий: “Бухорода дастлаб одамлар ўтов ва палаткаларда яшаган. Вақтлар ўтиши илан одамлар сони ошиб, қурилмалар пайдо бўла бошлаган. ... Бу жойлар ҳали шаҳар эмас эди”.

Ш.Камолиддин: “Гуз, Печенег, Кифчах ва Маджгари мамлакатлари аҳолиси ўз шаҳарига эга эмас ва улар ўтовларда яшаган”.

Қ.Насриддинов ва П.Равшанов: “Кебекхон Нахшаб (Насаф) харобасидан 16 чақирим жануброқда ҳозирги Қарши темир йўли шоҳбека-тига яқин бўлган Заҳҳоки Морон тепалигида ўзи учун қароргоҳ бино қилади. Кебекхон ўрнашган жой дастлаб шоҳона чодирлардан ташкил топган бўлса-да, аста-секин иморатлар пайдо бўла бошлайди”.

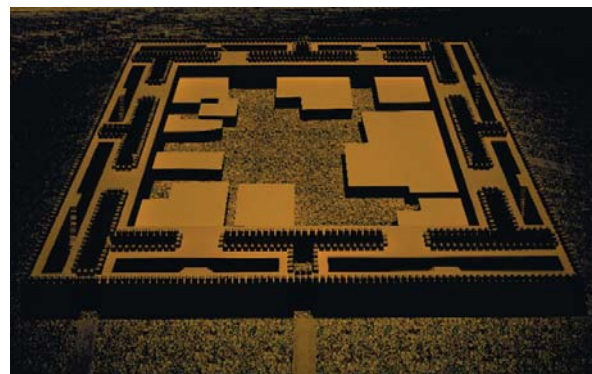
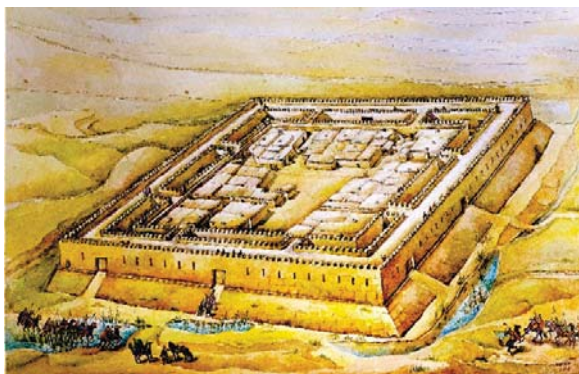
Руи Гонсалес де Клавихо: “Дилкушо боғи олдида кенг далалар бўлиб, уларда анҳор ва талай ариқлар оқиб туради. Подшоҳ мана шу майдонда ўзи ва хотинлари учун чодир тикишни буюрди. ... Подшоҳнинг чодир тикилгандан кейин ҳар бир кишининг ўз чодирини қаерда, қандай жойлаштирилиши аниқ эди. ... Уч-тўрт кундан кейин салтанат чодирлари атрофида қарийб йигирма минг чодир пайдо бўлди”.

Қ.Ражабов. Алп Эр Тўнга (Афросиёб): “Айтадиларки, Чин мамла-кати сарҳатиданки, уни Хонжу деб атайдилар, асосий ерлар, масалан, Туркистон замон мамлакати чегараларигача унинг ҳукумати қўли остида эди. Хиргоҳ (чодир - Т.М.) удуми унинг ихтироларидандир”.

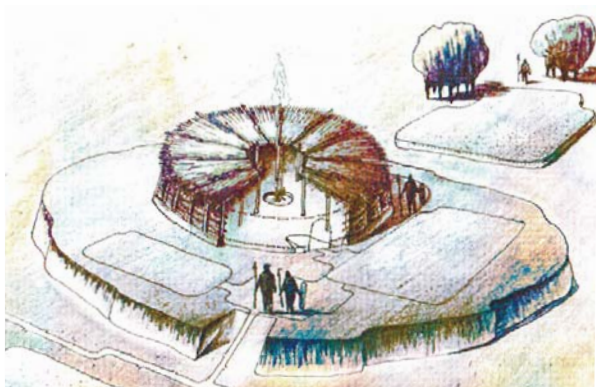
Бао Мупин: “Чодирли шаҳарлар Мўғулистонда яқин даврларгача мавжуд бўлган”.

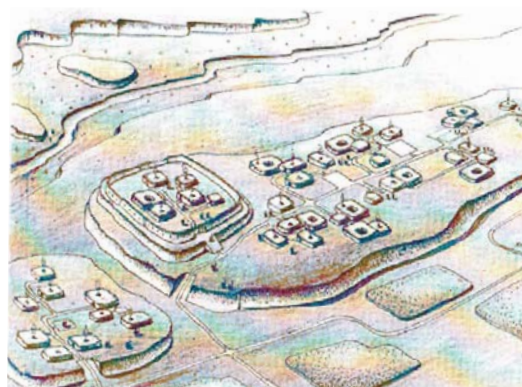
“ЧОДИРЛИ” ШАҲАР-МАНЗИЛГОҲЛАР

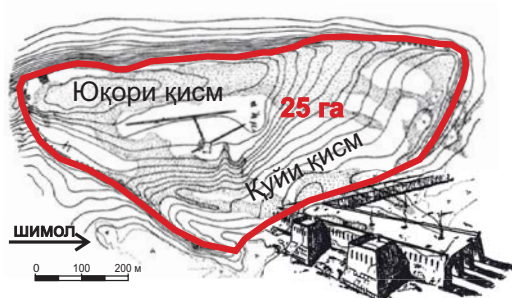
Сополлитепа. Реконструкция вариантлари
(чапда Д.Нозилов, ўнгда Ў.Назаров бўйича)

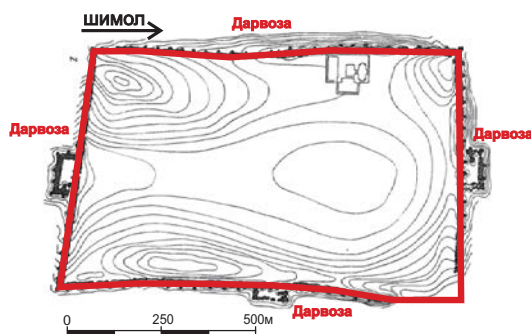
Энг қадимги даврдан қадимги даврга ўтишда
турар жой қурилмаларининг режавий ва конструктив
ечимлари (бронза ва илк темир даври). Реконструкция.
А.Зияев бўйича

Қовунчитепа манзилгоҳи шаклланишининг
дастлабки босқичлари. Реконструкция.
А.Зияев бўйича

Кўзалиқир (Етим қалъа) шаҳри (м.ав.VII-VI аа.).
Девор реконструкцияси (В.А.Лавров бўйича).
Қадимги Хоразм

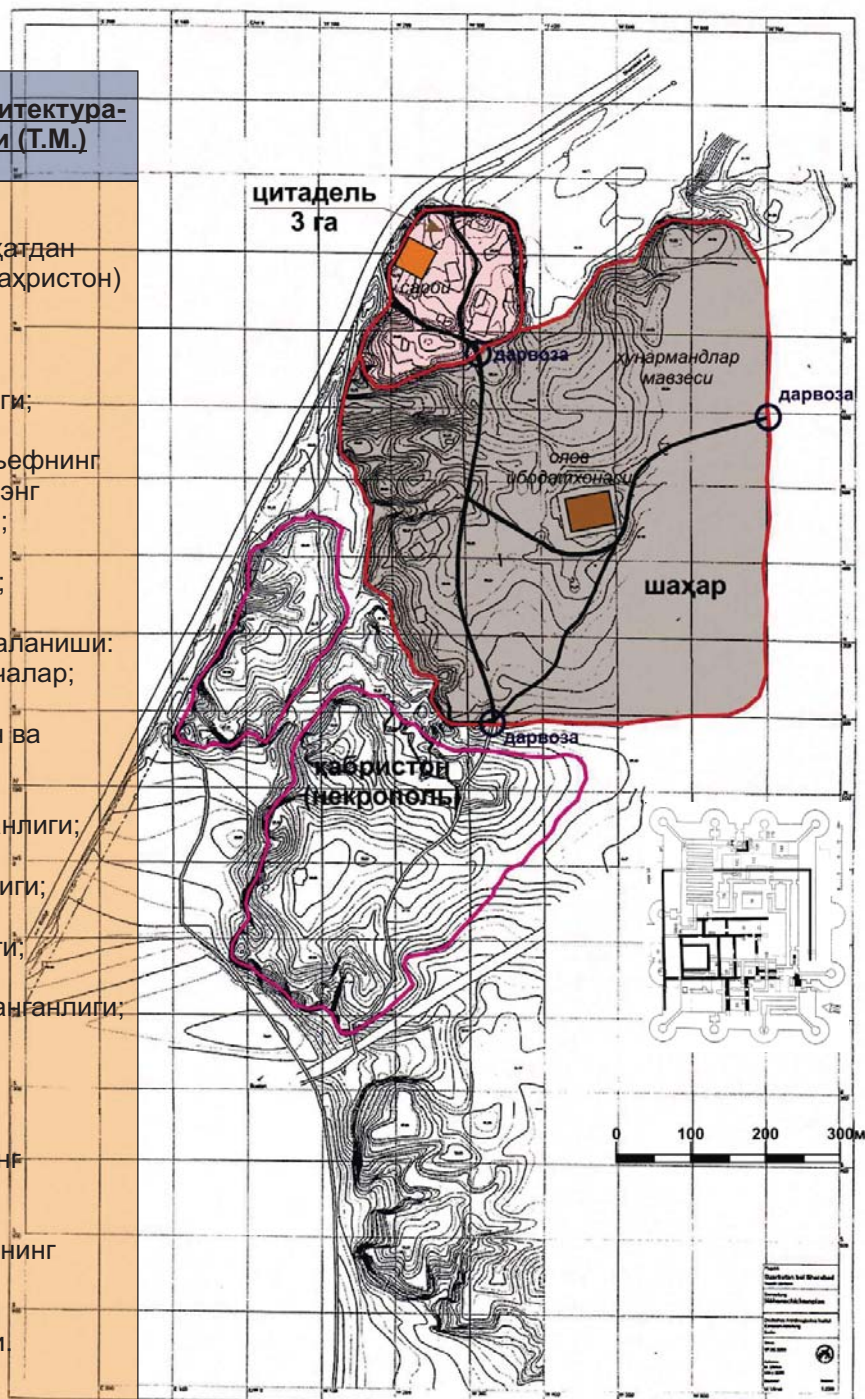

Қалъалиқир шаҳри (мил.ав. IV а.).
Қадимги Хоразм

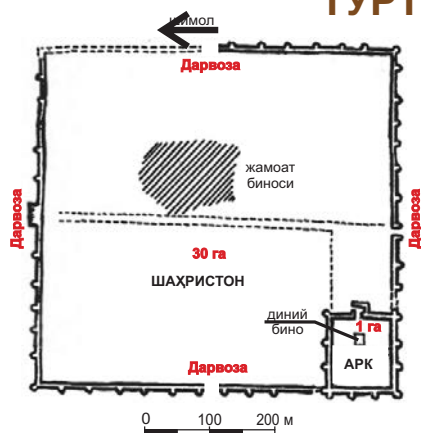
ЖАРҚҶТОН ИЛК ШАҲАР НАМУНАСИ СИФАТИДА

Шаҳарни ташкил этувчи архитектура-шаҳарсозлик атрибутлари (Т.М.)

1. Шаҳарнинг функционал жиҳатдан арк (цитадель) ва шаҳар (шаҳристон) қисмларига бўлиниши;
2. Қўрғондеворлар ва кириш дарвозаларининг мавжудлиги;
3. Шаҳарлар тузилишида рельефнинг аҳамияти: асосий қисмнинг энг баланд ҳудудда жойлашуви;
4. Сув бўйида жойлашганлиги;
5. Кўчалар тармоғининг табақаланиши: асосий кенг, тор ва берк кўчалар;
6. Жамоа йиғиладиган майдон ва бозорнинг мавжудлиги;
7. Диний бинонинг мавжуд эканлиги;
8. Сарой биносининг мавжудлиги;
9. Турар уйларнинг мавжудлиги;
10. Ўлчов турларининг шаклланишганлиги;
11. Қурилиш усулларининг такомиллашганлиги;
12. Қурилиш материалларининг такомиллашганлиги;
13. Сув чиқариш қурилмаларининг мавжуд эканлиги;
14. Қабристонларнинг борлиги.

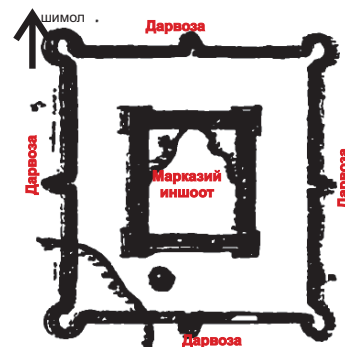
ТҶРТ ДАРВОЗАЛИ ШАҲАРЛАР

Бозор қалъа (антик давр).
Қадимги Хоразм

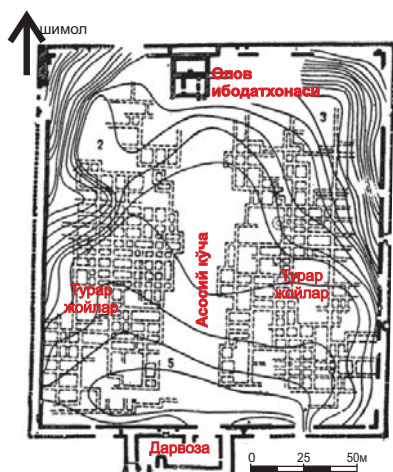

Анға қалъа (антик давр).
Қадимги Хоразм

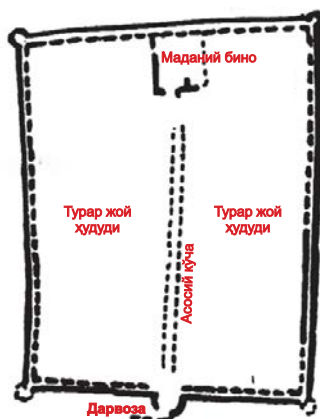

Қават қалъа (антик давр).
Қадимги Хоразм

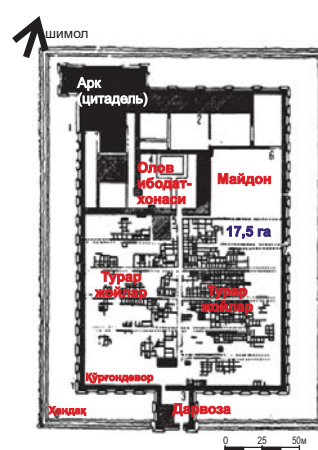
ДУАЛ ШАҲАРЛАР

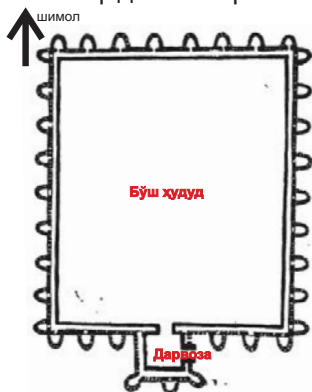
Жонбоз қалъа (мил.ав. IV а.).
Қадимги Хоразм

Катта Гулдурсун шаҳарчаси
(антик давр). Қадимги Хоразм

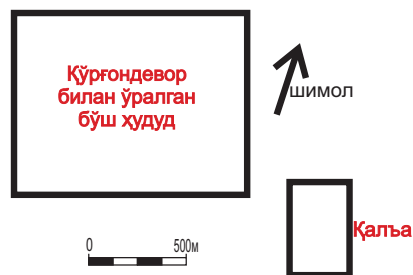
Тупроқ қалъа (мил.ав. III-
мил. IV аа.). Қадимги Хоразм

Аёз қалъа №1 (I-IV аа.).
Қадимги Хоразм

Ақчаҳон қалъанинг схематик тузил.
(мил.ав. VI-III аа.). Қадимги Хоразм

Тупроқ қалъа шаҳарининг схематик
тузилиши (I-III аа.). Қадимги Хоразм

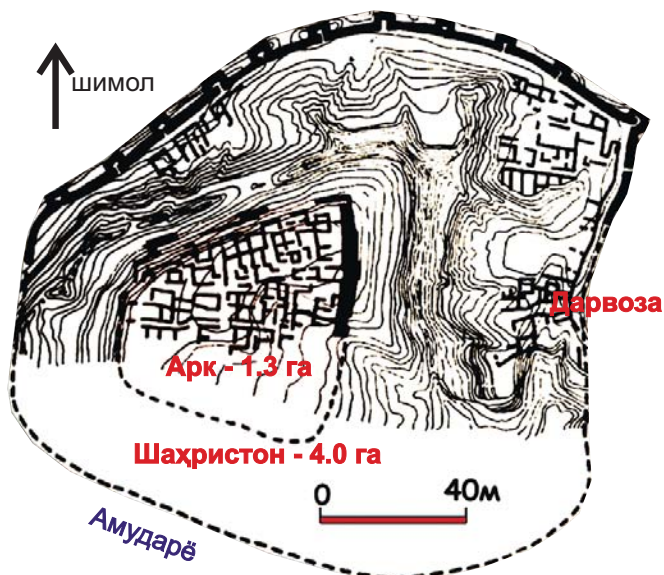
Қадимги давр шаҳарларининг генезиси ва эволюцияси

Қўйқирилган қалъа (мил.ав. IV-III аа.). Қадимги Хоразм

Эски Термиз (антик давр). Шимолий Бақтрия

Кампиртепа шаҳри (мил.ав. III - мил. III аа.). Шимолиқ Бақтрия. Д.В.Русанов бўйича

АМОРФ ШАКЛИДАГИ ШАҲАРЛАР

Ҳайрабодтепа шаҳри (мил.ав. VI-V аа.). Шимолий Бақтрия

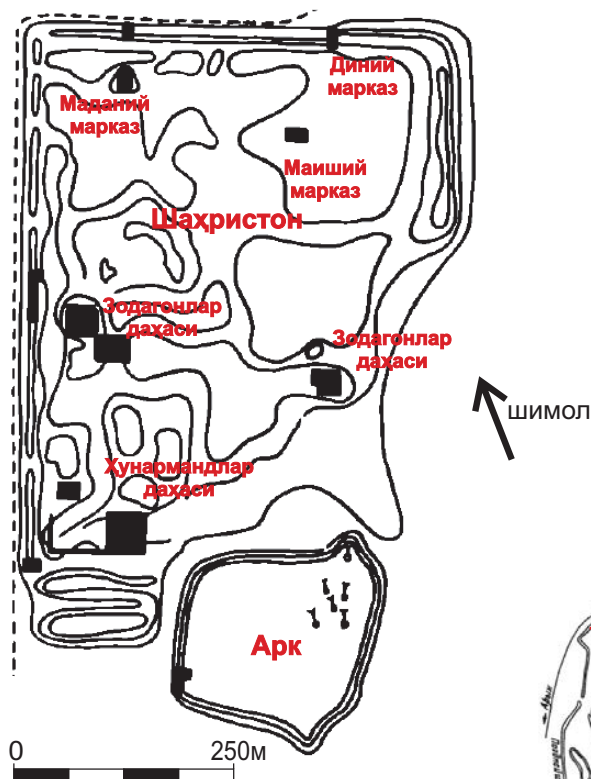

Кампиртепа шаҳрининг шарқ-ғарб йўналишидаги қирқими. Шаҳар қурилишининг рельефга боғлиқлиги

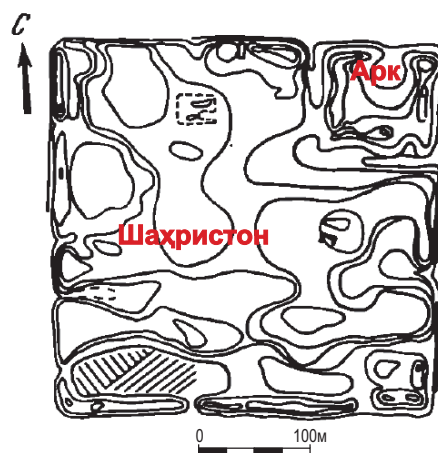

Кампиртепа шаҳри реконструкцияси. И.Азимов бўйича

ИККИ ҚИСМЛИ ШАҲАРЛАР

Далварзинтепа шаҳри (I-IV аа.).
Шимолий Бақтрия. Г.А.Пугаченкова бўйича

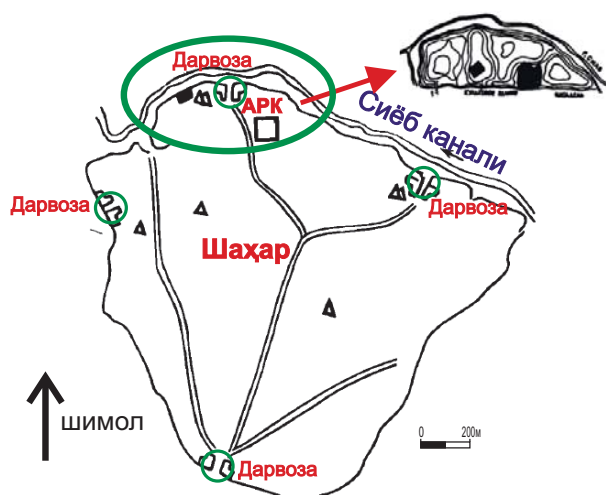
Зартепа шаҳри (антик давр).
Шимолий Бақтрия. В.М.Массон бўйича

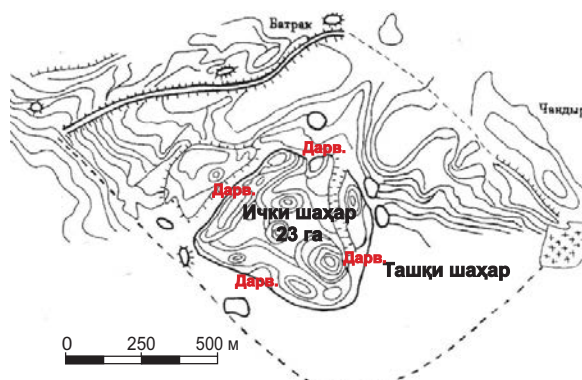
Еркўрғон шаҳри
(мил.ав.V-мил.IV аа.).
Сўғд.

Қалъаи Заҳоки Марон
шаҳри (мил.ав.IV-II аа.).
Сўғд.

Афросиёб шаҳри
(мил.ав.V-мил.IV аа.). Сўғд.

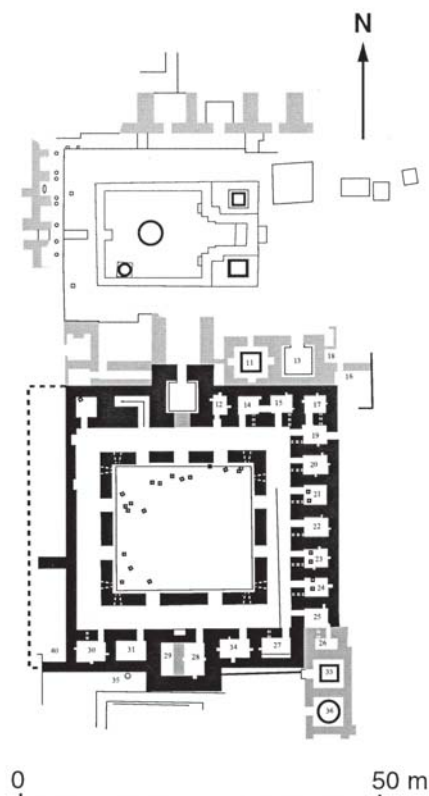

Кўктепа (илк темир даври). Сўғд

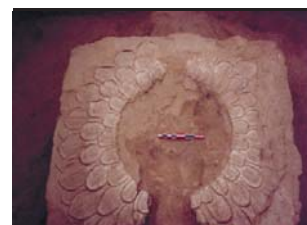
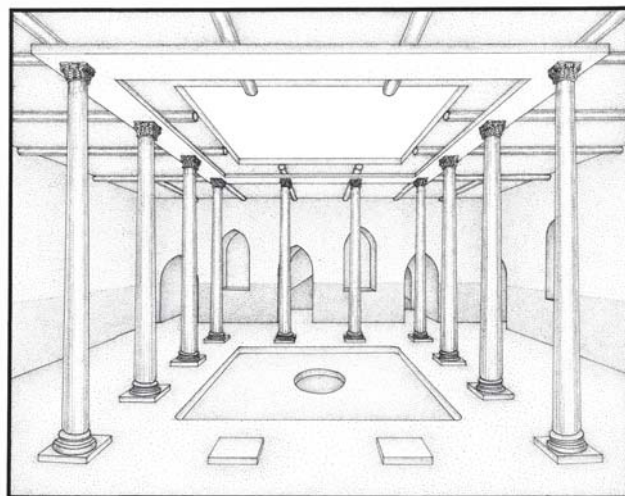
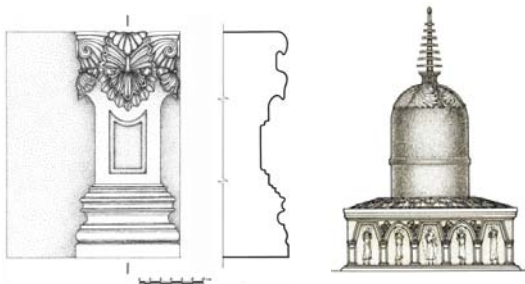
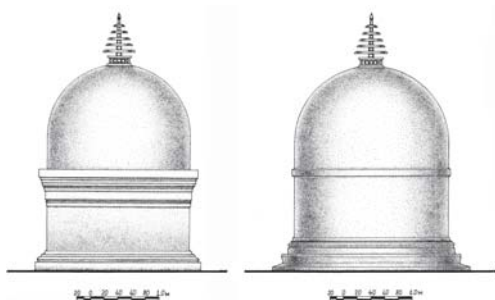
Эски Термиз. Қоратепа (Кушонлар даври)

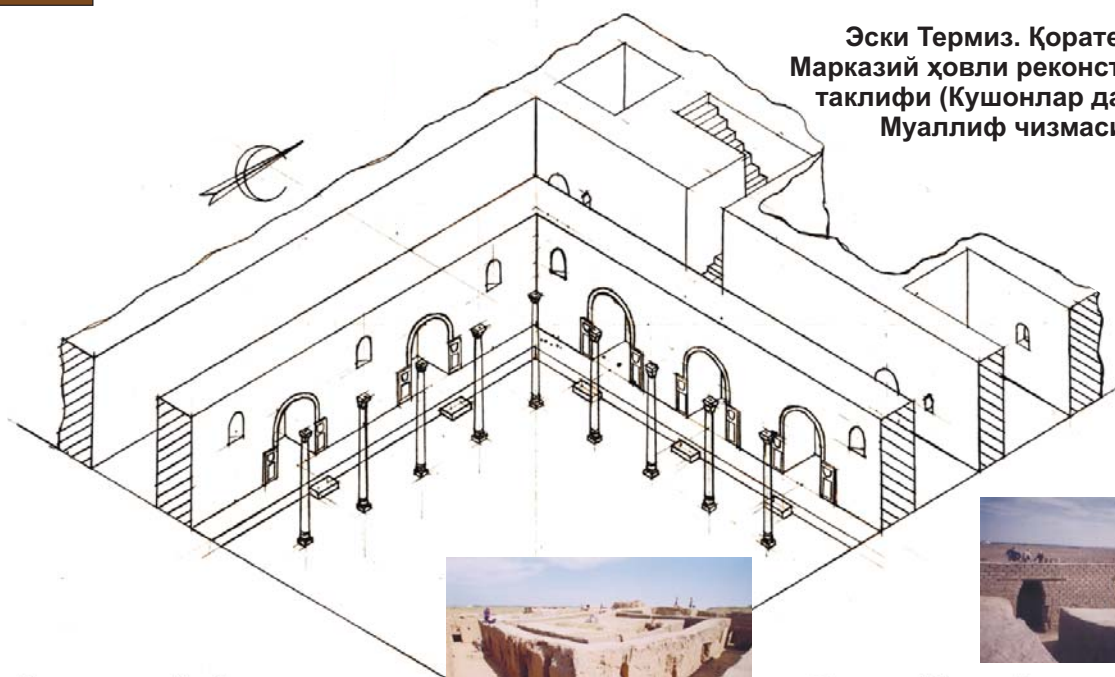
Эски Термиз. Қоратепа. Ҳовли реконструкция таклифи (Кушонлар даври). Муаллиф чизмаси

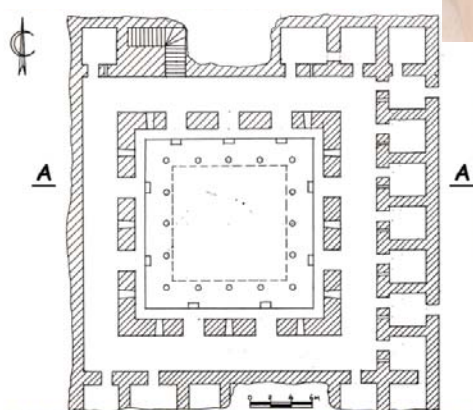
Ступалар ва безак элементи реконструкцияси

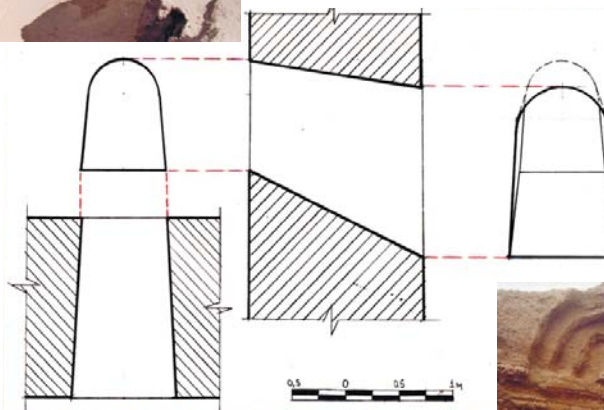
Эски Термиз. Қоратепа.
Марказий ҳовли реконструкция
таклифи (Кушонлар даври).
Муаллиф чизмаси

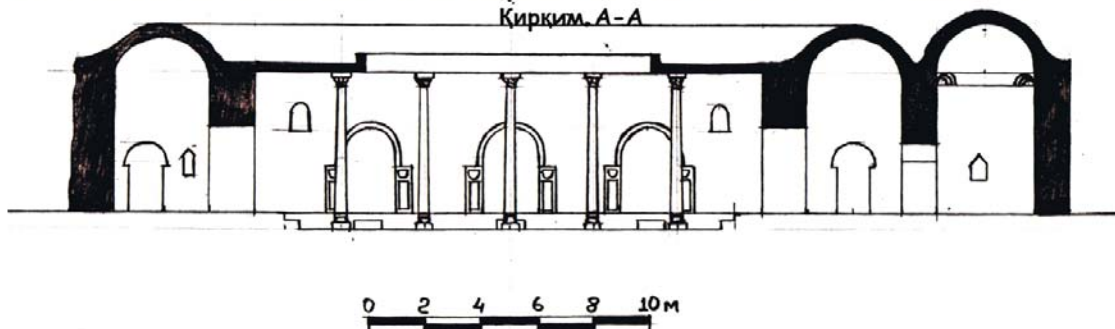
Ҳовли умумий кўриниши
ва тархи

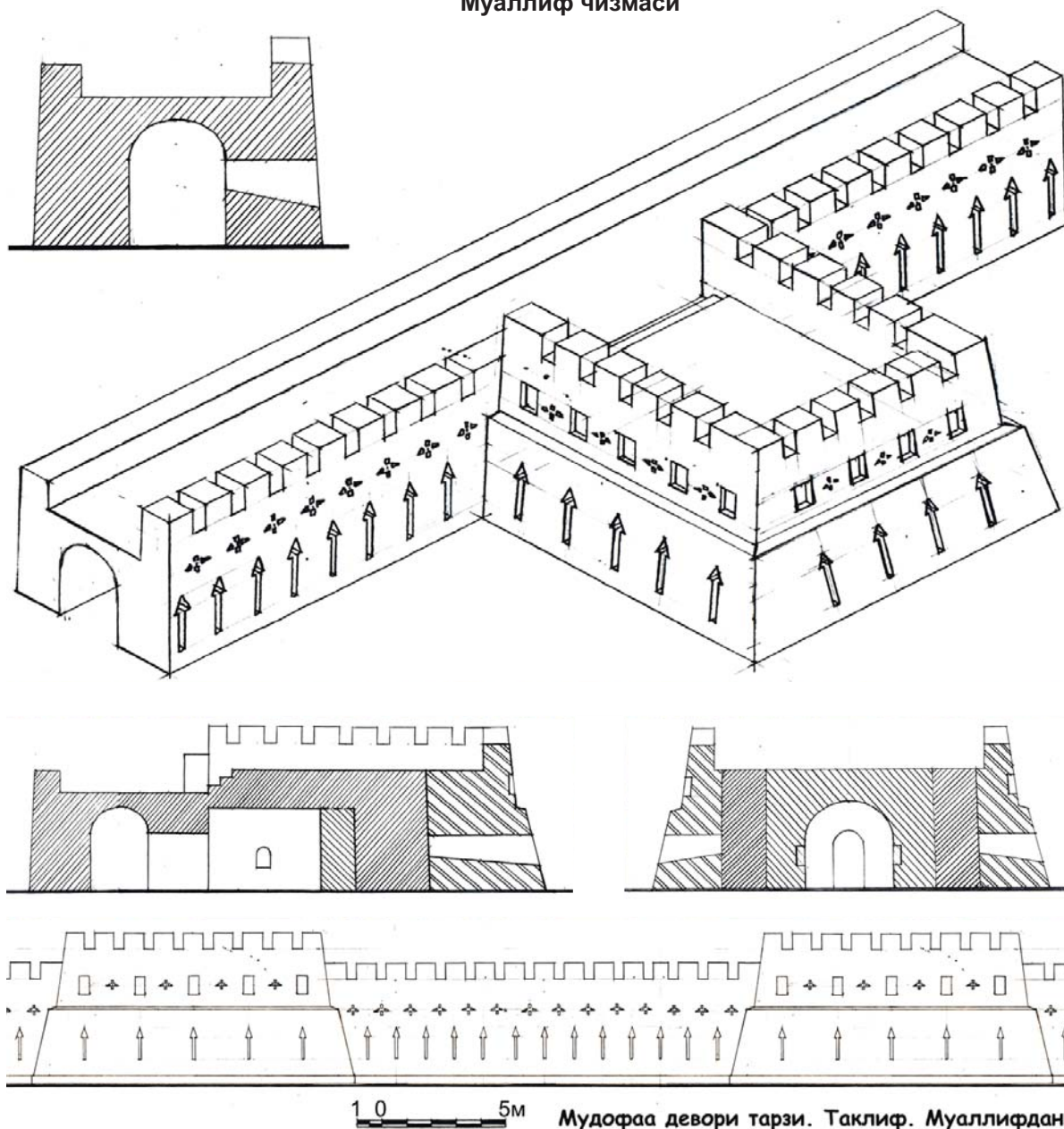
Айланма йўлакга ёруғлик
тушиши учун қилинган дарча

Қирқим. А-А

Эски Термиз. Чингизтепа.
Мудофаа девори реконструкция
таклифи (антик давр).
Муаллиф чизмаси

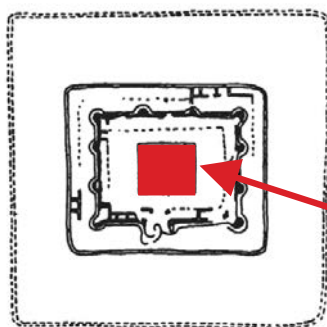

10 5м

Мудофаа девори тарзи. Таклиф. Муаллифдан

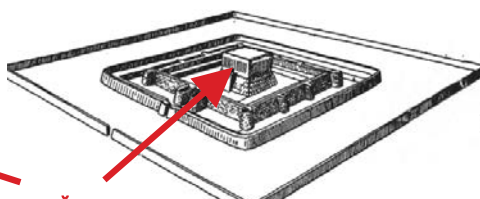
ИЛК ЎРТА АСРЛАР - КУШОНЛАР ИМПЕРИЯСИНИНГ ТАНАЗЗУЛИ

КОНЦЕНТРИК ТАРЗДА ШАКЛЛАНГАН КЎШК-ҚЎРҒОНЛАР

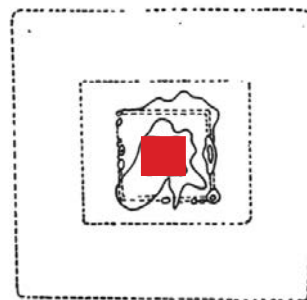
0 50 100 м

Яккапарсон кўшки.
Қадимги Хоразм

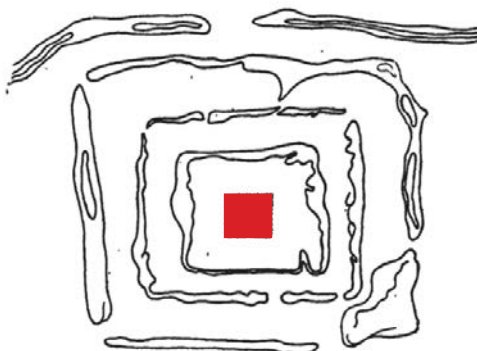

Марказий иншоотнинг
баланд тепаликга қурилиши

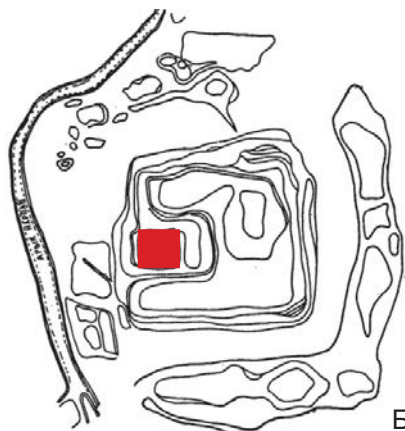
Яккапарсон кўшки умумий кўриниши
реконструкция варианты. Қадимги Хоразм.
(В.А.Лавров бўйича)

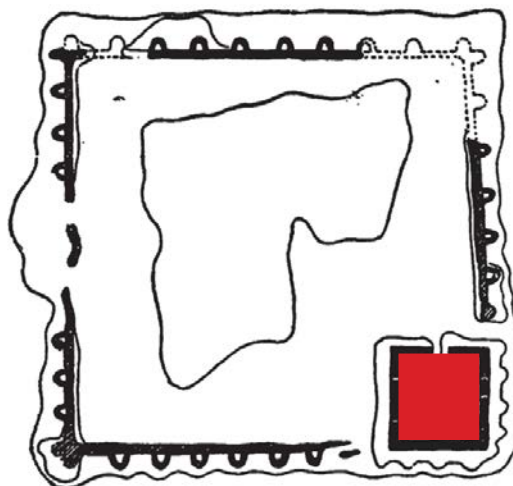
Қўшпарсон кўшки №2.
Қадимги Хоразм

Шаҳри вайрон кўшки. Бухоро воҳаси

Арбинжон шаҳри.
Бухоро-Самарқанд карвон йўлида

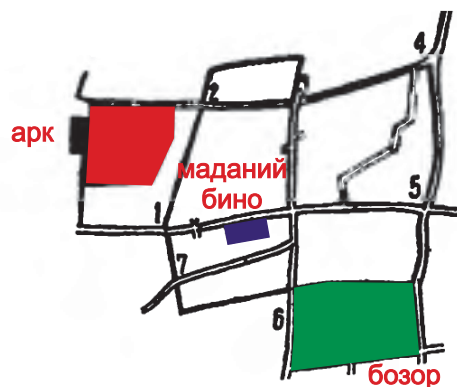
0 60 120 м

Пил қалъа шаҳарчаси.
Қадимги Хоразм

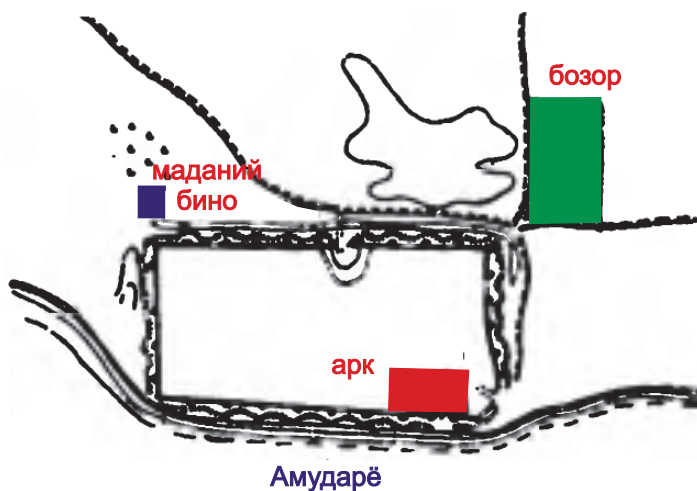
ШАҲАРЛАРДА САВДО-СОТИҚНИНГ РИВОЖИ

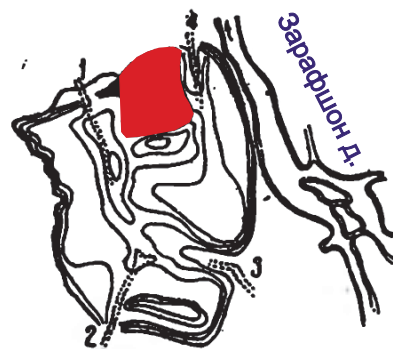
Хива - Ичан қалъа

Бухоро шаҳри

Амударё
Қадимги Термиз шаҳри

Дабусия қалъаси
(Бухоро ва Самарқанд оралиғи)

Пайкенд. (Бухоро воҳаси)

Харашкет-Ханқа
(Тошкент воҳаси)

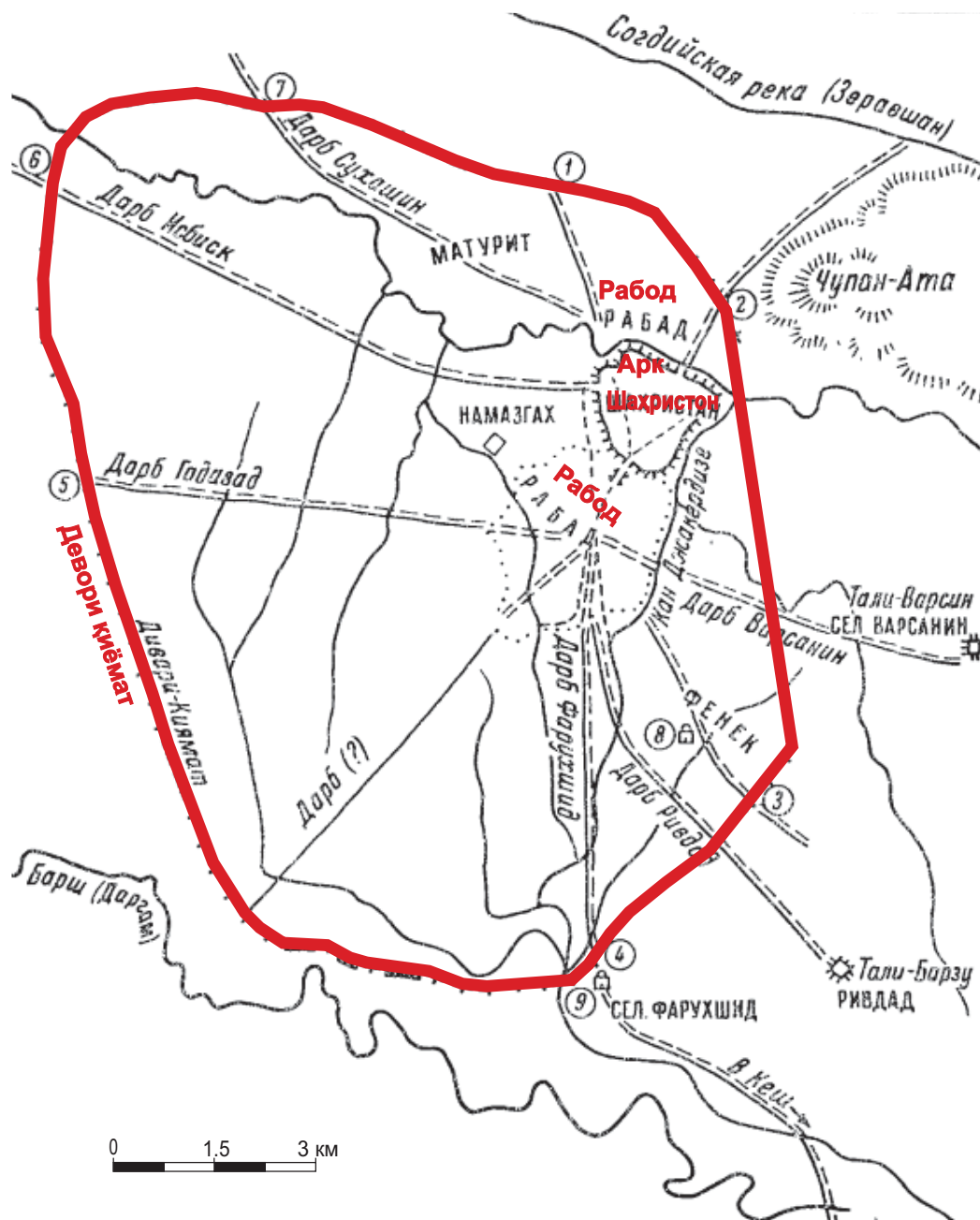
БУХОРО ВОХАСИ

ЭСКИ ТЕРМИЗ

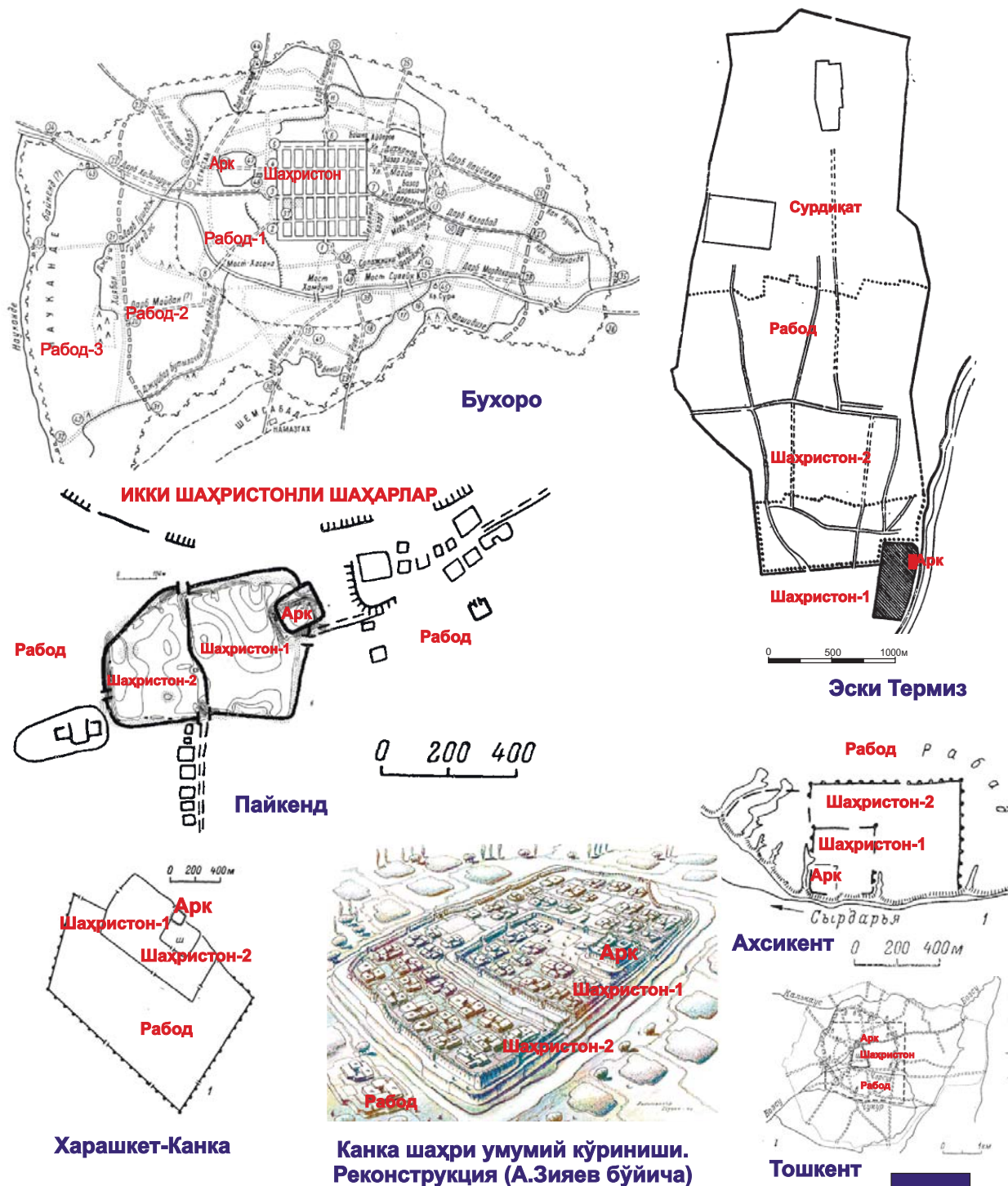

ЧИРЧИҚ ДАРЁСИ БЎЙЛАБ ШАКЛЛАНГАН МУДОФАА ДЕВОРИ (ТОШКЕНТ ВОҲАСИ)

САМАРҚАНД. ДЕВОРИ ҚИЁМАТ УЗУН ДЕВОРИ (IX-XII асрлар)

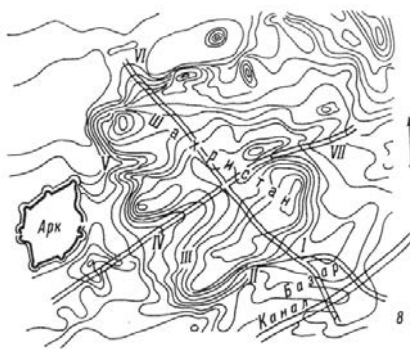
МЎҒУЛЛАРГАЧА БЎЛГАН ДАВРДА 3 ҚИСМЛИ ШАҲАРЛАР ТУЗИЛИШИ (IX-XII асрларда)

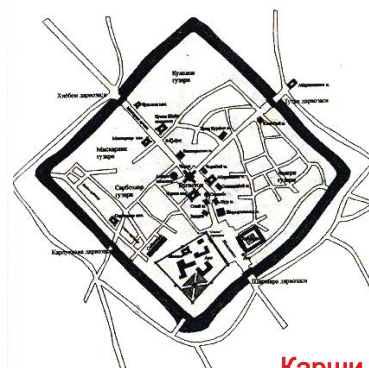
ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ТЎҒРИ ТЎРТБУРЧАК ТАРЗДА ШАКЛЛАНГАН ШАҲАРЛАР

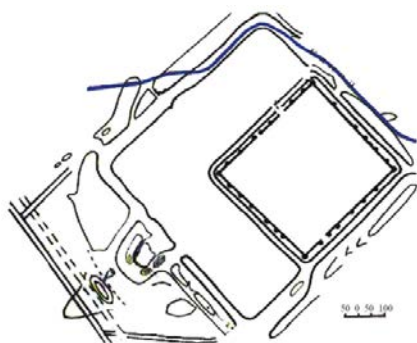
Марв

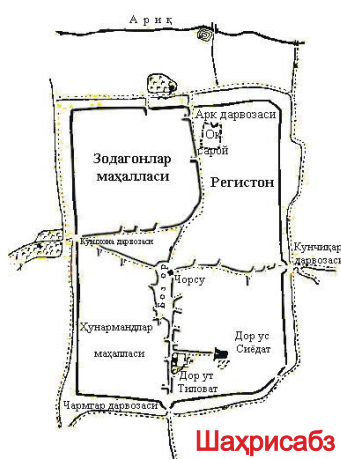
Бухоро

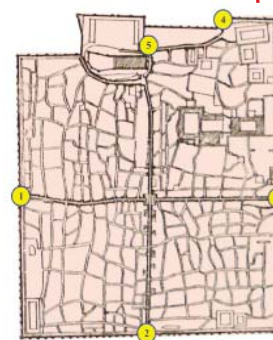
Қарши

Байлақон

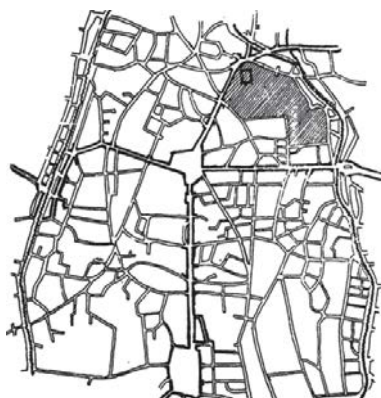
Шаҳрисабз

Ҳирот

Андижон

Қўқон

Шохрухия

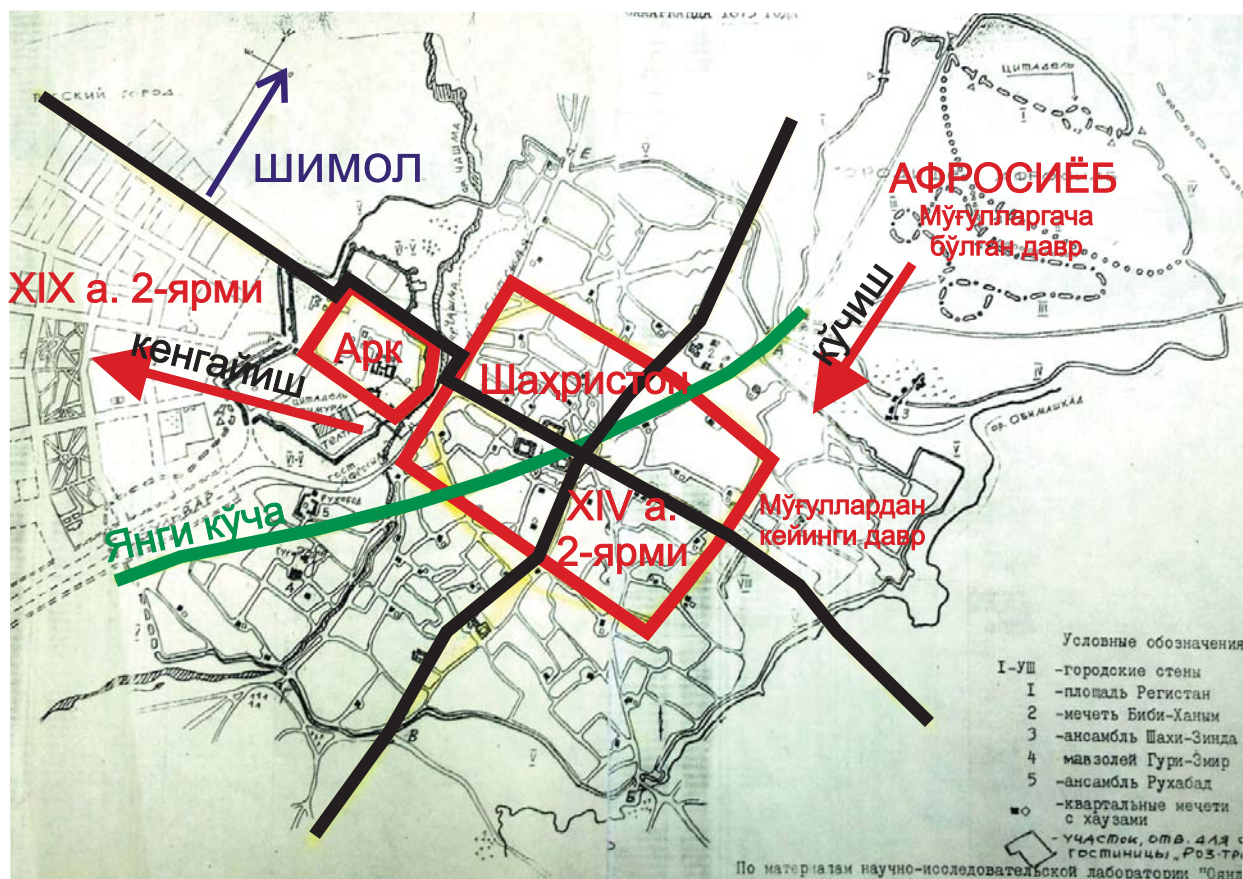

Чирчиқ
Тошкент

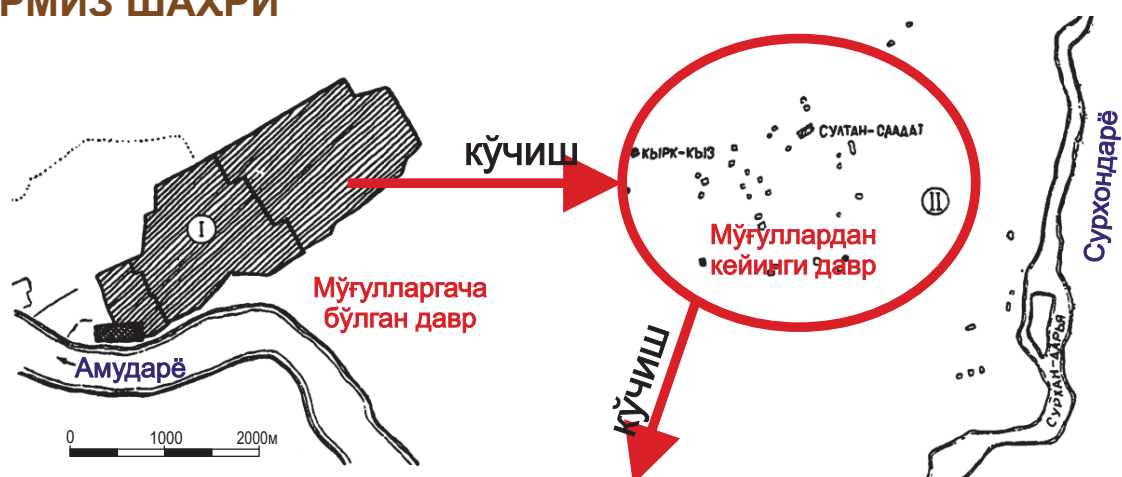

Ўрта асрлар шаҳарсозлигининг тараққиёт босқичлари ва уларнинг урбанизацион хусусиятлари

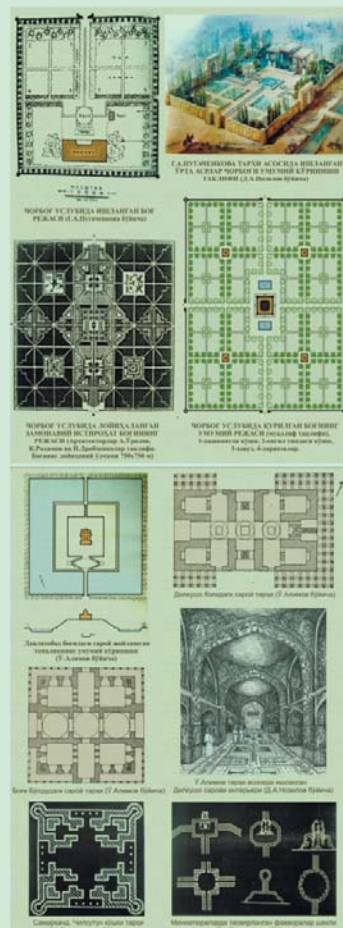
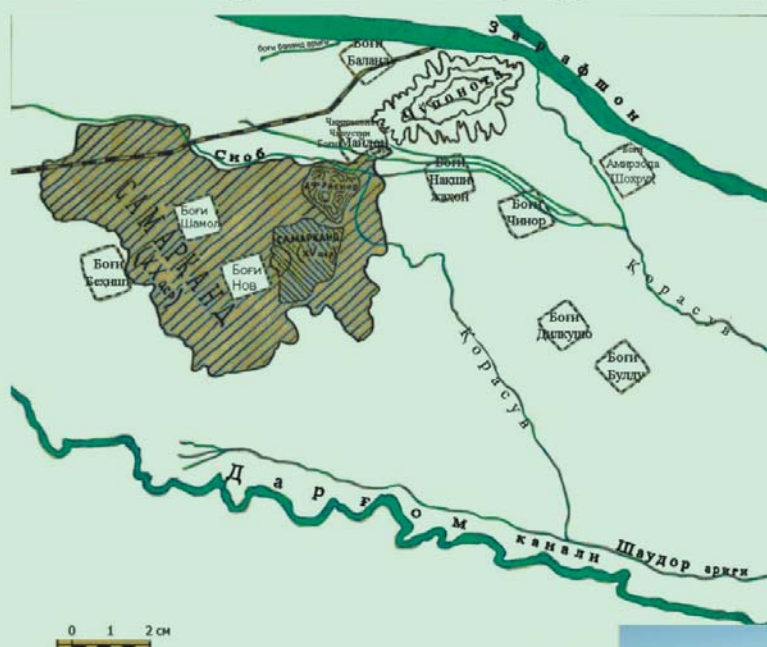
САМАРҚАНД ШАҲРИ

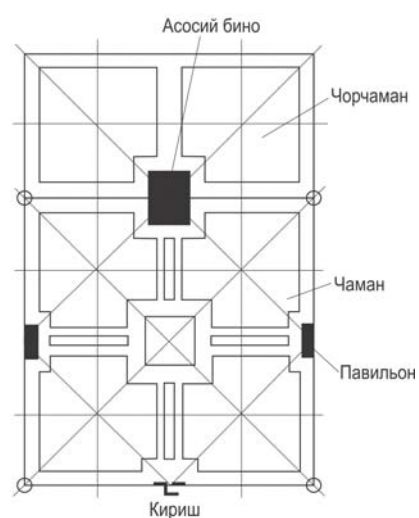
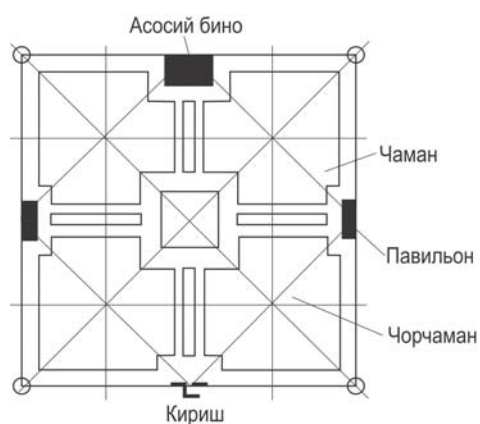
ТЕРМИЗ ШАҲРИ

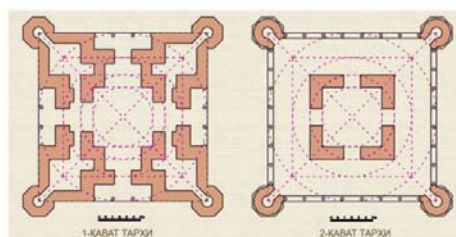
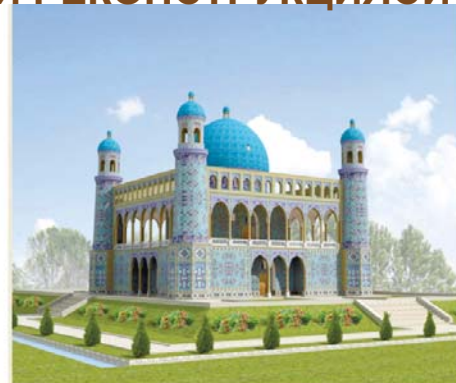
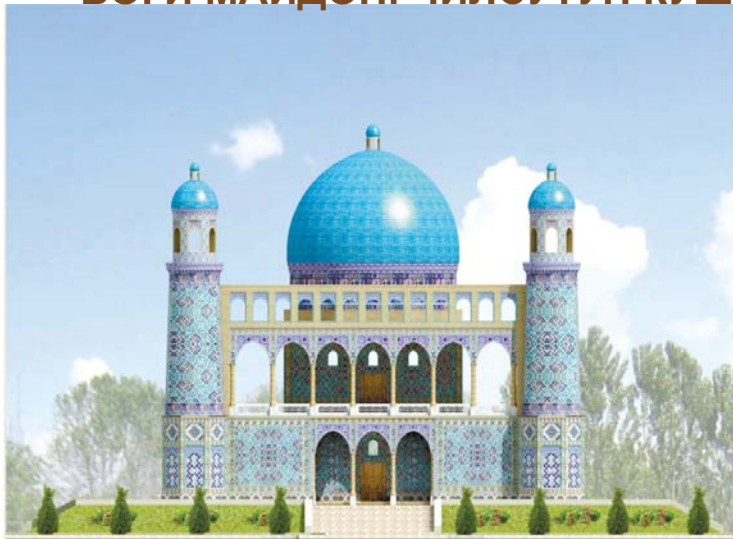
ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ САМАРҚАНД БОҒЛАРИ

Чорбоғ схемаси ва бинолар жойлашуви

БОҒИ МАЙДОН. ЧИЛСУТУН КЎШКИ РЕКОНСТРУКЦИЯСИ

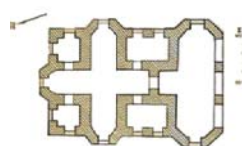
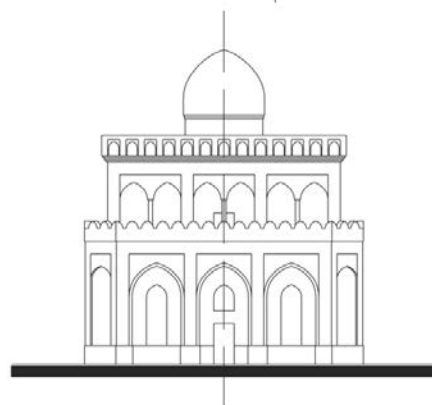
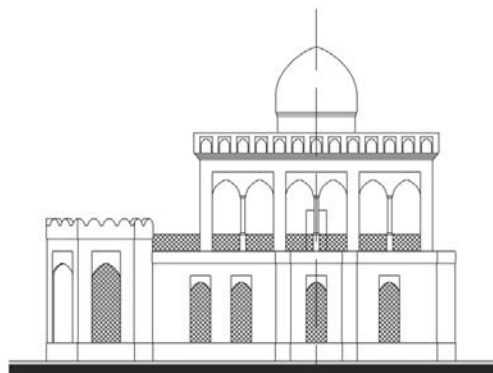
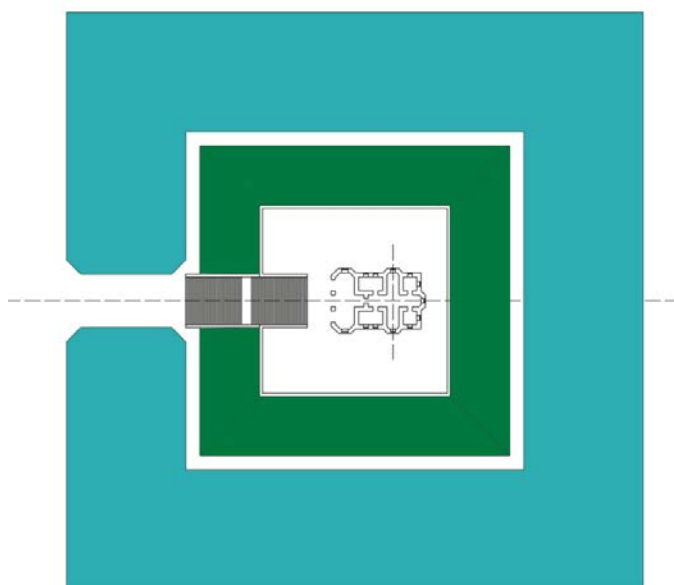
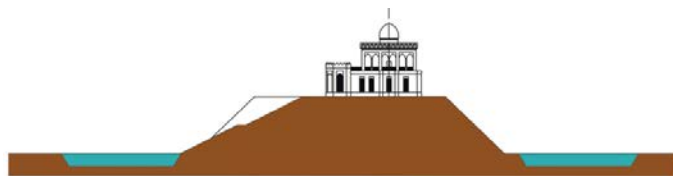

Г.А.Пугаченкова

Самарқанд. Чилсутун кўшкини график тиклаш таклиф лойиҳаси (Т.Маматмусаев бўйича)

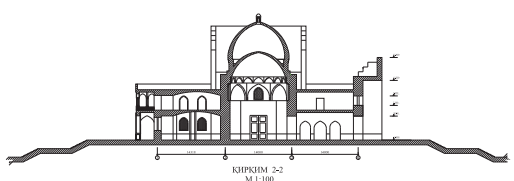
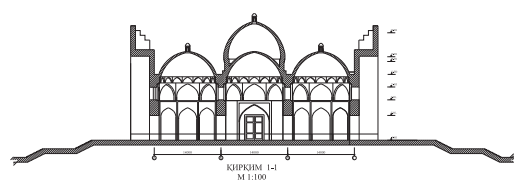
БОҒИ ДАВЛАТОБОД КЎШКИ РЕКОНСТРУКЦИЯСИ

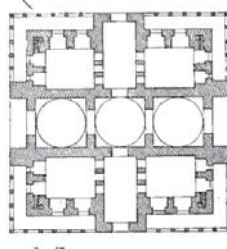
Ў.Алимов бўйича

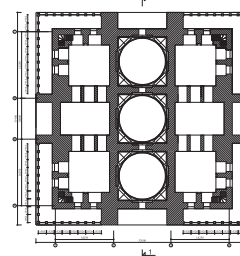
БОҒИ БЎЛДИ КЎШКИ РЕКОНСТРУКЦИЯСИ

1-қават тарҳи

2-қават тарҳи

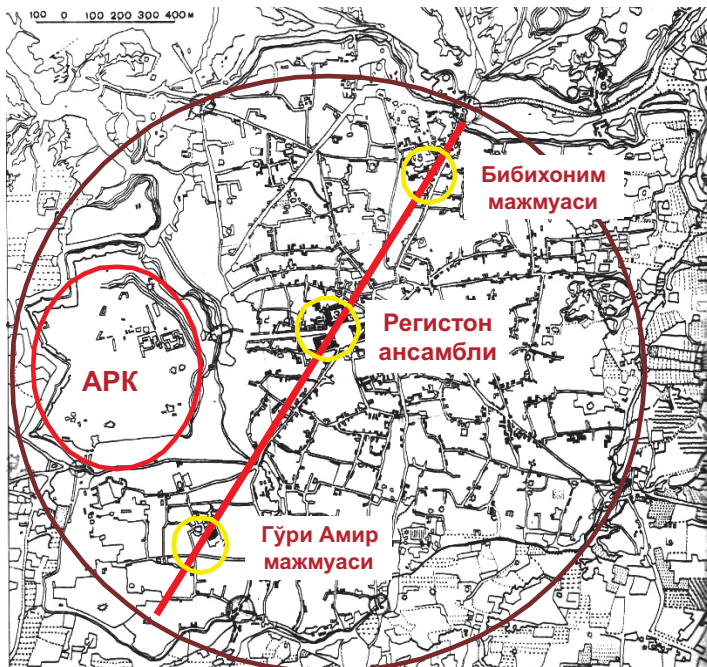

Ў.Алимов бўйича

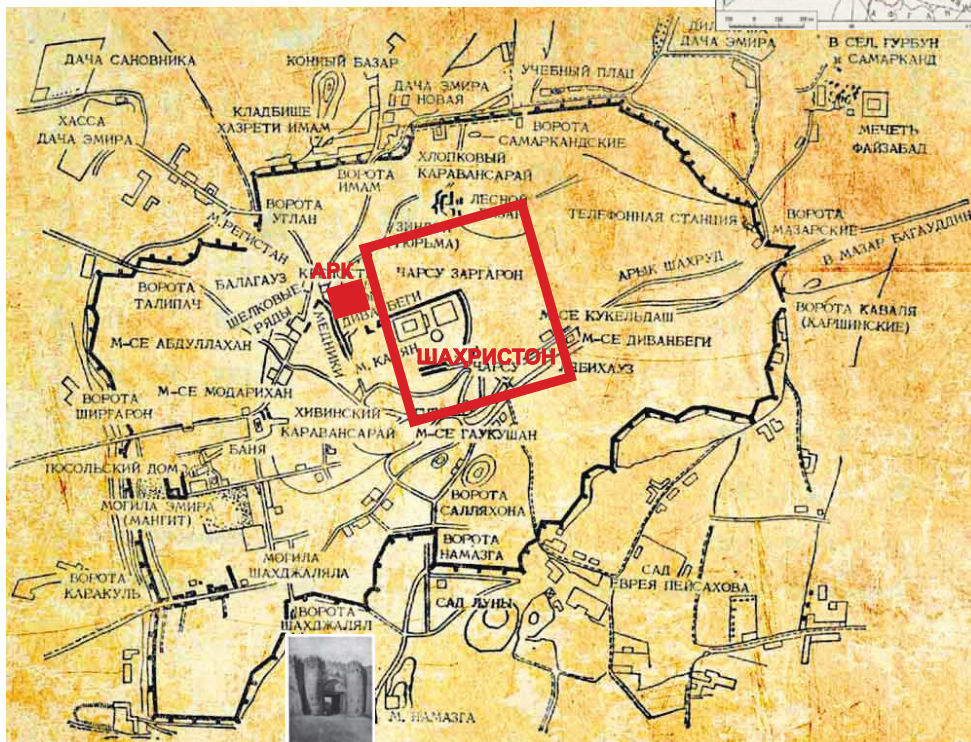

XVI асрдан XX асрнинг бошларигача шаҳарсозликнинг ривожланиш аломатлари

Ўрта Осиё хонликлар даври

Самарқанд шаҳрининг XIX асрдаги ҳолати схемаси
Шаҳар структурасида шимол-жануб ўқининг аҳамияти

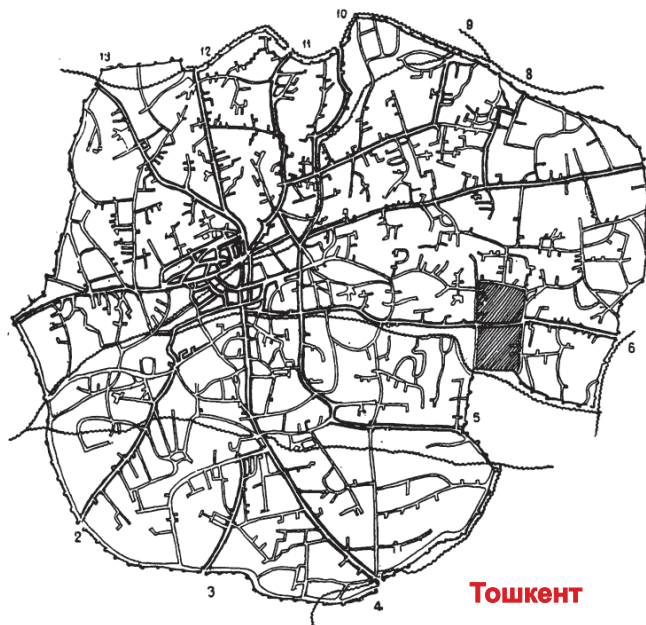

Бухоро шаҳри.
Архив материали

XVI асрдан XX асрнинг бошларигача шаҳарсозликнинг ривожланиш аломатлари

Хонликлар даврида шаҳарлар ҳудуди (шаҳар схемалари бир хил масштабда берилган)

Тошкент

Бухоро

Самарқанд

0 500 100m

Хива

Шаҳрисабз

Қарши

XVI асрдан XX асрнинг бошларигача шаҳарсозликнинг ривожланиш аломатлари

Шаҳарларда мажмуавий биноларнинг вужудга келиши

Бухоро. Регистон майдони.
(Ремпель Л.И. бўйича)

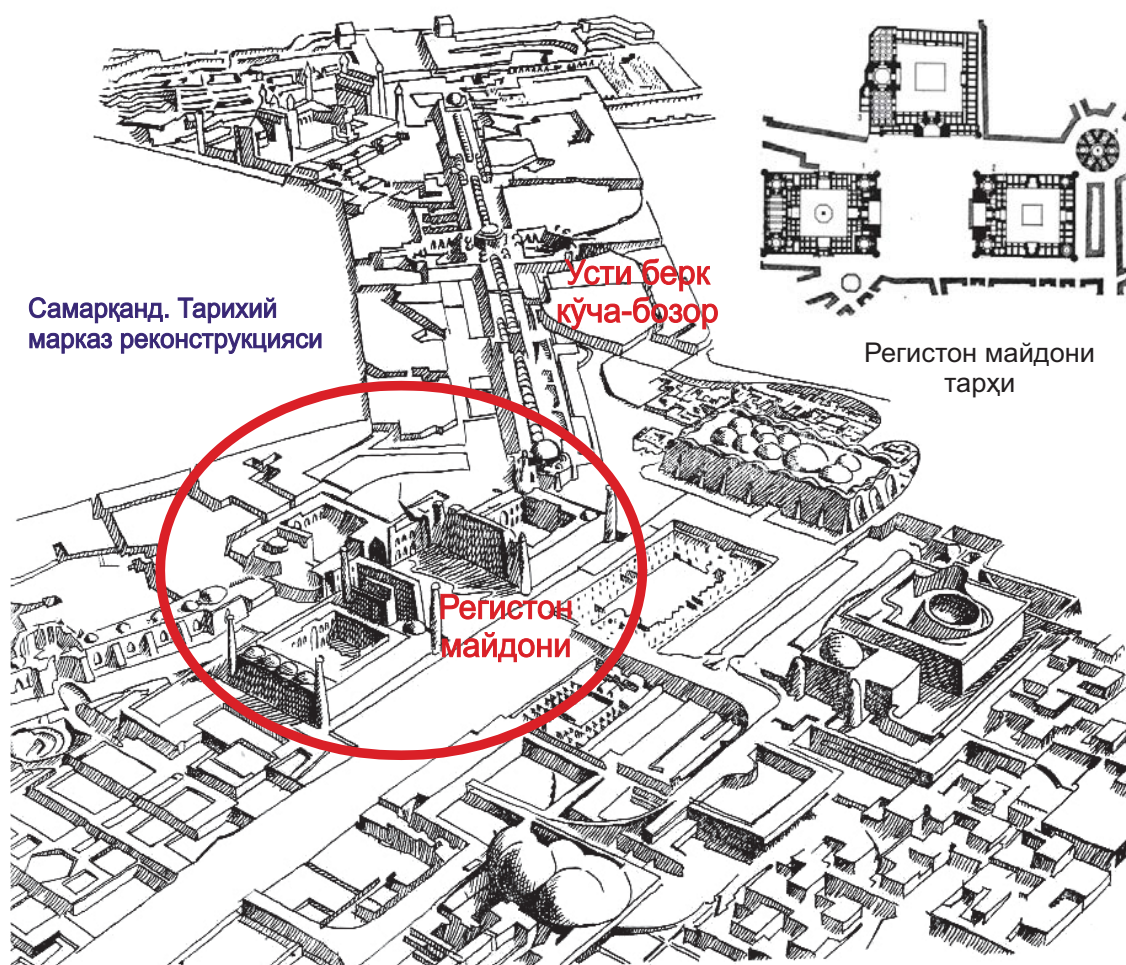

Қарши. Регистон майдони.
(Пўлатов Х. ва Нишонов М. бўйича)

Ичан қалъа. Асосий кўча. Хива шаҳри

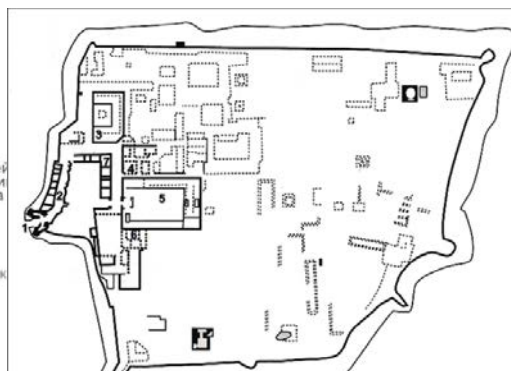
XVI асрдан XX асрнинг бошларигача шаҳарсозликнинг ривожланиш аломатлари

АРКЛАР ҲУДУДЛАРИНИНГ ТУЗИЛИШИ

Самарқанд арки

Бухоро арки

Тошкент ўрдаси

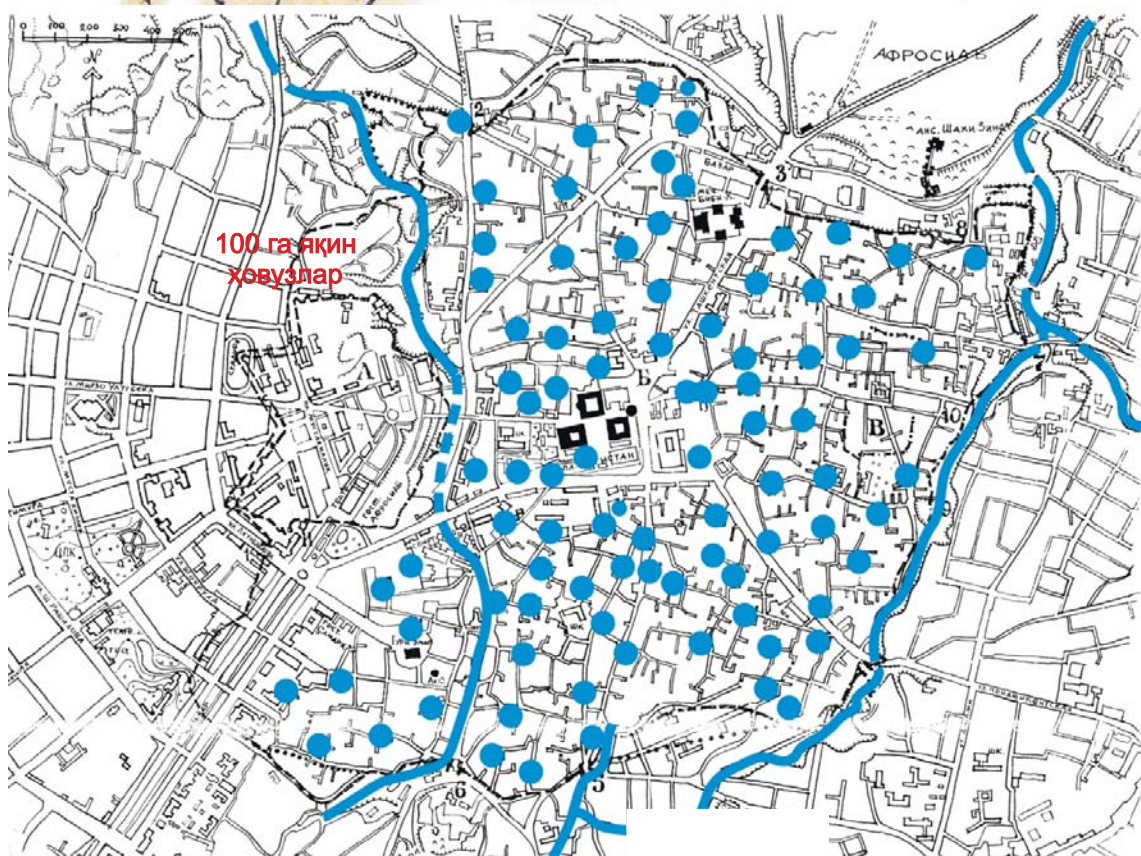

XVI асрдан XX асрнинг бошларигача шаҳарсозликнинг
ривожланиш аломатлари

ТАРИХИЙ ШАҲАРЛАРНИНГ СУВ ТАЪМИНОТИ

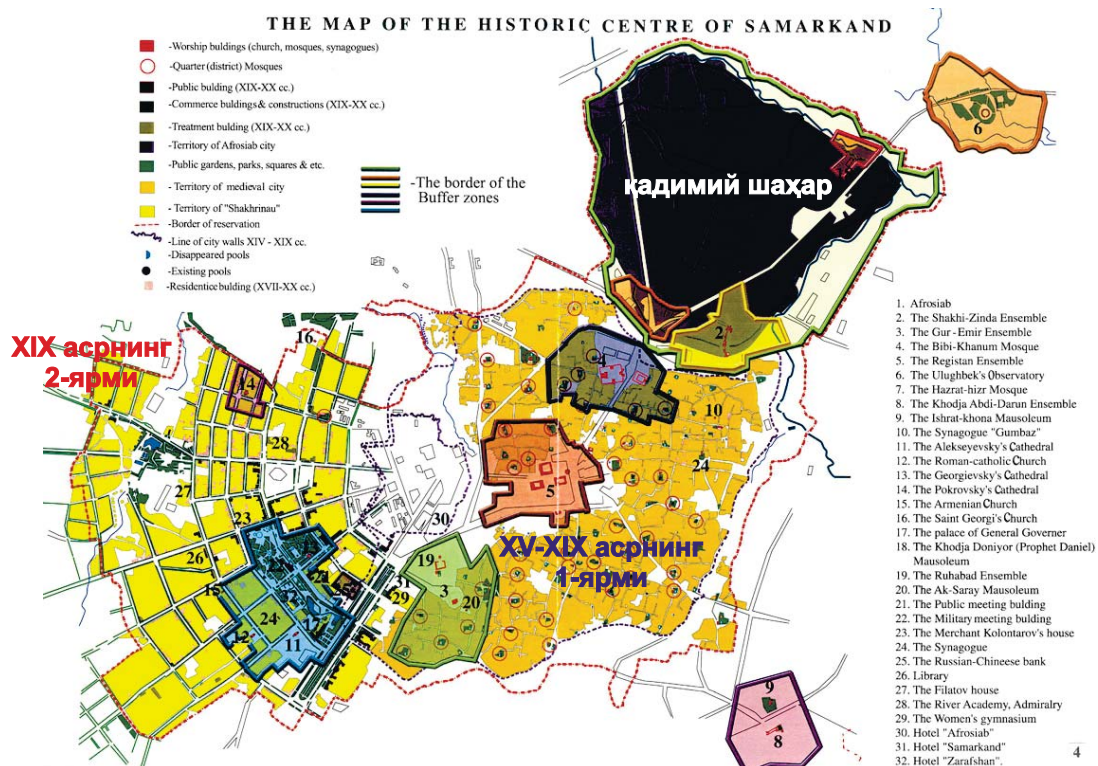
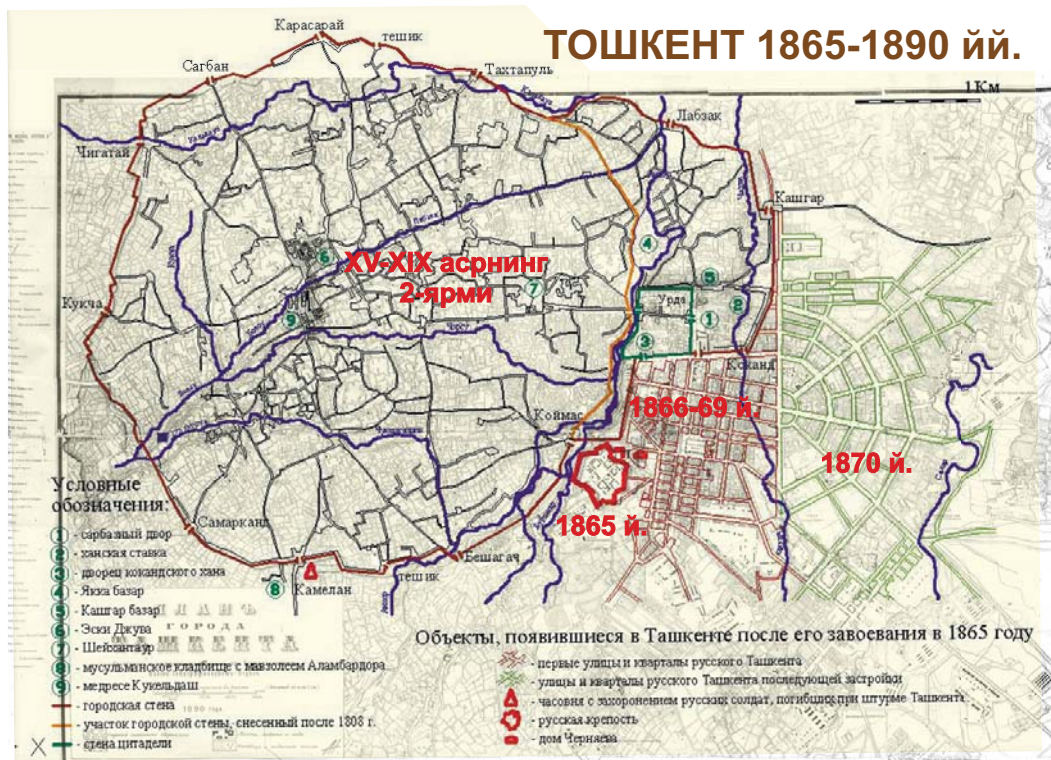
Бухоро. XIX а. ўрталари

Самарқанд. XIX а. ўрталари. Ф.Набераев бўйича

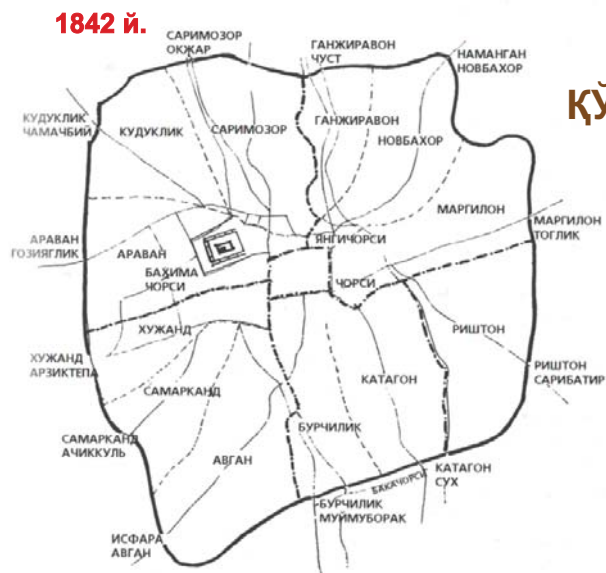
XVI асрдан XX асрнинг бошларигача шаҳарсозликнинг ривожланиш аломатлари

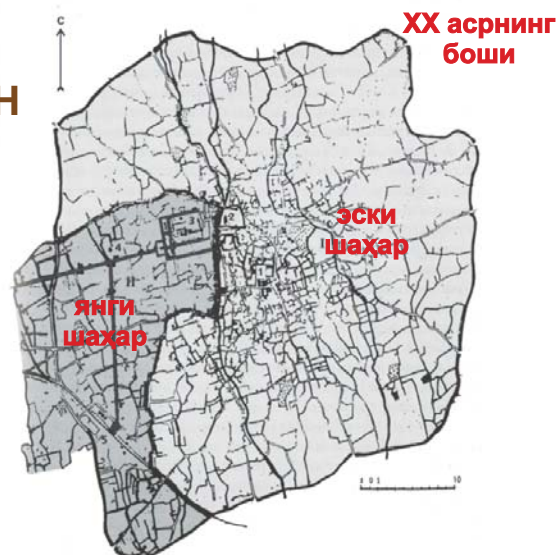

XVI асрдан XX асрнинг бошларигача шаҳарсозликнинг ривожланиш аломатлари

ЭСКИ ШАҲАР ТАРКИБИДА ШАКЛЛАНГАН “Т”-СИМОН” ЯНГИ ШАҲАРЛАР

Сўнги ўрта асрларда Ўрта Осиё шаҳарларининг режавий структуравий тузилиши намунаси (М.Пашенконинг шахсий архивидан. 1842 йил ҳолати М.А.Юсупова бўйича)

Қўқоннинг XX аср бошидаги ҳолати. Эски ва янги шаҳар қисмлари (М.А.Юсупова бўйича)

Қўқоннинг XX аср бошидаги ҳолати

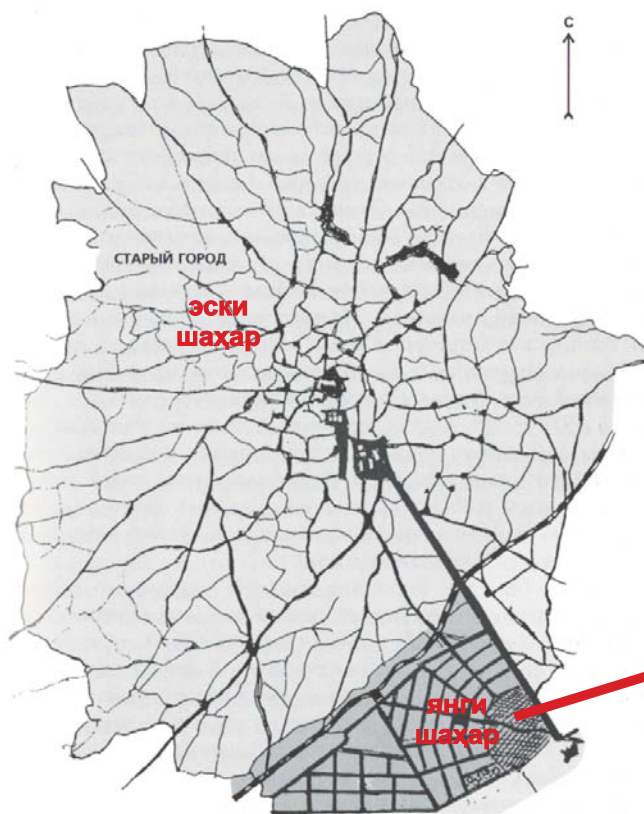

Чуст шаҳрининг XIX аср охиридаги янги шаҳар қисми

XVI асрдан XX асрнинг бошларигача шаҳарсозликнинг ривожланиш аломатлари

ЭСКИ ШАҲАР ЁНИДА ШАКЛЛАНГАН РАДИАЛ-ҲАЛҚАСИМОН ЯНГИ ШАҲАРЛАР

Андижоннинг XX аср бошидаги схематик тузилиши
(Нильсен В.А. ва М.А.Юсупова бўйича)

АНДИЖОН

- 1 крестность
- 2 церковь, городской собор
- 3 вокзал
- 4-5 торгово-доходные дома
- 6-7 административные здания
- 8-12 дома коммерсантов
- 13 женская гимназия
- 14 Никольская церковь
- 15 мужская гимназия
- 16 Китайское консульство
- 17 сомово-судный
- 18 цех пивоваров
- 19 баня Свинухова
- 20 особняк адвоката Рубо
- 20 городская больница

Андижоннинг XX аср бошидаги янги шаҳар қисми
(Андижон шаҳар архитектура-режлаштириш бошқармаси архивидан, М.А.Юсупова бўйича)

Янги Марғилоннинг 1883 йилдаги режаси (М.А.Юсупова бўйича)

ЯНГИ МАРҒИЛОН

НАМАНҒАН

Наманганнинг XX аср бошидаги режаси (М.А.Юсупова бўйича)

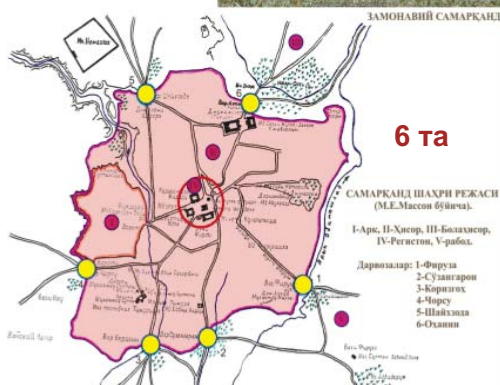

XVI асрдан XX асрнинг бошларигача шаҳарсозликнинг ривожланиш аломатлари

ДАРВОЗА, ДАРБ, ҚОПҚА, БОБ

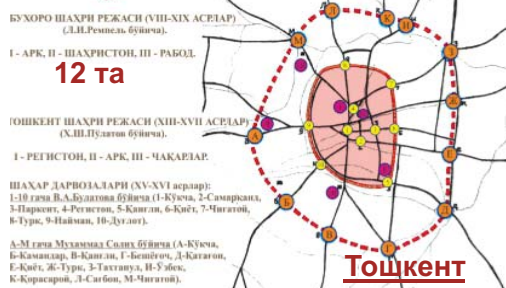
Самарқанд

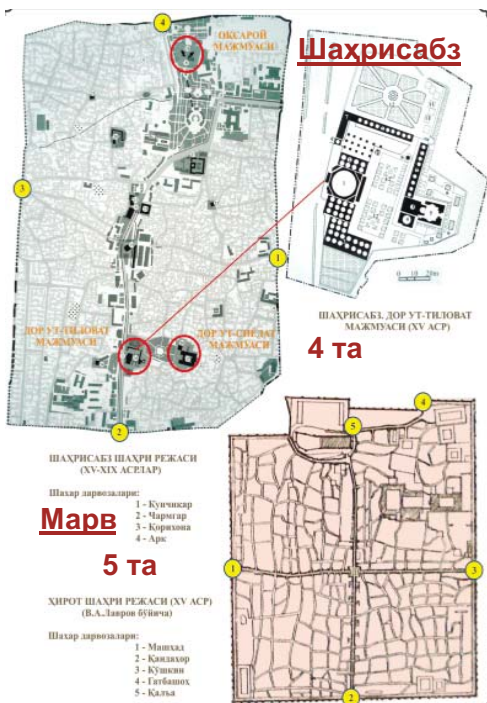
6 та

Бухоро

Тошкент

Шаҳрисабз

4 та

Марв

5 та

Термиз

XVI асрдан XX асрнинг бошларигача шаҳарсозликнинг ривожланиш аломатлари

САМАРКАНД	ТАШКЕНТ	ХИВА	БУХАРА	ШАҲРИСАБЗ	ВВ.
2750 й.	2200 й.	2500 й. ?	2500 й.	2700 й.	VII
					VIII
				?	IX
					X
					XI
					XII
					XIII
?					XIV
					XV
					XVI
					XVII
					XVIII
					XIX
					XX

XIX а. 2-ярми -
XX аср

Ўзбекистон тарихий шаҳарларининг ривожланиш жараёни схемаси
(И.И.Ноткин бўйича)

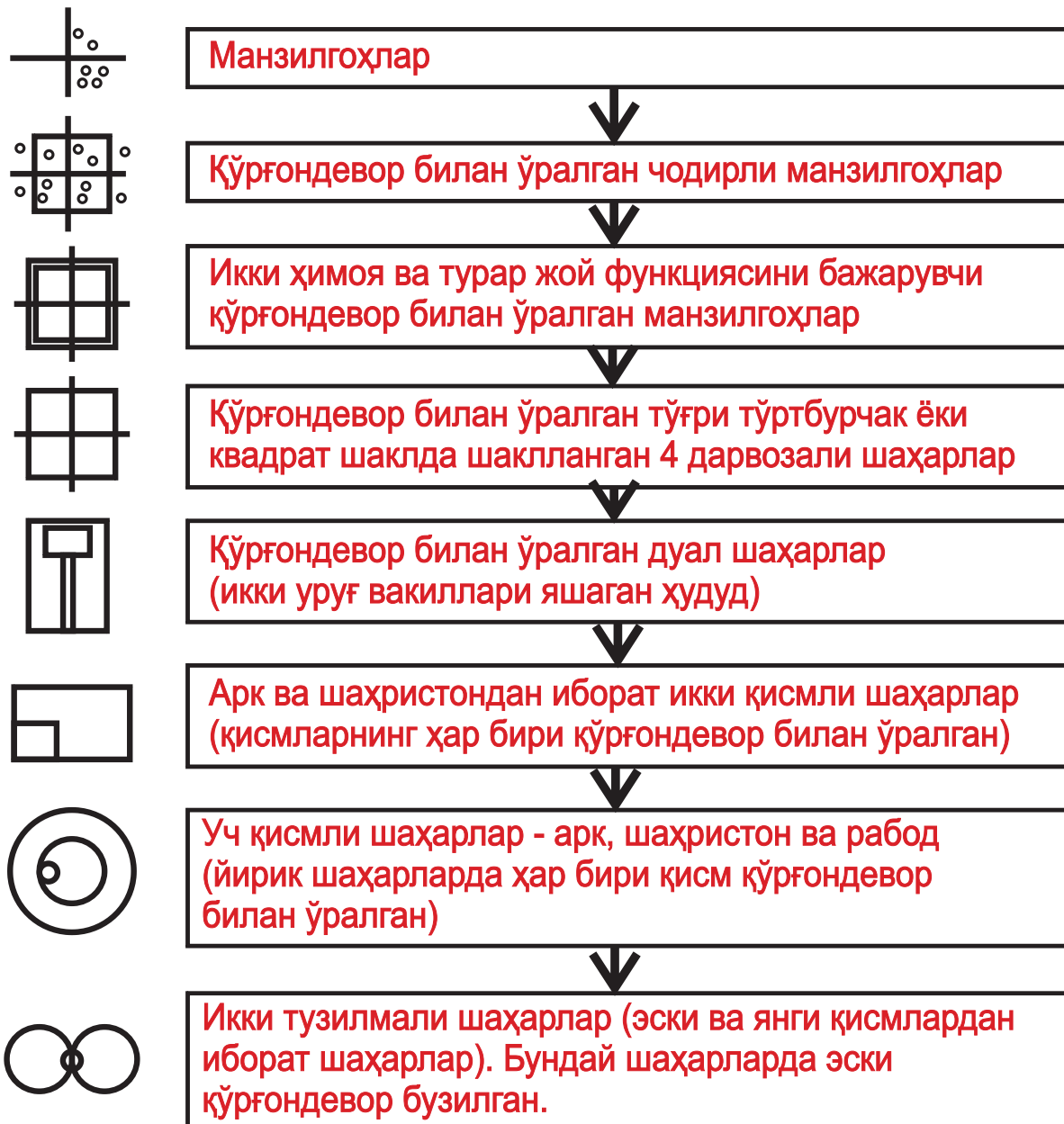
XVI асрдан XX асрнинг бошларигача шаҳарсозликнинг ривожланиш аломатлари

	САМАРҚАНД	БУХОРО	ТОШКЕНТ	ХИВА	ШАҲРИСАБЗ	МАРҒИЛОН	АНДИЖОН
ҚАДИМГИ ДАВР							
VII аср							
VIII аср							
IX аср							
X аср							
XI аср							
XII аср							
XIII аср							
XIV аср							
XV аср							
XVI аср							
XVII аср							
XVIII аср							
XIX аср							
XIX аср охири - XX аср боши							

Ўзбекистон тарихий шаҳарларининг ривожланиш жараёни схемаси. Муаллифдан

Қадимдан то XX асрнинг бошигача бўлган даврда шаҳарлар эволюцияси

Изоҳ: Бу жараён баъзи ҳудудларда эртaroқ баъзи ҳудудларда эса кечроқ бошланган.

Илмий нашр

МАМАТМУСАЕВ ТОҲИР ШАЙДУЛОВИЧ

ўзбек тилида

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИЙ ШАҲАРЛАРИНИНГ ТИПОЛОГИК РИВОЖЛАНИШИ

МОНОГРАФИЯ

Босишга 2019 йил 11 февральда рухсат этилди
Бичими 60x84 1/16. Ҳажми 13,5 б.т. Адади 50 нусха
Баҳоси шартнома асосида
“AQIIM” ШК босмахонасида чоп этилди
Тошкент ш., Навоий кўчаси, 13